

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ФЕДЧЕНКО ЄВГЕНІЯ ЕДУАРДІВНА

УДК 94 (37)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ГЕНДЕР ТА СЕКСУАЛЬНІСТЬ
У РЕЛІГІЙНИХ І СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРАКТИКАХ ТА ВІЗУАЛЬНІЙ
КУЛЬТУРІ ДАВНЬОГО РИМУ (І СТ. ДО Р.Х. – І СТ. ПІСЛЯ Р.Х.)**

Спеціальність 032. «Історія та археологія»

Галузь знань 03. «Гуманітарні науки»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Федченко Є. Е.

Науковий керівник: Котляров Петро Миколайович, доктор історичних наук, доцент.

Київ–2021

АНОТАЦІЯ

Федченко Є. Е. Гендер та сексуальність у релігійних і соціально-політичних практиках та візуальній культурі Давнього Риму (I ст. до Р.Х. – I ст. після Р.Х.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 032 «Історія та археологія». – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2021.

Дисертаційна робота присвячена комплексному вивченню соціокультурних конструктів гендеру і сексуальності у релігійних та соціально-політичних практиках та візуальній культурі Давнього Риму (I ст. до Р.Х. – I ст. після Р.Х.).

У ХХ столітті в США та Європі почали відбуватися трансформаційні процеси (сексуальна революція, феміністські рухи, боротьба проти расової сегрегації та інше), які повністю змінили гендерну ідентичність та розділили такі поняття як стать і гендер. Модифікація поглядів на сексуальність та статевоюльову парадигму дала поштовх до нових розвідок у цій темі, що на сьогодні є перспективним науковим фронтіром.

Актуальність дослідження зумовлена запитом сучасного суспільства в якому відбувається перегляд місця гендеру та сексуальності в історії, що не можливо зробити без звернення до античності, зокрема давньоримської історії.

У дисертації прослідковано історіографію питання та екстраговано три ключові стадії: *1 стадія* (XVIII ст. – 1929 р.) закладання підоснови для наукового дослідження гендеру та сексуальності греко-римської цивілізації; *2 стадія* (1929 – 1960 рр.) вплив школи Анналів (1929 р.) та створення засад філософії фемінізму (фр. вчена С. де Бовуар). Актуалізація наукового напрямку «Історія жінок» в контексті досліджень повсякдення; *3 стадія* (1960 р. – по теперішній час) соціокультурні трансформації («сексуальна революція», друга хвиля феміністичних рухів, проблеми расової сегрегації) та як наслідок активізація розвідок з даної тематики. Також визначено, що в науковій розробці проблеми

превалює два напрямки: 1) М. Фуко та його послідовники (дискурс сексуальності, влада/підкорення); 2) Феміністичний, сформований С. Померой.

Автором проведено аналіз джерельної бази дисертаційного дослідження, та на основі нього зафіксовано, що вона представлена різноманітним спектром джерел: наративних, документальних (законодавчих), епіграфічних та візуальних. Це дозволило комплексно вивчити конструкт сексуальності, статі та гендеру в повсякденному житті римлян.

Автор приділив особливу увагу візуальним матеріалам – античним мозаїкам та фресковому живопису, предметам декоративно-прикладної майстерності, скульптурам з Помпей, Риму та інших міст. Саме художня культура була надважливим компонентом релігійної та соціально-політичної сфер життя римського соціуму. Цей вид джерел дав можливість всесторонньо проаналізувати еволюцію гендерно-соціальної схеми римлян.

Систематизовано й уточнено теоретико-методологічні підходи у вивченні гендеру та сексуальності у Давньому Римі. Зокрема виявлено, що синтетичний характер досліджуваної теми вимагає інтердисциплінарного підходу. Згідно з цим до роботи залучена значна кількість теоретико-методологічних розробок суміжних соціогуманітарних дисциплін (гендерної історії, історії сексуальності, історії мистецтва, філології, соціології, антропології, психології, релігієзнавства, соціальної антропології, археології, кінокритики та імагології) із головним акцентом на методах історичної науки. У методологічному інструментарії заявленої теми визначальну роль надано підходам двох субісторичних дисциплін: історії сексуальності та гендерної історії.

Крізь призму підходів неофрейдистів, та зокрема «соціального характеру» Е. Фромма та «Індивідуальної психології» А. Адлера, розглянуто витоки та передумови формування гендерно-соціальної структури римлян. На основі аналізу ранньої римської міфології та традицій, визначено її яскраво виражений «домінантно-патріархальний» характер, підґрунтя якого було закладено ще у ході утворення Риму як міста. Автором вичленено 4 основні соціокультурні фактори, які вплинули на утвердження римської гендерно-соціальної структури: психологічний

(«комплекс неповноцінності»), традиційний (*mos maiorum*), військовий та колоніальний. 1) *психологічний*. Визначено, що «комплекс неповноцінності», відсутність відомих прізвищ та родоvodu у римлян, формує доміантний характер та імперські міфи. «Акт насильства» запропоновано вважати одним з основних чинників в процесі формування гендерно-соціальної стратифікації римлян. 2) *традиційний*. Ціннісні орієнтири життя Стародавнього Риму базувалися на традиційних та патріархальних підвалинах, завдяки чому «*mos maiorum*» й згенерували гендерні моделі та патронатну модель. На основі цих поглядів була створена бінарна схема домінації/підкорення (патрон/клієнт, цензор/римський громадянин), яка надалі стала головною в гендерно-соціальній моделі Давнього Риму. 3) *військовий*. Не останнє місце в організації структури римського суспільства відіграли й довгі війни та завоювання нових земель. Оскільки саме військові морально-етичні норми лягли в засади «непроникаючої моделі» та абсолютного відторгнення пасивності. Так, сексуальна пасивність означала те саме, що і поразка під час битви або війни. 4) *колоніальний*. Перебування військової аристократії Давнього Риму на чужоземних територіях заклало основи гендерно-соціальних норм, що згодом започаткували нову модель зразків поведінки. Як наслідок, на власних теренах римлян почався процес еллінізації, який став рушійною силою змін у суспільно-культурній парадигмі соціуму.

Прослідковано, що такі конструкти як стать, гендер та сексуальність безпосередньо взаємодіяли з соціально-політичним життям римлян, та грали визначну роль у формуванні їхньої соціальної структури. Так, римляни ставили стать у центр статево-гендерної системи та соціально-сексуальних відносин, проте водночас римський гендер був сексуально перехідним чи змінним конструктом у ході всього життя. Вперше сформована римська гендерно-соціальна модель на основі теорії «Матриці домінування», створеної американським соціологом Патрицією Хілл Коллінз. У ній виділено 4 основних ступені: від вищого до нижчого (перший ступінь – *vir* (чоловіча еліта), другий ступінь – елітна молодь чоловічої статі, третій ступінь – елітні жінки (матрони) та елітна молодь жіночої статі, четвертий ступінь – девіантні інші (раби, вільновідпущеники, іноземці й

маргінальні професії). Виявлено, що більшість соціально-сексуальних переваг сконцентрувалась серед вищих прошарків, зокрема дорослих вільних громадян чоловіків (*vir*), та відвели пасивні соціальні ролі для підвладних рангів суспільства, не зважаючи на їх стать. З'ясовано, що основною нормою, за якою визначалось право захисту тіла від насильства або побиття є місце у соціальній ієрархії. Також автором прослідковано трансформацію ролі римської елітної жінки, та відзначено покращення становища матрон в період кінця Республіки – початку Імперії й сприйняття їх як окремої та доволі прогресивної соціальної групи.

Релігія як одна з форм суспільної свідомості та основа побутових стосунків є одним з найважливіших джерел для дослідження римських гендерних та сексуальних ролей. Автором підкреслено, що для формування культової системи римлян вагомою була активна участь не лише чоловіків, а й жінок. Ідентифіковано, що жіночі культу представлялись сексуальністю та фертильністю, на противагу цьому релігійність чоловіків позначалась їх соціально-політичним становищем.

Також виявлено, що участь римлянок у релігійному житті була категоризована та репрезентувала пряму взаємодію між місцем в ієрархії та відповідною сексуальною поведінкою. Так, жіночі культу визначались як ті що підходять матронам чи девіантним «іншим», цнотливим чи у шлюбі, старим або молодим.

На основі підходів неофрейдистів, зокрема теорії колективного несвідомого й архетипів К. Юнга та його послідовників, детально проаналізовані основні архетипи римських божеств. Виявлено, що значна частина богинь римлян (Венера, Церера, Бона Деа та інші) представлена архетипом Великої Матері. Автором наголошено на дуальному характері цього першообразу (Велика Добра Мати та Велика Жахлива Мати) у Римі. Паралельно варто відзначити, що в основі римських чоловічих божеств був закладений архетип фалосу (всеосяжний атрибут мужності).

Особлива увага приділяється іноземним культурам та їх адаптації на теренах римлян. Автором зроблено припущення, що культ Кібели та Ісиди неоднозначно сприймався римським суспільством у ключі теорії Орієнталізму Е. Саїда. Як приклад, неприйняття кастрованих жерців богині Кібели – галлів. Також

прослідковано як трансформувалась римська релігійна структура, та виявлено, що від початку у більшості культів пропагувалась цнотливість та чистота (Весталки та Бона Деа). Проте з активізацією завойовницької політики та розширенням територій, культова система римлян зазнала кардинальних змін, і на перший план вийшла – дика, чуттєва, екстатична обрядовість (культ Бога Вакха, культ Кібели) яка протиставлялась та загрозувала традиційним цінностям римлян.

На основі аналізу джерельної бази, виявлено, що римське сексуальне мистецтво користувалось популярністю серед різних соціальних станів та мало різноманітне функціональне призначення. Зокрема, дослідником виокремлено 5 його основних функцій: соціальна, релігійна (апотропічна), гумористична, економічна та «порнографічна».

Соціальна функція римського сексуального мистецтва виражена у модних віяннях досліджуваного періоду та підкресленні статусності власника. При залученні теоретико-методологічних підходів феміністської кінокритики (К. Кловер, Л. Мальва) виявлено, що у більшості даного характеру сюжетів закодовано культуру домінації/підкорення. Так, патріархальне римське суспільство розглядало еротичне зображення як вираз форми влади через гендер. Значущою також була *апотропічна функція* даного роду мистецтва, яка втілювалась у «фалічному» культі. Так, «фалічні» мотиви у більшості художніх сюжетів зображались в цілях захисту від пристриту або «Злого ока». Висхідною функцією від релігійної названо *гумористичну*. Підкреслено, що сміх для римського народу виконував захисну роль від злих сил. Відповідно гіперфалічні боги (Гермес, Пріап, сатири та т. п.), гротескні та екзотичні створіння (пігмеї, ефіопи, гермафродити та т. п.) були синонімом веселощів та першочергово апотропії. У ході аналізу римських публічних закладів (лупанару та таверни), ідентифікована *економічна (рекламна) функція* сексуального мистецтва. Індустрія проституції сформувала значне джерело прибутків для Давнього Риму. Саме тому можна припустити, що за допомогою еротичного живопису господарі вищенаведених закладів мали змогу рекламувати різні типи сексуальних послуг, які пропонувались в них. Автором вичленена й *«порнографічна» (для чуттєвого задоволення) функція* цього типу

мистецтва. Адже при дослідженні візуальних та літературних джерел з'ясовано, що «порнографічний» матеріал використовувався та колекціонувався різними суспільними прошарками для сексуальної стимуляції та власного задоволення.

Специфіковані основні сексуальні парафілії римлян. Встановлено, що їх значна частина створювалася на засадах гендерно-соціальної інверсії. Так, більшість римських девіантних статевих практик презентує перегляд гендерних ролей. До таких видів сексуальних практик варто віднести: статевий акт жінка плюс жінка, акт орального сексу – кунілінгус та статевий акт «жінка зверху». Автором також марковані парафілії виключно соціального характеру, в яких визначальну роль грав статус або позиція (активна/пасивна) тих, хто брав у них участь. У дану групу віднесено: практику мастурбації (не виконувало функцію продовження роду); феліяції (людина, яка виконувала цю практику ставала маргіналом); групова практика (непроникаюча роль та виконання оральних послуг робили девіантом); статевий акт дорослий – вільний чоловік громадянин плюс дорослий вільний чоловік громадянин. Окрему групу складають неприродні сексуальні девіації – зоофілія (статевий акт з тваринами).

Розглядаючи римську візуальну традицію, виявлено, що зображення сексуальних парафілій не набуло значної популярності. Натомість ті поодинокі трансгресивні сюжети та образи, які дійшли до нас дозволяють переосмислити певні соціально-сексуальні постулати римлян. Так, автором висунуто припущення, що на певних римських девіантних сексуальних зображеннях змальовувались не лише маргінальні «інші», але й вищі соціальні стани (кубок Уоррена, фреска «Статевий акт жінка плюс жінка» з Помпейських бань). Відзначено, що даний феномен був зумовлений соціально-політичними та культурними змінами, які характеризували досліджуваний перехідний період – криза Республіки та початок Імперії. Проте дослідник наголосив на тому, що основні контексти в яких сприймалися дані маргінальні зображення римлянами, це – гумористичний та карикатурний.

Ключові слова: Гендер, сексуальність, стать, Давній Рим, неофрейдизм, архетип, гендерно-соціальна модель, візуальна культура, девіантні «інші».

ANNOTATION

Fedchenko Ye. Gender and sexuality in religious and socio-political practices and visual culture of ancient Rome (I century BC – I century AD). – Qualifying scientific work on the rights of a manuscript.

Thesis for a scientific degree of Doctor of Philosophy in the field of knowledge 03 “Humanities” in specialty 032 “History and archeology”. – Taras Shevchenko National University of Kyiv. – Taras Shevchenko National University of Kyiv. Kyiv, 2021.

The thesis is devoted to the complex study of socio-cultural constructs of gender and sexuality in religious and socio-political practices and visual culture of ancient Rome (I century BC – I century AD).

In the twentieth century, transformational processes (sexual revolution, feminist movements, the fight against racial segregation) took place in the United States and Europe, which completely changed gender identity and divided concepts such as sex and gender. The modification of views on sexuality and gender-role paradigm has given impetus to new research on this topic, which today is a promising scientific frontier.

The relevance of the study is due to the demands of modern society, where the place of gender and sexuality in history is being revised, which is impossible without going back to antiquity, in particular, ancient Roman history.

The thesis traces the historiography of the issue and extracts three key stages: *Stage 1* (XVIII century – 1929) laying the basis for the scientific study of gender and sexuality of Greco-Roman civilization; *Stage 2* (1929 – 1960) the influence of the Annals school (1929) and the creation of the basics of the feminist philosophy (French scientist S. de Beauvoir). The actualization of the scientific direction “Women’s History” in the context of everyday research; *Stage 3* (1960 – present) socio-cultural transformations (“sexual revolution”, the second wave of feminist movements, problems of racial segregation) and as a result, the enhancement of research on this topic. In addition, the study specifies that two directions prevail in the scientific development of the problem: 1) M. Foucault and his followers (discourse of sexuality, power/subjugation); 2) Feminist, formed by S. Pomeroy.

The author analyzed the source base of the thesis research. Therefore, it is recorded that the base is represented by a wide range of sources: narrative, documentary (legislative), epigraphic and visual. This made it possible to comprehensively study the construct of sexuality, sex and gender in the everyday life of the Romans.

The author paid special attention to visual materials, namely antique mosaics and frescoes, decorative and applied arts, sculptures from Pompeii, Rome and other cities. It is noteworthy that the artistic culture was the most important component of the religious and socio-political spheres of Roman society. This type of source made it possible to comprehensively analyze the evolution of the gender and social scheme of the Romans.

Theoretical and methodological approaches in the study of gender and sexuality in ancient Rome were systematized and specified. In particular, it was found that the synthetic nature of the research topic required an interdisciplinary approach. Accordingly, a significant number of theoretical and methodological developments of related socio-humanitarian disciplines (gender history, sexual history, art history, philology, sociology, anthropology, psychology, religious studies, social anthropology, archeology, film criticism and imagology) focused on history methods were involved in the work. In the methodological tools of the stated topic, the key role is assigned to the approaches of two subhistorical disciplines, namely the history of sexuality and gender history.

From the perspective of the neo-Freudian approaches, and mainly the “social character” of E. Fromm and the “Individual Psychology” of A. Adler, the origins and preconditions for the formation of the gender and social structure of the Romans were considered. Based on the analysis of early Roman mythology and traditions, its distinct “dominant-patriarchal” character was determined, the foundation of which was laid during the formation of Rome as a city. The author singled out four basic socio-cultural factors that influenced the establishment of the Roman gender and social structure: psychological (“inferiority complex”), traditional (*mos maiorum*), military and colonial.

1) *psychological*. It was determined that the “inferiority complex”, lack of familiar surnames and genealogy of the Romans formed a dominant character and imperial myths. The “act of violence” was suggested to be considered one of the main factors in the formation of gender and social stratification of the Romans.

2) *traditional*. The values of

the life of Ancient Rome were based on traditional and patriarchal foundations, making it possible for the “*mos maiorum*” to generate gender models and a patronage model. Based on these views, a binary scheme of domination/subjugation (patron/client, censor/Roman citizen) was created, which later became the main one in the gender and social model of Ancient Rome. 3) *military*. Not the last place in the organization of the structure of Roman society was taken by long wars and conquests of new lands. Since it is military moral and ethical norms that have laid the foundations of the “impenetrable model” and the absolute rejection of passivity. Thus, sexual passivity meant the same as defeat in battle or war. 4) *colonial*. The presence of the military aristocracy of ancient Rome in foreign territories laid the basis for gender and social norms, which afterward introduced a new model of behavior. Consequently, the process of Hellenization began in the Romans' territories, which became the driving force of changes in the socio-cultural paradigm of society.

The study stated that such constructs as sex, gender and sexuality directly interacted with the socio-political life of the Romans, and played a significant role in shaping their social structure. Therefore, the Romans put sex at the center of the gender system and socio-sexual relations. However, Roman gender meanwhile was a sexually transitional or variable construct throughout life. A Roman gender and social model was first formed based on the “Matrix of Domination” theory, created by the American sociologist Patricia Hill Collins. It includes four main stages: from higher to lower (first degree – *vir* (male elite), second degree – elite male youth, third degree – elite women (matrons) and elite female youth, fourth degree – deviants (slaves, freedmen, foreigners and people of marginal professions). It was found that most of the socio-sexual privileges were concentrated among the elite states, including adult free male citizens (*vir*), while the subjected states of society, regardless of their gender, were assigned with passive social roles. The author also traced the transformation of the role of the Roman elite woman and noted the improvement of the matron's position during the end of the Republic – the beginning of the Empire and their perception as a separate and quite progressive social group.

Religion as a form of social consciousness and the basis of domestic relations is one of the most important sources for the study of Roman gender and sexual roles. The author highlighted that the active participation of not only men but also women was important for the formation of the cult system of the Romans. It was identified that women's cults represented by sexuality and fertility opposed men's religiosity indicated by their socio-political status.

It was also found that the participation of female Roman in religious life was categorized and represented a direct interaction between the place in the hierarchy and the corresponding sexual behavior. Thus, women's cults were defined as those suitable for matrons or deviant “others”, chaste or married, old or young.

Based on the approaches of the neo-Freudians, in particular, the theory of the collective unconscious and the archetypes of K. Jung and his followers, the main archetypes of Roman deities were analyzed in detail. It was found that a large part of the Roman goddesses (Venus, Ceres, Bona Dea and others) were represented by the archetype of the Great Mother. The author emphasized the dual nature of this prototype (the Great Good Mother and the Great Terrible Mother) in Rome. It also should be noted that the basis of the Roman male deities was the archetype of the phallus (a universal attribute of masculinity).

Particular attention is paid to foreign cults and their adaptation in the Roman territories. The author suggested that the cult of Cybele and Isis was ambiguously perceived by Roman society regarding E. Said's theory of Orientalism. As an example, the rejection of castrated priests of the goddess Cybele – Galli. Moreover, it was studied how the Roman religious structure was transformed and found that from the beginning most cults promoted chastity and purity (Vestal and Bona Dea). However, with the enhancement of the policy of conquest and the expansion of territories, the cult system of the Romans underwent radical changes, and a wild, sensual, ecstatic ritual (the cult of God Bacchus, cult of Cybele) came to the fore which opposed and threatened the traditional values of the Romans.

Based on the analysis of the source base, it was found that Roman sexual art was popular among different social classes and had a variety of functional purposes. The

researcher identified five of its main functions. These are social, religious (apotropaic), humorous, economic and “pornographic”.

The social function of Roman sexual art is expressed in the fashion trends of the period studied. Furthermore, the status of the owner was emphasized. Involving the theoretical and methodological approaches to feminist film criticism (K. Clover, L. Malva), it was found that most of this character of the plots encoded a culture of domination/subjugation. Thus, patriarchal Roman society considered the erotic image as an expression of a form of power through gender. *The apotropaic function* of this art form, which was embodied in the “phallic” cult, was also significant. Thus, “phallic” motifs in most artistic plots were depicted in order to protect against the curse or “Evil Eye”. Ascending function from the religious is called *humorous*. It was emphasized that laughter for the Roman people played a protective role against evil forces. Accordingly, hyperphallic gods (Hermes, Priapus, satyrs), grotesque and exotic creatures (pygmies, Ethiopians, hermaphrodites) were synonymous with fun, and above all apotropaions. During the analysis of Roman public institutions (lupanars and taverns), *the economic (advertising) function* of sexual art was identified. The prostitution industry formed a significant source of income for ancient Rome. Therefore, it can be assumed that using erotic painting, the owners of the above-mentioned institutions were able to advertise different types of sexual services offered there. The author also singled out the “*pornographic*” (for sensual pleasure) *function* of art form. Since during the research of the visual and literary sources it was found that “pornographic” material was used and collected by various social strata for sexual stimulation and personal pleasure.

The main sexual paraphilias of the Romans were specified. It was found that a significant part of them was created on the principles of gender and social inversion. Thus, most Roman deviant sexual practices present a revision of gender roles. These types of sexual practices include sexual intercourse between two women, oral sexual intercourse – cunnilingus and sexual intercourse “woman on top”. The author also marked paraphilias of exclusively social character, where the status or position (active/passive) of those who took part in them played an important role. This group included the practice of masturbation (did not perform the function of procreation); fellatio (the person who

performed this practice became a marginal); group practice (the impenetrable role; performer of oral services became deviant); sexual intercourse between an adult free man citizen and adult free man citizen. A separate group consists of unnatural sexual deviations, for instance, zoophilia (sexual intercourse with animals).

Studying the Roman visual tradition, it was found that the image of sexual paraphilias did not become that popular. However, the single transgressive plots and images that are extant make it possible to rethink certain socio-sexual postulates of the Romans. Thus, the author suggested that certain Roman deviant sexual images depicted not only marginal “others” but also higher social classes (the Warren Cup, fresco “Sexual intercourse between two women” from the Pompeii Baths). It was noted that this phenomenon was due to socio-political and cultural changes that characterized the studied transition period – the crisis of the Republic and the beginning of the Empire. Nevertheless, the researcher emphasized that the main contexts of these marginal images perceived by the Romans were humorous and caricatured.

Key words: gender, sexuality, sex, ancient Rome, neo-Freudianism, archetype, gender-social model, visual culture, deviant “others”.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА:

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Федченко Є. Гендерно-соціальна модель Давнього Риму: військовий та колоніальний аспекти. *Věda a perspektivy*. 2021. №2(2). С. 107- 115.
2. Федченко Є. Сексуальність і гумор у Давньому Римі: переосмислення та нові варіації. *Eminak*. 2019. № 3(27). С. 189-200.
3. Федченко Є. Стандарти та девіантність: сексуальні образи у мистецтві Стародавнього Риму. *Eminak*. 2018. № 4(1). С. 74-81.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Федченко Є. Bestialitas: значення сексуальних практик між людьми та тваринами у давньоримському суспільстві. *Шевченківська весна – 2021: історія* : Матеріали ХІХ міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, м. Київ, 26 березня 2021 р. Київ, 2021. С. 187- 191.
2. Федченко Є. Репрезентація та значення образу ефіопів у сексуальному мистецтві Стародавнього Риму. *Студентські культурологічні читання* : Збірник тез VI Всеукраїнської студентської наукової конференції, м. Острого, 19-20 квітня 2018 р. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2018. С. 44-47.
3. Федченко Є. Сексуальність та гумор у Давньому Римі: переосмислення та нові варіації. *Ver Kyivіens: Античне суспільство та його цивілізаційна спадщина* : абстракти доповідей та програма Міжнародної наукової конференції, м. Київ, 17 – 18 травня 2018 р. Київ, 2018. С. 44.
4. Федченко Є. «Фалічні мотиви» у мистецтві Стародавнього Риму. *Шевченківська весна – 2018. Історія* : Матеріали ХVІ Міжнародної наукової

конференції студентів, аспірантів та молодих учених, м. Київ, 2018. С. 102- 105.

5. Федченко Є. Формування гендерно-соціальної структури Давнього Риму: міф та традиція. Ver Kyiviens: Historian and his time : абстракти доповідей та програма Міжнародної наукової конференції, м. Київ, 14 травня 2020 р. Київ, 2020. С. 64-65.

6. Федченко Є. Функції та місце сексуальності у римському зображальному мистецтві. Стародавнє Причорномор'я. Випуск XII / гол. ред. І. Немченко. Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2018. С. 539-547.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	17
ВСТУП.....	18
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	24
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	24
1.2. Джерельна база дослідження.....	55
1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження.....	74
РОЗДІЛ 2. ГЕНДЕР ТА СЕКСУАЛЬНІСТЬ У РЕЛІГІЙНОМУ ТА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ.....	85
2.1. Соціокультурні фактори зародження та формування гендерно-соціальної структури Давнього Риму.....	85
2.2. Гендерно-соціальна модель Давнього Риму.....	106
2.3. Гендер та сексуальність в системі релігійних уявлень Стародавнього Риму...	128
РОЗДІЛ 3. ВІДОБРАЖЕННЯ СЕКСУАЛЬНИХ ПРАКТИК В МИСТЕЦТВІ ДАВНЬОГО РИМУ.....	153
3.1. Функції та місце сексуальності у римському зображальному мистецтві.....	153
3.2. Стандарти та девіантність: іконографія сексуальності у мистецтві Стародавнього Риму.....	177
ВИСНОВКИ.....	200
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	206
ДОДАТКИ.....	250

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Annales HSS – Annales Histoire Sciences sociales

AntJ – The Antiquaries Journal

AntK – Antike Kunst

AJA – American Journal of Archaeology

BCH – Bulletin de Correspondance Hellénique

CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum

CSSH – Comparative Studies in Society and History

Int. J. Art Des. Educ. – International Journal of Art & Design Education

JbAC – Jahrbuch für antike und christentum

JFSR – Journal of Feminist Studies in Religion.

J. Homosex. – Journal of Homosexuality

JHS – Journal of Hellenic Studies

JHSex – Journal of the History of Sexuality

JRA – Journal of Roman Archaeology

JRS – Journal of Roman Studies

MJGL – Michigan Journal of Gender and Law

PBSR – Papers of the British School at Rome

SSRN Electronic Journal – Social Science Research Network Electronic Journal

ВДИ – Вестник древней истории

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. На теперішній стадії історичного розвитку особливо актуальним постає вивчення таких конструктів як гендер та сексуальність. Важливі соціокультурні зміни у США та Європі, які розпочались ще у ХХ столітті («сексуальна революція», феміністські рухи та інше) та тривають донині, абсолютно трансформували статево-рольову ідентичність та розмежували поняття статі та гендеру. Пертурбація поглядів на гендерну теорію й сексуальність відкрила значний спектр нагальних питань та проблем, які сформували запит на розвідки з даної тематики.

Загальновідомий факт, що багато ідей та цінностей, які зіграли важливу роль у формуванні культурної та соціальної ідентичності західноєвропейського суспільства беруть свої витоки з греко-римської цивілізації, зокрема Давнього Риму. Саме тому, презентована у роботі тема дозволить не лише зрозуміти шлях становлення сучасної гендерної теорії, але й розширити знання з давньоримської історії та культури, адже як вірно наголосив визначний французький історик М. Блок: «Незнання минулого призводить до нерозуміння сучасності. Але, мабуть, настільки ж марні спроби зрозуміти минуле, якщо не уявляєш сьогодення...»¹.

Наразі студії гендеру та сексуальності для світового антикознавства не є маргінальною тематикою, створюється безліч університетських спеціалізованих курсів, дослідницько-наукових проєктів та центрів. Дана ж тематика у вітчизняній історичній науці, на жаль, все ще залишається умовно «табуованою» і розвідок у цій області досить незначна кількість.

Однак попри те, що ця тема активно тримається у фокусі американо-європейської науки все ж існує низка питань, які потребують відповіді чи уточнення, введення нових науково-теоретичних підходів та залучення міждисциплінарних підходів. Наприклад, проблема витоків та формування римської гендерно-соціальної схеми, ще не підлягала поглибленому вивченню. В

¹ Блок М. Апология истории или Ремесло историка. Таллин: Ээсти раамат, 1983. С. 25.

межах даної наукової роботи її сутність досліджується через чотири основні аспекти (психологічний, традиційний, військовий та колоніальний). Вимагає деталізації й тема гендерно-сексуальних ролей у релігійних практиках давніх римлян. Зокрема, звернення до аналізу архетипів закладених у чоловічих та жіночих божествах. Дискусійними також залишаються питання щодо сексуальності у римському зображальному мистецтві: його функцій та місця у релігійних та повсякденних практиках.

З огляду на високий потенціал квір-досліджень у сучасній історичній науці не менш значимим є розгляд трансгресивної сексуальності у візуальній культурі римлян. Оскільки досліджуючи систему римських сексуальних норм та табу, ми отримуємо безцінну можливість зрозуміти морально-етичні засади сьогодення.

До того ж актуальність обраної теми зумовлена й постійним оновленням джерельної бази: новими археологічними знахідками в Помпеях та інших давньоримських містах, які потребують подальшого аналізу і розгляду.

Таким чином, представлене дисертаційне дослідження одночасно перебуває як у рамках сучасної гендерної тематики, так і є історичною розвідкою повсякденного життя давньоримської епохи.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дисертація розроблена в ключі науково-дослідної теми кафедри історії мистецтв історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Мистецтво України в європейському контексті» (номер державної реєстрації 16кф046-08).

Об'єктом дослідження є повсякденне життя римського суспільства з I ст. до Р.Х. по I ст. після Р.Х.

Предметом дослідження є соціальні конструкти гендеру та сексуальності у релігійних і соціально-політичних практиках та візуальній культурі римлян.

Мета роботи полягає у комплексному аналізі таких соціальних конструктів як гендер та сексуальність у матеріальній та візуальній культурі Давнього Риму. Відповідно до визначеної мети дослідження поставленні наступні **завдання**:

- Охарактеризувати стан джерельної бази та наукової розробки теми;
- виявити та систематизувати теоретико-методологічні підходи у дослідженні римського гендеру та сексуальності;
- дослідити витоки та соціокультурні фактори зародження та формування гендерно-соціальної структури Давнього Риму;
- сформувати римську гендерно-соціальну модель;
- визначити критерії, за якими конструювались право безпеки та захисту тіла римлян від посягань (фізичних та сексуальних);
- проаналізувати конструкти гендеру та сексуальності в контексті давньоримської релігії;
- ідентифікувати роль та значення чоловіка та жінки у римському релігійному житті;
- з'ясувати основні архетипи закладені у божествах давніх римлян;
- визначити функції та місце сексуального мистецтва у житті римського суспільства;
- систематизувати та класифікувати види сексуальних девіацій у римському суспільстві;
- виявити значення та роль сексуальних парафілій у римській мистецькій традиції.

Хронологічні межі роботи охоплюють період I ст. до Р.Х. – I ст. після Р.Х.

Нижньою межею є I ст. до Р.Х., адже ми розпочинаємо своє дослідження від Кризи Республіки, того часу, коли структура римського суспільства була порушена значними політичними подіями (громадянські війни, розширення кордонів Риму), які супроводжувались трансформацією соціокультурних цінностей.

Верхньою межею є I ст. після Р.Х. в яке під впливом формування нового імперського світогляду відбулась пертурбація традиційних стосунків в суспільстві й в тому числі гендерних та сексуальних.

Варто відзначити, що в окремих випадках припускається свідомий відхід від

вказаних хронологічних меж з цілю дослідити передумови та витoki формування гендерно-соціальної схеми давньоримського суспільства.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Римської Імперії I ст. до Р.Х. – I ст. після Р.Х. Але найбільша увага зосереджується територіально на місті Римі та території Апеннінського півострова, і особливо містах Помпеях, Геркуланумі й Стабії.

Теоретико-методологічні засади дослідження.

Студії гендеру та сексуальності лежать на перетині багатьох наукових дисциплін, тому для виконання завдань поставлених у нашій дисертаційній роботі залучаються не тільки загальнонаукові та спеціально історичні теоретико-методологічні підходи, але й міждисциплінарні, які більш детально висвітлені у підрозділі 1. 3.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає у таких положеннях:

Вперше:

- визначено 4 ключові аспекти, які лягли в основу формування гендерно-соціальної структури давніх римлян: психологічний, традиційний, військовий, колоніальний;
- розроблена 4-х ступенева римська гендерно-соціальна модель на основі соціологічної «Матриці домінування»;
- залучений до аналізу такий фресковий живопис як «Леда та лебедь» (2018 р.) (кубікулум будинку на Віа дель Візувіо, район Regio V, Помпеї);
- систематизовані та класифіковані римські сексуальні парафілії.

Уточнено:

- теоретико-методологічні підходи до вивчення соціальних конструктів гендеру та сексуальності у Давньому Римі;
- знання про роль жінки у римському соціально-політичному та релігійному житті;
- критерії за якими конструювалось право безпеки та захисту тіла римлян;
- уявлення про архетипи в римській культовій системі;

- функції римського сексуального мистецтва. Запропоновано виділяти: соціальну, релігійну, гумористичну, економічну та задля задоволення («порнографічну»);

- значення та роль сексуальних парафілій у візуальній культурі Давнього Риму.

Набули подальшого розвитку:

- уявлення про римські імперські міфи та теорію «передбачення» або «божественного провидіння» Риму;

- ідея щодо сприйняття римлянами іноземців через концепцію «Орієнталізму» Е. Саїда;

- твердження про дуальний характер римських жіночих божеств;

- теорія про заcodування влади та сили у римському еротичному міфологічному живописі.

Практичне значення отриманих результатів.

Основні матеріали дисертаційної роботи можуть бути застосовані у контексті розробки спеціальних курсів на історичних факультетах, зокрема на кафедрах історії мистецтв і стародавнього світу та середніх віків. Також вони можуть бути важливими при створенні довідкових видань, посібників, монографій, наукових статей з історії Давнього Риму, історії мистецтва, культурології, історії жінок, гендерної історії та історії сексуальності. Окрім того, теоретико-методологічні підходи запропоновані в даній роботі, можуть бути адаптованими для інших гуманітарних наук (антропології, мистецтвознавства, історії релігії, психології, філософії та інших).

Апробація результатів дослідження. Ключові положення дисертаційної роботи були презентовані у процесі публічних доповідей й тез на 10 наукових конференціях та науково-практичних семінарах: Міжнародна наукова конференція «Суспільство давньої, середньовічної і ранньомодерної доби та їх цивілізаційна спадщина» (м. Київ, 1 грудня 2017), Міжнародна конференція «XII читання пам'яті професора П.Й. Каришковського» (м. Одеса, 12-13 березня 2018), XVI Міжнародна конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна –

2018» (м. Київ, 15 березня 2018), Всеукраїнська студентська наукова конференція «Студентські культурологічні читання» Національний університет «Острозька академія» (м. Острог, 19-20 квітня 2018), Міжнародна наукова конференція «Ver Kyiviens: Античне суспільство та його цивілізаційна спадщина» (м. Київ, 17 травня 2018), VI Міжнародний науково-практичний семінар «Текст і образ: особливості взаємодії між наративом та візуальністю» (м. Київ, 18 жовтня 2018 р.), VII Міжнародний науково-практичний семінар «Текст і образ: особливості взаємодії між наративом та візуальністю» (м. Київ, 18 жовтня 2019 р.), Міжнародна наукова конференція «Ver Kyiviens 2020 Historian and his time» (м. Київ, 14 травня 2020 р.), VII Всеукраїнська конференція студентів, аспірантів, докторантів та молодих вчених «ОДЕСЬКІ ЧИТАННЯ: актуальні проблеми всесвітньої історії» (м. Одеса, 24 жовтня 2020 р.), Міжнародна конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна – 2021» (м. Київ, 26 березня 2021 р.).

Публікації. Визначальні позиції дисертаційного дослідження викладені у: 3 статтях (2 статті з них надруковані у наукових фахових виданнях України; 1 стаття у зарубіжному фаховому журналі) й 6 публікаціях у збірках та матеріалах наукових конференцій.

Структура дисертаційної роботи визначена метою й завданнями дослідження. Робота включає перелік умовних скорочень, вступ, три розділи, список джерел та літератури, додатки. Загальний обсяг дисертації становить 276 сторінок, основний зміст представлений на 176 сторінках.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Історіографічна традиція студій гендеру та сексуальності в античному світі бере свої «корені» передусім із європейської культури XVIII ст. Піонером у вивченні даної проблематики можна вважати відомого німецького історика мистецтв – І. Вінкельмана. У своїй новаторській праці «Історії давнього мистецтва» (1763 р.) він заклав нове гомоеротичне розуміння ідеалізованої оголеної чоловічої фігури у давньогрецькій скульптурі². Звісно, даний твір сповнений авторського суб'єктивізму, який проявився в ідеалізації греків та їх культури, проте в ньому вперше підіймаються на той час доволі маргіналізовані теми: чоловічого тіла, кохання та сексуальності. Мистецтвознавчі напрацювання І. Вінкельмана, по суті, заклали основний орієнтир для розвідок із досліджуваної тематики в наступну епоху.

Активне вивчення гендеру та сексуальності набуло особливого імпульсу і нового концептуального переосмислення лише в XIX ст. В цей період не тільки заклались основи сучасної науки сексології, але й відбулась історизація сексуальності. Імпульсом для даних процесів стало: по перше, створення Ч. Дарвіном теорії еволюції, по друге, посилення у західноєвропейському суспільстві занепокоєння щодо питань здоров'я, особистої гігієни та поширення проституції й венеричних захворювань. Також цьому сприяло й відкриття давньоримських міст Геркуланума та Помпей, яке змінило вісімнадцяте та дев'ятнадцяте сторіччя та уявлення про римське суспільство. Від самих ранніх розкопок експонати, об'єкти, що стосувалися фалічної символіки, зображення або скульптури з центральною темою сексуальності були марковані як порнографічні. Тому, коли у 1819 році був створений Таємний кабінет, вони не були дозволені для

² Winckelmann J. Geschichte der Kunst des Alterthums. Dresden: Waltherischen Hof-Buchhandlung, 1764. 431 p.

огляду загалу³. Однак вже на початку XIX ст. почали друкуватись французькі каталоги з даним видом мистецтва, хоча вони й підпадали під цензуру та заборону тогочасної влади. До наших днів дійшло відоме видання антиквара С. Фаміна: «Королівський музей Неаполя: картини, бронзи та еротичні статуї Таємного Кабінету з коментарями до них» (1836 р.)⁴. Воно вміщає 60 літографій еротичних артефактів з колекції Неаполя із коментарями автора. Даний каталог й досі залишається актуальним для аналізу давньоримської сексуальної культури. Таким чином, історія греко-римської цивілізації, зокрема Давнього Риму, почала викликати інтерес науковців з різних галузей наук.

Одним з перших, хто побіжно торкнувся у своїх розвідках питання становища жінки та чоловіка в античності, став швейцарський вчений Я. Бахофен. В його праці «Материнське право: дослідження про гінекократію давнього світу з її релігійною і правовою природою» (1861 р.)⁵ він розвиває думку про матріархальний характер первісних культур, які лише поступово еволюціонували у відоме патріархальне греко-римське суспільство. Водночас у контексті доведення своєї теорії матріархату вчений вдається до детального аналізу великого масиву античної міфології та обрядів. Не дивлячись на певну примітивність еволюційної візії автора, його напрацювання надалі лягли в основу багатьох подальших досліджень у галузі культурної антропології.

У 1869 р. виходить робота ірландського історика консерватора В. Леккі «Історія європейської моралі від Августа до Карла Великого»⁶. Оригінальним було те, що автор присвятив окремий розділ своєї книги становищу жінки в давніх

³ Докл. див. підрозділ 1. 2.

⁴ Famin C. Musée royal de Naples: peintures, bronzes et statues érotiques du cabinet secret, avec leur explication. éditeur non identifié, 1836. 159 p.

⁵ Bachofen J. Das Mutterrecht: eine Untersuchung über die Gynaikokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur. Stuttgart: Verlag von Kraiss und Hoffmann, 1861. 435 p.

⁶ Lecky E. History of European Morals from Augustus to Charlemagne. Harlow: Longmans, Green and Company, 1869. Vol. 1. 498 p.

суспільствах. Однак при дослідженні питань античної проституції чи одностатевого кохання, він у дусі тогочасної вікторіанської моралі⁷ вдавався до менторства, моралізаторства та засудження сексуальних пороків язичництва.

Подібною є і праця німецького вченого Л. Фрідлендера «Картини з побутової історії Риму в століття від Августа до кінця династії Антонинів (1888 р.)»⁸. У ній автор звертається до аналізу становища жінки у давньоримському суспільстві та активно засуджує й моралізує щодо її емансипації в період Імперії.

Його наступником став британський історик культури Дж. Сімондс, який написав знакову роботу XIX століття «Проблема грецької етики» (1873 р.)⁹. Він зосередив основну увагу на дослідженні педерастичної традиції греків та одним із перших пов'язав метаморфози сексуальних традицій із змінами політичними, переконуючи, що возвеличення Риму позначило перехід від грецького кохання до римської хіті та насильства. Одночасно це була прогресивна і смілива робота, оскільки Дж. Сімондс, на протипагу попередникам і сучасникам, у дослідженні дав місце табуйованим на той час поглядам про прийняття та возвеличення «грецької любові»¹⁰.

Більшість наступних спроб помістити гендер та сексуальність в історичний контекст з'явилися в медичній літературі. Проте вони також підпадали під вплив

⁷ Вікторіанська мораль – це квінтесенція моральних поглядів у Великобританії під час правління королеви Вікторії (1837 – 1901 рр.). В. м. характеризувалась суворим соціальним кодексом поведінки, сексуальною стриманістю та посиленням ролі етики. Докл. див.: Хачатрян Л. Мораль викторианской Англии как последствие «Культурного взрыва». *Вестник Московского государственного университета культуры и искусств*. 2015. № 1 /63. С. 216-218.

⁸ Friedlander L. *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von August bis zum Ausgang der Antonine 1ere partie*. Leipzig: S. Hirzel, 1888. 711 p.

⁹ Symonds J. *Male Love: A Problem in Greek Ethics and Other Writings*. Centennial ed. New York: Pagan Press, 1983. 161 p.

¹⁰ «Грецька любов» – це евфемізм, який вживається класиками для позначення гомоеротичних стосунків у Давній Греції. Докл. див.: Blanshard A. *Sex: Vice and Love from Antiquity to Modernity*. Chichester: Wiley-Blackwell, 2010. P. 91-92.

християнської ідеології та в наслідок цього характеризувались засудженням язичницької давньоримської моралі.

Наприклад, французький лікар-психіатр П. Моро звернувся до аналізу історії Давнього Риму у контексті дослідження психологічних патологій. У своєму науковому доробку «Аберації репродуктивного значення»¹¹ він навіть присвятив окремий розділ «Historique» описам та засудженню давньої сексуальності: «Згадайте оргії, безіменний розбрат, свідками якого був Рим при правлінні дванадцяти Цезарів...»¹². В подібному моралізаторському ключі також торкались цієї тематики такі автори як Р. Крафт-Ебінг¹³, А. Шренк-Нотцінг¹⁴, Ч. Ломброзо¹⁵ та А. Ністрем¹⁶.

Якщо ж говорити про остаточне утвердження сексології як науки, то воно відбувається лише на початку ХХ ст. з появою новаторської роботи німецького психіатра І. Блоха «Сексуальне життя нашого часу у відношенні до сучасної культури» (1907 р.)¹⁷. Він першим вводить в науковий обіг термін «сексологія» та залучає до дослідження методологічний інструментарій різних дисциплін (від історії до психофізіології).

Водночас виникають дійсно ключові для історії сексуальності розвідки відомого австрійського психолога та «батька» психоаналізу й теорії несвідомого,

¹¹ Moreau P. Des aberrations du sens génésique. Paris: Asselin et Cie, 1880. 304 p.

¹² Ibid. P. 8.

¹³ Krafft-Ebing R. Psychopathia sexualis. Stuttgart: Verlag von Ferdinand enke, 1886. 110 p.

¹⁴ Schrenck-Notzing A. Die Suggestions-Therapie bei krankhaften Erscheinungen des Geschlechtssinnes: mit besonderer Berücksichtigung der conträren Sexualempfindung. Stuttgart:Verlag von Ferdinand enke, 1892. 314 p.

¹⁵ Cesare L., Ferrero G. La donna delinquente: La prostituta e la donna normale. Torino: L. Roux, 1893. 640 p.

¹⁶ Nyström A. Das Geschlechtsleben und seine Gesetze. Berlin: Hermann Walther Verlagsbuchhandlung G.m.b.H., 1906. 286 p.

¹⁷ Bloch I. Das Sexualleben unserer Zeit in seinen Beziehungen zur modernen Kultur. Berlin: L. Marcus, 1908. 840 p.

3. Фрейда. Важливість його діяльності на даній ниві складно переоцінити, адже він одним з перших розширив значення сексуальності та вивів її за рамки суто біологічних процесів.

Мислення З. Фрейда в багатьох аспектах було сформовано саме античною культурою. Загальновідомий факт, що він був відомим колекціонером та цікавився історією давнини, про що навіть свідчать його висловлювання з даного приводу в листах до С. Цвейга: «Я б пожертвував всім заради своєї колекції грецьких, римських та єгипетських давнин, і насправді я більше вивчав археологію, аніж психологію...»¹⁸. У своїх основних працях: «Тлумачення сновидінь» (1899 р.)¹⁹, «Три обриси з історії сексуальності» (1905 р.)²⁰, «Тотем і табу» (1913 р.)²¹ дослідник активно звертався до вивчення греко-римської історії, а особливо давньогрецької міфології. Адже Фрейд під час своєї медичної практики досліджував поведінку та сни людини не тільки через шлях дитинства, але й від культурного минулого. На основі цього він виявив, що саме давні сексуальні стримування та табу породили сучасну цивілізацію у всій її інтелектуальній та художній величі.

На базі його вчення виникли школи та наукові напрямки фрейдистів²² та неофрейдистів²³. Останній є особливо важливим для нашої дисертаційної роботи,

¹⁸ Freud to Stefan Zweig. February 7, 1931. *Letters of Sigmund Freud, 1873-1939* / ed. by E. Freud, L. Freud. Cambridge: Harvard Univ. Press, 1961. P. 47.

¹⁹ Freud S. *Die Traumdeutung*. Leipzig-Wien: Franz Deuticke, 1899/1900. 386 p.

²⁰ Freud S. *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie*. Göttingen: V&R unipress, 2015. 184 p.

²¹ Freud S. *Totem und Tabu. Einige Übereinstimmungen im Seelenleben der Wilden und der Neurotiker*. Leipzig-Wien: Hugo Heller, 1913. 149 p.

²² Фрейдизм – узагальнений термін, який використовується для позначення різних шкіл та напрямків, які залучають до своїх досліджень психологічне вчення З. Фрейда. Докл. див.: *Философский словарь* / под ред. С. Подопригора, А. Подопригора. Ростов н/д: Феникс, 2013. С. 491.

²³ Неофрейдизм – напрямок у сучасній психології, який виокремився від ортодоксального фрейдизму у процесі його культурологічної та соціологічної

оскільки ми активно залучаємо неофрейдистські теоретико-методологічні підходи до аналізу римського гендеру та сексуальності²⁴.

Якщо схарактеризувати в загальному історіографічний доробок з даної тематики до 1929-х років, то працям нерідко не вистачало наукової вірогідності, теоретико-методологічного інструментарію та міждисциплінарних підходів. Більшість з них була представлена у таких галузях знань як медицина, антропологія й філологія. Однак позитивним моментом є те, що в цей час було окреслено головне коло проблем та питань, які будуть намагатися вирішувати майже все ХХ ст.

У другій третині ХХ століття відбувся новий поштовх в дослідженнях давньоримського гендеру та сексуальності. Здається правомірним виділити два головні фактори, які вплинули на цей процес. Перший – це поява школи Анналів (1929 р.), яка вивела на новий рівень історичні розвідки, адже вчені цього напрямку змістили фокус з військової та політичної історії на життя звичайних людей: жінок, дітей, бідноти та інших²⁵. Другий – зародження філософії фемінізму на чолі з відомим французьким філософом та письменницею С. де Бовуар. У своїй книзі «Друга стать» (1949 р.)²⁶ вона починає вести дослідження від доісторичного та класичного минулого, для того щоб виявити та сформулювати соціально-політичні проблеми сучасності. С. Бовуар звертається до питань статі та сексуальності, й формулює її відомий постулат: «жінкою не народжуються, а стають». Таким чином, вчена закладає нове розуміння гендеру та сексуальності як соціального конструкта, надалі більш розробленого та деталізованого вченою Дж. Скотт²⁷.

трансформації. Докл. див.: Marsh T. Neo-Freudians. *Encyclopedia of Personality and Individual Differences* / ed. by V. Zeigler-Hill, T. Shackelford. Cham: Springer, 2017. URL: https://link.springer.com/referenceworkentry/10.1007/978-3-319-28099-8_1399-1?page=43. (дата звернення: 29.04.2021).

²⁴ Докл. див. підрозділ 1. 3.

²⁵ Докл. див.: Harsgor M. Total History: The Annales School. *Journal of Contemporary History*. 1978. Vol. 13/1. P. 1-13.

²⁶ De Beauvoir S. *Le Deuxième Sexe*. Paris: Gallimard, 1949. t. 1. 400 p.; t. 2. 588 p.

²⁷ Докл. див. підрозділ 1. 3.

Період в історіографії гендеру та сексуальності античності з 1929 р. до 1960- го характеризується інтересом до питань повсякденного життя, і зокрема ролі жінки у ньому. Значною подією стала публікація роботи Ж. Каркопіно «Повсякденне життя у Давньому Римі» (1939 р.)²⁸. Це було одне з перших комплексних досліджень життя давньоримських жінок. Однак дана робота мала певні недоліки. Зокрема, характеризувалась яскраво вираженою заангажованістю автора та сексистськими поглядами.

Наступним виданням в даній царині були праця англійського історика мистецтв Ч. Селтмана «Жінки в античності» (1956 р.)²⁹ та італійського вченого М. Д'Авіно «Жінки в Помпеях» (1964 р.)³⁰ Звичайно, це були узагальнені видання, які здебільшого розповідали про повсякденне життя та поверхнево торкалися питань гендеру та сексуальності.

Починаючи з 1960–70-х років ХХ століття ця тематика актуалізується, Західну Європу та США охоплює так звана «сексуальна революція»³¹. В ці роки відбуваються важливі філософські дискусії, які й стимулюють перегляд традиційних концепцій та цінностей, в тому числі гендерних постулатів й сексуальних кодексів. У процесі цього піддаються сумніву основні визначення закладені у ХІХ ст. щодо жіночості та маскулінності, гетеросексуальності та

²⁸Carcopino J. *La vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'Empire*. Paris: Hachette, 1939. 348 p.

²⁹ Seltman C. *Women in Antiquity*. London: Thames and Hudson, 1956. 224 p.

³⁰ D'avino M. *La donna a Pompei*. Napoli: Loffredo, 1964. 124 p.

³¹ «Сексуальна революція» – це термін, який позначає довготривалі процеси, які повели за собою зміни в сексуальних засадах та поведінці американського та західноєвропейського суспільства в 1960-70-х р. Ця «революція» полягала у змінах менталітету, цінностей, знань та поведінки стосовно більш ліберального ставлення до сексуальності, зокрема визнання сексу як джерела задоволення. Даний процес ґрунтувався на культурних та наукових перетвореннях, які розпочались ще в 1950- х р. Докл. див.: Smith T. *A Report: The Sexual Revolution? The Public Opinion Quarterly*. 1990. Vol. 54/3. P. 415-435.

гомосексуалізму. Це призводить до нового погляду на минуле та зміни векторів розвитку історичної науки.

Поворотним моментом для гендерних досліджень в античності став вихід у 1973 році спеціального випуску журналу «*Arethusa*», який присвятили дослідженню побуту жінок у Давній Греції та Давньому Римі³². Згодом була видана новаторська праця у 1975 р. американської дослідниці С. Померой «*Богині, дружини, повії та рабині*»³³, де саме жінки виступали об'єктом та окремою частиною історичного дослідження. Вона сформулювала вперше таке питання: чим займались жінки, доки чоловіки були активними у всіх сферах діяльності? Після цього з'являється низка публікацій, автори яких базуються на критичному підході до аналізу давніх текстів та нових методологічних розробках. Паралельно із зацікавленням римським гендером та сексуальністю, починається активне дослідження римського сексуального мистецтва.

Піонером в області вивчення давньоримського сексуального мистецтва можна вважати німецького мистецтвознавця О. Бренделя. Адже саме він вперше у своєму новаторському есе – «*Розмах та темперамент еротичного мистецтва у греко-римському світі*» (1970 р.) підійняв питання сексуальності у візуальній культурі Давнього Риму³⁴. Продовжив дану тематику М. Грант, досить відомий британський антикознавець. Доцільним буде розглянути декілька його праць, які дотичні до нашої тематики. Це, перш за все: «*Міста Везувія: Помпеї та Геркуланум*» (1974) та «*Еротичне мистецтво в Помпеях: Секретна колекція Національного Музею Неаполя*» (1975)³⁵. Про їх важливість для наукового світу свідчить той факт, що

³² Peradott J. *Women in Antiquity*. Length: *Arethusa*, 1973. 166 p.

³³ Pomeroy S. *Goddesses, Whores, Wives and Slaves: Women in Classical Antiquity*. London: Pimlico, 1994. 265 p.

³⁴ Brendel O. *The Scope and Temperament of Erotic Art in the Greco-Roman World*. New York: Basic Books, 1970. 106 p.

³⁵ Grant M. *Eros a Pompei. Il gabinetto segreto del Museo di Napoli*. Milano: A. Mondadori, 1974. 171 p.

названі роботи надалі кілька разів перевидавались³⁶. Видання базується на досить обширному описі історичного та соціального тла і супроводжується 159-ма повними кольоровими зображеннями. Перша половина книги, це досить ґрунтовний огляд історії, культури та подій навколо падіння Помпей. Друга половина зосереджується на історії та змісті таємної колекції. М. Грант досліджував витвори мистецтва в деталях, підкреслюючи елементи композицій, стилю, походження, а також міфологічні та реальні впливи, які надихнули на їх створення. Звісно, це дослідження цікаве більш як каталог зображень, і в ньому ми не побачимо іконографічного аналізу або сучасних мистецтвознавчих підходів. Його ж послідовниця К. Джонс у своїй праці «Секс чи символ: еротичне зображення Греції та Риму» (1982 року)³⁷ робить значний крок уперед у порівнянні з попередньою роботою. Це досить добре ілюстроване та неупереджене дослідження щодо того, яку роль грали сексуальні зображення в грецькому та римському соціумах між 6 ст. до Р.Х. та 4 ст. після Р.Х. Це одне з перших видань, яке розрізняє еротичне, релігійне та апотропічне використання знакової системи давніх римлян. К. Джонс забезпечує візуальний огляд різних сексуальних символів знайдених у греко-римському світі, що спрощує трактування тогочасного мистецтва.

Водночас важливий прорив у дослідженні давньоримської візуальної культури зробили два відомих німецьких вчених Т. Хьолшер та П. Занкер. У своїх працях вони звернулись до аналізу функцій та значення римського мистецтва й архітектури, запропонували сприймати його як відображення політичних, соціальних та культурних процесів.

³⁶ Grant M. *Erotic Art in Pompeii. The Secret Collection of the National Museum of Naples*. New York: Morrow Press, 1975. 167 p.

³⁷ Johns C. *Sex or Symbol: Erotic Images of Greece and Rome*. London: Taylor & Francis, 1982. 160 p.

Т. Хьолшер вніс найбільш значний внесок у методологічний інструментарій історика мистецтв для аналізу зображень римського періоду³⁸. Він запропонував сприймати мистецтво як вираження системи значень на яке вплинула структурна лінгвістична та сучасна семіотика. Семантична система Т. Хьолшера стала основою для аналізу мови образів у візуальній культурі римлян³⁹.

Дослідник П. Занкер в німецькомовній праці: «Сила образів в століття Августа» (1987 року)⁴⁰ показав багатозначність слова «образи» з точки зору соціальної та культурної практики. Таким чином, вчений ввів аналіз зображення як мову та систему комунікацій, які вважались продуктом певної історичної епохи.

На початку 1980-х років почала розвиватись також тематика гендеру та сексуальності в релігійному і культовому житті Давнього Риму. Однією із перших дослідниць у цій царині варто вважати М. Берд, знану британську антикознавцю та її епохальну статтю: «Сексуальний статус весталок» (1980 р.)⁴¹. У ній вона звернулась до структурної антропології, та зосередила увагу на двозначному становищі цих жриць стосовно нормативних категорій гендеру в римському суспільстві. Саме завдяки даному дослідженню вчені почали звертати увагу не лише на стандартні питання, але й на взаємодію таких понять як гендер, стать та релігія. Однією з найважливіших праць з даної тематики є також робота британської вченої А. Стейплс «Від Доброї Богині та Весталок: стать та категорія в римській релігії» (1998 р.)⁴². В ній вона проаналізувала вплив таких категорій як гендер та сексуальність на римські культу та міфологію. Праця розподілена на чотири розділи, кожний з яких висвітлює конкретний культ: 1) Добра Богиня;

³⁸ Hölscher T. *Römische Bildsprache als semantisches System*. Heidelberg: Universitätsverlag Carl Winter, 1987. 75 p.

³⁹ Hölscher T. *Visual Power in Ancient Greece and Rome: Between Art and Social Reality*. Oakland: University of California Press, 1987. 426 p.

⁴⁰ Zanker P. *Augustus und die Macht der Bilder*. München: C.H. Beck, 1987. 368 p.

⁴¹ Beard M. *The Sexual Status of Vestal Virgins*. *JRS*. 1980. Vol. 70. P. 12-27.

⁴² Staples A. *From Good Goddess to Vestal Virgins: Sex and Category in Roman Religion*. London: Routledge, 1998. 207 p.

- 2) Церера та Флора (роль матрони та повії у релігійному житті Риму); 3) Венера;
4) Весталки.

Згодом вийшла ціла низка видань присвячених питанням гендеру та сексуальності в релігійному житті Риму. Серед основних дослідників варто виокремити: С. Шульц⁴³, Т. Пеннер та К. Стічеле⁴⁴, С. Такач⁴⁵, Р. Гарраффоні та П. Санфеліче⁴⁶, Дж. Норт⁴⁷ й Л. Амбаскіано⁴⁸.

Проте насправді ключовим для дослідження сексуальності в області античності та зачинателем напряму «фуколдіан» є французький історик, філософ М. Фуко зі своєю 3-х томною працею «Історія сексуальності» (1976 – 1984 рр.). Для нас складає науковий інтерес 2-ий том «Використання задоволення» (1984 р.) та 3-ій том «Піклування про себе» (1986 р.), де розглядається проблематика у грецьких і латинських текстах перших двох століть після Р.Х.⁴⁹ Він один з перших істориків, який розробляє та застосовує підхід до сексуальності, як історично обумовленої форми досвіду. Завдяки його знаковій праці, починаючи із 90-х років, дослідниками започатковується висвітлення абсолютно різних аспектів римського сексуального життя, таких як: проституція, одностатеві стосунки між чоловіками, мораль.

⁴³ Schultz C. Women's religious activity in the Roman Republic. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1999. 234 p.

⁴⁴ Penner T., Stichele C. Mapping Gender in Ancient Religious Discourses. Leiden: BRILL, 2007. 580 p.

⁴⁵ Takács S. Vestal Virgins, Sibyls, and Matrons: Women in Roman Religion. Austin: University of Texas Press, 2008. 220 p.

⁴⁶ Garraffoni R., Sanfelice P. A religiosidade em Pompeia: Memória, sentimentos e diversidade. *Mneme - Revista de Humanidades*. 2011. Vol. 12/30. P. 204-226.

⁴⁷ North J. Gender and Cult in the Roman West: Mithras, Isis, Attis. Women and the Roman City in the Latin West. Leiden: BRILL, 2013. P. 109-127.

⁴⁸ Ambasciano L. The Gendered Deep History of the Bona Dea Cult. *Journal of cognitive historiography*. 2016. Vol 3/1-2. P. 138-139.

⁴⁹ Фуко М. Использование удовольствий. История сексуальности. Санкт-Петербург: Академический проспект, 2004. 432 с.

Не останню роль у формуванні історії сексуальності відіграв також колега та товариш М. Фуко, професор Колеж де Франс – француз П. Вен⁵⁰. У його новаторській статті «Родина та любов у Високій римській Імперії» (1978 р.)⁵¹, прозоро прослідковується вплив М. Фуко у реалізації форми соціального конструкціонізму для вивчення римського суспільства. Натомість дослідження П. Вена стали важливою віхою у вивченні римської сексуальності⁵², адже він вперше запропонував трактувати римські статеві практики з точки зору «парадигми проникнення»: активності/пасивності та домінації/підкорення. Цікавим є й те, що методи, які використовував вчений, знаходились на перетині академічних та антропологічних досліджень.

На противагу засновнику напряму М. Фуко, важливо згадати і дослідницю феміністичної течії Е. Річлін та її працю «Порнографія та уявлення у Греції та Римі»⁵³. Це дослідження, безумовно, феміністського спрямування, але у ньому Е. Річлін знайомить нас з ідеєю моралі та релігійних вірувань римської системи. Підіймаються основні фундаментальні аспекти сексуальних проблем відносно моралі у римських містах, особливо Помпеях. Також варта уваги її праця «Сад Пріапа: сексуальність і агресія у римському гуморі» (1992 р.)⁵⁴. У цьому дослідженні вона стверджує, що відношення до сексуальної агресивності на захист обмеженої області, слугувало моделлю для римської сатири. До роботи вона залучає антропологічні, психологічні та феміністичні методології.

⁵⁰ Eribon D. L'Infréquentable Michel Foucault. Paris: Epel, 2001. P. 19-59.

⁵¹ Veyne P. La famille et l'amour sous le Haut Empire romain. *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*. 1978. Vol. 33. P. 35-63.

⁵² Veyne P. Sexe et Pouvoir à Rome. Paris: Tallandier, 2005. 224 p.

⁵³ Richlin A. Pornography and Representation in Greece and Rome. Oxford: Oxford University Press, 1992. 317 p.

⁵⁴ Richlin A. The Garden of Priap sexuality and aggression in roman humor. Oxford: Oxford University Press, 1992. 358 p.

Окремою групою йдуть дві праці, які базуються на концепції протиставлення морального та аморального у римському суспільстві. К. Едвардс у роботі «Політика аморальності в Давньому Римі»⁵⁵, яка вийшла у 1992 році та Р. Ленглендс у роботі «Сексуальна мораль в Давньому Римі» (2006 року)⁵⁶, говорять про основні римські морально-етичні постулати та їх вплив на всі суспільні сфери життя.

Важливою для нашого дослідження є також робота відомого британського історика та археолога Е. Уоллес-Хедрілла, який використовуючи методологічні підходи археології, здійснив аналіз римського будинку як приватного простору. Він розробив новий контекстний підхід до використання та розвитку 4 помпейських стилів настінних розписів Мау⁵⁷. Зокрема, застосував у якості інструменту *просторові вісі*, які допомогли розмежувати суспільний та приватний простір, великі та скромні частини будинку⁵⁸. Це дозволило йому виявити той факт, що основна структура римського будинку відображала соціальний стан мешканців, а не стать та вік як у сучасному світі.

А. Вароне вважають лідером розкопок у Помпеях. У дослідженні «Еротика в Помпеях»⁵⁹, він ставить собі питання що таке еротизм, і як він сприймався у римському світі. Використовуючи археологічні та епіграфічні матеріали з Помпей, він досліджує сексуальне мистецтво та його вплив на державне, приватне та релігійне життя. Також у нього досить добре представлена джерельна база (Марціал, Овідій, Светоній та інші джерела) та переконливий візуальний супровід, що містить більше 100 кольорових зображень. Загалом дане дослідження забезпечує об'єктивне введення в аспекти римської історії, які досить часто

⁵⁵ Edwards C. *The Politics of Immorality in Ancient Rome*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993. 244 p.

⁵⁶ Langlands R. *Sexual Morality in Ancient Rome*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 399 p.

⁵⁷ Докл. див. підрозділ 1. 3.

⁵⁸ Wallace-Hadrill A. *Houses and Society in Pompeii and Herculaneum*. Princeton: Princeton University Press, 1994. 272 p.

⁵⁹ Varone A. *Eroticism in Pompeii*. Los Angeles: J. Paul Getty Museum, 2001. 115 p.

омінаються іншими дослідниками. Більш вузьку тематику зачіпає італійська дослідниця Л. Якобеллі у монографії «Еротичні зображення Приміських терм Помпей» (1995 р.)⁶⁰. Дана монографія спрямована на аналіз еротичного давньоримського живопису Приміських терм. Зазвичай дослідники, класифікуючи помпейський живопис подібного характеру, виривали його з культурного контексту та використання у якому він був народжений. Л. Якобеллі, навпаки, виділяє його контексти: гумористичний, сатиричний, релігійний чи просто як природний компонент життя. Також досить оригінальним у її праці є те, що ми бачимо іконографічне читання кожної сцени, а не просто опис зображень.

Не менш цікаві підходи в аналізі римської сексуальної візуальної культури використовують вчені Д. Фредрік⁶¹ та Е. Колоскі-Остроу⁶². Вони звертаються до феміністичної теорії кіно, зокрема праць Л. Мальви та К. Кловер про чоловічий погляд у кінематографі ХХ століття⁶³, щоб дослідити міфологічний живопис Помпей у контексті кодування соціальної ієрархії.

Разом з тим починають виникати чисельні компіляції. До таких досліджень треба віднести, наприклад, «Сексуальність в античному мистецтві»⁶⁴. Дане дослідження давнього мистецтва є першою антологією у візуальній інтерпретації сексуального тіла, активності та бажання, і ролі сексуальності у формуванні особистості та соціальних інститутів. Подібна історіографія демонструє різноманітність методів та теоретичних кадрів, у тому числі традиційно

⁶⁰ Jacobelli L. *Le pitture erotiche delle Terme Suburbane di Pompei*. Roma: L'Erma di Bretschneider, 1995. 132 p.

⁶¹ Fredrick D. *Beyond the Atrium to Ariadne: Erotic Painting and Visual Pleasure in the Roman House*. *Classical Antiquity*. 1995. Vol. 14. P. 266-87.

⁶² Koloski-Ostrow A. *Violent Stages in Two Pompeian Houses: Imperial Taste, Aristocratic Response, and Messages of Male Control*. *Naked Truths: Women, Sexuality, and Gender in Classical Art and Archaeology* / ed. by A. Koloski-Ostrow, C. Lyons. London: Routledge, 1997. P. 243-66.

⁶³ Докл. див. підрозділ 1. 3.

⁶⁴ Kampen N., Bergmann B. *Sexuality in ancient art: Near East, Egypt, Greece, and Italy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. 299 p.

археологічних та художньо-історичних, деконструктивних, психоаналітичних, феміністичних. Тут ми бачимо комбінації статей, багато з них присвячені саме Давньому Риму. Це і дослідження сексуальності у римському поховальному мистецтві, фалічна архітектура на Форумі Августа, репрезентація гіперсексуальних ефіопів у ваннах Августа, риторика щодо настінного живопису, право та театр у Помпеях, вивчення розвитку концепції І. Вінкельмана щодо гомоеротичності⁶⁵. Деякі з есе є першими у даній області, в той час як інші уявляють собою обробки та розширення минулих досліджень. Але всі вони досить логічно побудовані та добре підтверджені джерельною базою.

Також із загальних праць даного періоду треба звернути увагу на 12 есе різних американських вчених під редакцією Дж. Халлет, М. Скіннер «Римська сексуальність»⁶⁶. Вони є досить релевантними через те, що в них досліджуються абсолютно різні аспекти римської сексуальності, з різних точок зору та наукових підходів. Складається вона з 5 головних частин: «Немаркована сексуальність», «Норовлива сексуальність», «Гендерні меншини в літературній конструкції маскулінності», «Чоловіча побудова жінки» та «Жіноча побудова предмета бажання».

Ключовим та оригінальним з досліджень сексуального мистецтва є праця американського вченого Дж. Кларка «Дивлячись на любовну конструкцію сексуальності в римському мистецтві, 100 р. до Р.Х. – 250 р. після Р.Х.»⁶⁷. У ній він робить спроби пояснити, яке місце еротичні теми й предмети займали у світі стародавнього римського мистецтва, і як загалом вони були розцінені суспільством, який вплив мали на нього. Кларк фокусує своє дослідження на

⁶⁵ Davis W. Winckelmann's "homosexual" teleologies'. *Sexuality in ancient art* / ed. by N. Kampen. New York: Cambridge University Press, 1996. P. 262-76.

⁶⁶ Hallett J., Skinner M. *Roman Sexualities*. Princeton: Princeton University Press, 1997. 343 p.

⁶⁷ Clarke J. *Looking at Lovemaking Constructions of Sexuality in Roman Art, 100 B.C. – A.D. 250*. Berkeley: University of California Press, 1998. 372 p.

широкому спектрі мистецтва та звертаючись до своєї рідної схеми-аналізу, намагається відповісти на наступні питання: (1) Хто зробив це? (Виконавець); (2) Коли витвір був створений? (Дата); (3) Хто заплатив за нього? (Патронат); (4) Хто розглядав його? (Аудиторія); (5) Де він розглядався? (Налаштування); (6) За яких обставин? (Використання і цілі); (7) На що він схожий? (Іконографічні моделі). У своєму вступному слові Дж. Кларк стверджує, що його мета полягала в аналізі еротичного мистецтва в контексті того часу, а не критики ХХ століття⁶⁸. Він пропонує цікаві рішення та інтерпретації про функціонування художніх сексуальних об'єктів, як звичайної частини повсякденного життя, на всіх етапах римського суспільства, підтверджуючи ретельно вивченими матеріалами з археологічних розкопок: від приміських терм Помпей до фрагментарного скляного посуду, придбаного Музеєм Метрополітеном в 1995 році.

Не менш значущими у контексті дисертаційної роботи є ряд наступних праць Дж. Кларка: «Будинки римської Італії, 100 р. до Р.Х. – 250 р. після Р.Х.: ритуали, простір та декорації»⁶⁹, «Мистецтво в житті звичайних римлян: візуальна репрезентація та неелітні глядачі в Італії, 100 р. до Р.Х – 315 р. після Р.Х.»⁷⁰, «Погляд на сміх: гумор, сила та трансгресія у римській візуальній культурі, 100 р. до Р.Х. – 250 р. після Р.Х.»⁷¹.

Водночас із розвитком досліджень римського сексуального мистецтва, в даній царині формується науковий напрям послідовників М. Фуко. Одними із

⁶⁸ Clarke J. Looking at Lovemaking Constructions of Sexuality in Roman Art, 100 B.C. – A.D. 250. Berkeley: University of California Press, 1998. P. 5.

⁶⁹ Clarke J. The Houses of Roman Italy, 100 B.C.–A.D. 250: Ritual, Space, and Decoration. Berkeley: University of California Press, 1991. 411 p.

⁷⁰ Clarke J. Art in the Lives of Ordinary Romans: Visual Representation and Non-Elite Viewers in Italy, 100 B.C.-A.D. 315. Berkeley: University of California Press, 2006. 383 p.

⁷¹ Clarke J. Looking at Laughter: Humor, Power, and Transgression in Roman Visual Culture, 100 B.C. - A.D. 250. Berkeley: University of California Press, 2007. 321 p.

перших були такі дослідники як Ф. Зейтлін та Дж. Вінклер⁷². Вчені цього напрямку на відміну від феміністок, базували свої дослідження на проблемах чоловічої статі, тобто маскулінності та гомосексуальності. Яскравим представником даної течії є американський дослідник К. Вільямс та його праця «Римський гомосексуалізм»⁷³. Це було одне з перших всебічно оглядових академічних досліджень з даної тематики. Хронологічні межі його роботи, набагато більші ніж у його попередника з цього питання по Давній Греції К. Довра⁷⁴, вони охоплюють II ст. до Р.Х. по II ст. після Р.Х. Його праця забезпечує повне документальне підтвердження та обговорення давньої римської ідеології мужності та сексуальності, з погляду давнього уявлення сексуального досвіду між чоловіками. Він збирає широкий спектр доказів, насамперед це, звісно, писемні джерела, також епіграфіка та археологічні знахідки. К. Вільямс стверджує, що дослідники повинні звертати увагу не на протиставлення гетеросексуального та гомосексуального, а на такі протиставлення як вільний та раб, доміантний та залежний, маскулінність та женоподібність. Інше важливе питання, яке зачіпає дана публікація, це базування дослідження на синхронічному методі, тобто порівнянні римської та грецької ідеології.

На противагу «фуколдіанам» в той самий час виходять феміністичні праці. Є. Кантарелла, професор міланського університету у своєму дослідженні «Бісексуальність в античному світі» (2002 р.)⁷⁵ переконує, що більшість чоловіків у давніх суспільствах були функціонально бісексуальні у своїй поведінці. А тому вона намагається аналізувати джерела відходячи від сучасних концепцій.

⁷² Before Sexuality: The Construction of Erotic Experience in the Ancient Greek World / ed. by D. Halperin, J. Winkler, F. Zeitlin. Princeton: Princeton University Press, 1990. 552 p.

⁷³ Williams C. Roman Homosexuality: Ideologies of Masculinity in Classical Antiquity. Oxford: Oxford University Press, 1999. 395 p.

⁷⁴ Dover K. Greek Homosexuality. Cambridge: Harvard University Press, 1989. 246 p.

⁷⁵ Cantarella E. Bisexuality in the Ancient World. New Haven: Yale University Press, 2002. 286 p.

Визначне місце серед публікацій в області одностатевих стосунків серед жінок в античності займає праця «Серед жінок: від гомосексуальності до гомоеротизму в давньому світі»⁷⁶. Вона провадить ідею, що жіночий та чоловічий світ завжди були чітко відмежовані у давніх Середземноморських суспільствах, тому у зв'язку з цим виникає багато особливих стосунків між жінками. Але досить мало вчених зосереджувало на цьому увагу, їх коло досліджень закінчувалось на одностатевому коханні між чоловіками у Давньому Римі та Греції. У даних есе також розглядається багато писемних та археологічних джерел на доказ гомоеротичних стосунків серед жінок. З методів використовується не лише феміністична теорія, а й залучені традиційні текстові та художні теорії. Основним об'єктом уваги у цій збірці є показ життя жінки, її товариство, сексуальна суб'єктивність, нові інтерпретації текстів Сапфо, Овідія та багатьох інших.

Наприкінці ХХ ст. також зазнав активного розвитку доволі актуальний у контексті нашої роботи напрямок гендерних досліджень стосовно «інших». Мова йдеться про наявних у давньоримському соціумі «інших», до яких зараховували: гендерних девіантів, рабів, калік, потвор та іноземців. З 1990 р. починається активне зацікавлення темою андрогінності та гермафродитизму. З основних робіт варто згадати узагальнювальну книгу німецького вченого А. Рейса «До іконографії гермафродита: поняття та проблема гермафродитизму та андрогінності в мистецтві» (1990 р.)⁷⁷, дисертаційну роботу американки Е. Аджотян «Natus Difformis: гермафродит в грецькому та римському мистецтві» (1990 р.)⁷⁸ та працю

⁷⁶ Rabinowitz N., Auanger L. *Among Women: from the homosocial to the homoerotic in the ancient world*. Austin: University of Texas Press, 2002. 389 p.

⁷⁷ Raehs A. *Zur Ikonographie des Hermaphroditen: Begriff und Problem von Hermaphroditismus und Androgynie in der Kunst*. Frankfurt am Main: P. Lang, 1990. 127 p.

⁷⁸ Ajootian A. *Natus Difformis: Hermaphrodites in Greek and Roman Art* : diss. Doctor of Philosophy / Bryn Mawr College, 1990. 176 p.

(2002 р.) американця Л. Бріссона «Сексуальна амбівалентність: андрогінність та гермафродитизм у греко-римській античності»⁷⁹.

Особливого розмаху також набув інтерес наукової спільноти до тематики римського «кінедізму»⁸⁰, частково представленою вже в означених вище роботах. Проте більш детально аналізують її такі вчені як Е. Річлін⁸¹, Р. Тейлор⁸² та Дж. Кларк⁸³. Об'єднала всі попередні дослідження з тематики римської гендерної диверсії збірка 2020 р. «Вивчення гендерної диверсії в античному світі»⁸⁴.

Щодо аналізу даних питань відносно іноземців, ключовими працями в цій царині є робота – Ф. Сноуден «Чорні в античності» (1970 р.)⁸⁵ та всебічне дослідження Л. Томпсона «Римляни та чорні» (1989 р.)⁸⁶. З робіт останнього часу варто згадати статтю зазначеного вище американського історика мистецтв Дж. Кларка «Три способи використання пігмеїв та ефіопів в Помпеях: декорація, «іншість» та відлякування демонів» (2007 р.)⁸⁷.

⁷⁹ Brisson L. *Sexual Ambivalence: Androgyny and Hermaphroditism in Graeco-Roman Antiquity*. Berkeley: University of California Press, 2002. 195 p.

⁸⁰ В даному контексті мається на увазі науковий напрямок в античних дослідженнях, який вивчає гендерних девіантів *cinaedus* (або грецькою *kinaidos*). Див.: Williams C. *Roman Homosexuality: Ideologies of Masculinity in Classical Antiquity*. Oxford: Oxford University Press, 1999. P. 191-214.

⁸¹ Richlin A. Not before Homosexuality: The Materiality of the *Cinaedus* and the Roman Law against Love between Men. *JHSex*. 1993. Vol. 3/4. P. 523-573.

⁸² Taylor R. Two Pathic Subcultures in Ancient Rome. *JHSex*. 1997. Vol. 7/3. P. 319- 371.

⁸³ Clarke J. Representations of the *Cinaedus* in Roman Art. *J. Homosex*. 2005. Vol. 49. P. 271-298.

⁸⁴ Surtees S., Jennifer D. *Exploring Gender Diversity in the Ancient World*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020. 280 p.

⁸⁵ Snowden F. *Blacks in Antiquity: Ethiopians in the Greco-Roman Experience*/ Frank Snowden. Cambridge: Harvard University Press, 1970. 364 p.

⁸⁶ Thompson L. *Romans and Blacks*. London and Oklahoma: Routledge & Oklahoma University Press, 1989. 253 p.

⁸⁷ Clarke J. Three Uses of the Pygmy and the Aethiops at Pompeii: Decorating, 'Othering,' and Warding off Demons. *Nile into Tiber: Egypt in the Roman World* :

Щодо проблеми каліцтва й потворності в римському сексуальному мистецтві, то тут корисними для нас були дві сучасні праці. Йдеться про збірку під редакцією відомого дослідника даної тематики К. Лаес «Інвалідність у римській давнині: тіла зниклі з голови до ніг»⁸⁸ та книгу «Горбань в елліністичному та римському мистецтві» Л. Трентін (2015 р.)⁸⁹.

Дослідником гендеру та сексуальності серед рабів та вільновідпущеників у Римі є англійський антикознавець М. Перрі. У своїй праці «Гендер, визволення та римські вільновідпущениці» (2014 р.)⁹⁰ він досліджував проблему статі рабів та як вона впливала на процес звільнення від рабства. М. Перрі базує своє дослідження на тезі про те, що особистість рабині визначалась її сексуальною доступністю, а особистість римської громадянки – сексуальною цілісністю. Використовуючи порівняння цих двох протилежних соціальних категорій, він проілюстрував, як переплетення гендеру та сексуальності ускладнювало перехід рабів у категорію громадян.

Проте варто відзначити, що більшість видань в даній області базуються на проблемі жіночого рабства, і лише побіжно торкаються чоловіків⁹¹. Тому однією з небагатьох вузькоспеціалізованих розвідок є стаття В. Верстрет «Рабство та соціальна динаміка гомосексуальних стосунків у Давньому Римі» (1980 р.)⁹². В ній

Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis Studies / ed. by L. Bricault, M. Versluys. Leiden: BRILL, 2007. P. 155-169.

⁸⁸ Laes C., Goodey C., Rose M. *Disabilities in Roman Antiquity: Disparate Bodies A Capite ad Calcem*. Leiden: BRILL, 2013. 332 p.

⁸⁹ Trentin L. *The Hunchback in Hellenistic and Roman Art*. London: Bloomsbury Publishing, 2015. 192 p.

⁹⁰ Perry M. *Gender, Manumission, and the Roman Freedwoman*. New York: Cambridge University Press 2014. 269 p.

⁹¹ Joshel S., Murnaghan S. *Women and Slaves in Greco-Roman Culture: Differential Equations*. London and New York: Routledge, 2005. 304 p.

⁹² Verstraete B. *Slavery and the social dynamics of male homosexual relations in ancient Rome. J. Homosex.* 1980. Vol. 5. P. 227-36.

автор поглянув по новому на сексуальну роль чоловіків рабів в грецькому та римському суспільствах.

Якщо говорити про вивчення римської проституції та куртизанства, то одним з головних та перших дослідників є американець Т. МакГінн. У праці «Економіка проституції в римському світі»⁹³, він розглядає дану проблематику за допомогою такого підходу, як просторовий аналіз. Він детально вивчає місця зустрічі, які існували задля продажу сексу. Автор комбінує текстові та матеріальні докази, досліджуючи римські борделі та інші місця (від палаців і приватних побудов до шинків, цирків та провулків), звертаючи увагу на їх форми, функції та розташування у місті. Що є важливим, то це те що вчений враховує контекст в якому існувало римське мистецтво. Його тематику продовжує Л. МакКлюр. Під її редакцією ми бачимо дві збірки есеїв. Перша «Повії та куртизанки в античному світі»⁹⁴, що включає збірку сучасних академічних досліджень в області проституції у давньому світі та ділиться на три умовні секції: священна проституція; юридичні та моральні дискусії щодо проституції; еkleктичні розробки. Друга збірка есеїв має назву: «Сексуальність та гендер у класичному світі: читання та джерела»⁹⁵.

Однією з останніх праць в контексті досліджень категорії римських повій, можна вважати монографію американки А. Стронг «Повії та матрони в римському суспільстві» (2016 р.)⁹⁶ Новаторським є те, що вона розглянула дану маргінальну категорію не з економічної або юридичної точки зору як її попередники, а у соціальному контексті. А. Стронг також висунула тезу, що повії не були настільки

⁹³ McGinn T. *The Economy of Prostitution in the Roman World*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2004. 250 p.

⁹⁴ Faraone C., McClure L. *Prostitutes and courtesans in the ancient world*. Madison: University of Wisconsin Press, 2006. 496 p.

⁹⁵ McClure L. *Sexuality and Gender in the Classical World: Readings and Sources*. New York: John Wiley & Sons, 2008. 336 p.

⁹⁶ Strong A. *Prostitutes and Matrons in the Roman World*. New York: Cambridge University Press, 2016. 304 p.

маргіналізованою категорією, як висвітлювалось у літературних джерелах, а навіть брали участь у соціальному та релігійному житті Риму.

Вагомою подією також стало проведення археологічної конференції в Римі 30 травня 2018 р., на основі якої була видана збірка доповідей: «Римська куртизанка. Археологічний відбиток літературного топосу»⁹⁷. В ній брали участь насправді топові дослідники сексуальності та гендеру античності, зокрема А. Вароне, Т. МакГінн, Л. Якобеллі та інші. Тому тематика римського куртизанства та гетеризму розкрита була всебічно: від філологічного трактування терміну до іконологічних трактувань.

Заслуговує бути відзначеною дисертація Р. Конрона, професора колумбійського університету, «Історія смаку: еротична репрезентація і почуття доречності у Римській імперії» (2004 р.)⁹⁸. Вона розглядає еротичні образи Римської імперії та організовує це композиційним чином. У дисертації автор вказує на те, що еротичні образи Риму, це досить умовна, наслідувальна форма образотворчого мистецтва, що повторюється і використовується для прикраси будинків і предметів домашнього ужитку. Він стверджує, що в результаті його традиційності та стандартизації, звід еротичних образів не може бути використаний, для того, щоб зробити узагальнення щодо реальності римської сексуальної поведінки. Замість цього дисертаційне дослідження зосереджене на різноманітності можливих впливів на умовності римської еротичної образності. До них відноситься грецьке та елліністичне мистецтво, засоби за допомогою яких воно могло б еволюціонувати й бути передано в хронологічному порядку, (соціально і географічно – від грецького світу через Республіку до Імперії), та його функції. Вона також містить в собі пояснення римського ставлення до певних видів сексуальної поведінки, як це відображено в літературних текстах і графіті, та римське уявлення про межі й рамки пристойності. Нарешті, ця праця розглядає

⁹⁷ Berg R., Neudecker R. *The Roman courtesan: archaeological reflections of a literary topos*. Roma: Institutum Romanum Finlandiae, 2018. 248 p.

⁹⁸ Conron R. *A History of Taste: Erotic Representation and Senses of Propriety in the Roman Empire*: diss. Doctor of Philosophy / Columbia University, 2004. 722 p.

кілька винятків з традиційної іконографії римського еротичного мистецтва, більшість з яких є спірними та які можуть пролити світло на фактори, що допомогли сформувати римський смак до еротичної образності.

Фундаментальний вклад в дослідження помпейських графіті зробила бразильська вчена Л. Конде Фейтоса. У своїй праці «Любов та сексуальність: чоловіки та жінки в графіті Помпей» (2005 р.) шляхом ідентифікації та глибокого критичного аналізу епіграфічного матеріалу вона знайомить нас з повсякденним життям Давнього Риму⁹⁹. Також в даному році виходить збірка під редакцією відомого гендерного історика античності М. Скіннер «Сексуальність у грецькій та римській культурі» (2005 р.)¹⁰⁰.

Не можемо оминати й працю італійського дослідника А. Кампана, який займався дослідженням нумізматичних джерел. Мова йдеться, перш за все про його доробок, «Spintriae: римські квитки з еротичними зображеннями»¹⁰¹. У ньому він розглядає походження самого терміну спінтрії, історію їх створення та вдається до іконографічного трактування сюжетів на них. Варто також виокремити двох дослідників, які ґрунтували свої роботи на римських лампах із сексуальними зображеннями. Це М. Тедді¹⁰² та К. Барнес¹⁰³, які здійснили детальний огляд, аналіз та каталогізацію матеріальних пам'яток.

Важливою віхою у гендерних дослідженнях Давнього Риму стала стисла монографія британського професора Л. Фоксхолл «Вивчення гендеру в класичній

⁹⁹ Feitosa L. Amor e Sexualidade: o masculino e o feminino em grafites de Pompéia. São Paulo: Annablume/Fapesp, 2005. 166 p.

¹⁰⁰ Skinner M. Sexuality in Greek and Roman Culture. Malden: Blackwell, 2005. 343 p.

¹⁰¹ Campana A. Le spintriae: tessere romane con raffigurazioni erotiche. La Donna Romana. Immagini di vita quotidiana / Atti del Convegno di Atina, 7, Atina: Editrice Diana, 2009. P. 43-96.

¹⁰² Mazurek T. Light My Fire: An Overview, Typology, and Analysis of Erotic Roman Lamps. New York: IEMA Brown Bag, 2013. 10 p.

¹⁰³ Barnes C. The Refined Roman Society: Analysis of Roman Lamps and a Decorative Lamp Holde. The Land of Israel/Palestine Through the Ages Section: Spunaugle, 2014. 18 p.

античності»¹⁰⁴. Вона систематизувала історіографічний доробок з гендерної тематики в рамках давньої історії та підняла такі питання як вплив гендеру на грецьку та римську родину, історію тіла, демографію, простір та релігію. В цей же рік, французький історик В. Жирод, випустила працю «Жінки та секс у Давньому Римі» (2013 р.)¹⁰⁵ Дослідниця визначила морально-етичні та сексуальні норми для різних соціальних категорій жінок: матрони, рабині, повії та інші.

У 2015 році також виходять дві актуальні збірки: «Секс в античності: вивчення гендеру та сексуальності у давньому світі» під редакцією М. Мастерсона, Н. Рабінович та Дж. Робсона¹⁰⁶ й «Античний секс: нові есе» під редакцією Р. Блонделл та К. Орманда¹⁰⁷.

Одними з останніх видань в області мистецтвознавчих студій римського гендеру та сексуальності є посмертна праця британського мистецтвознавця Д. Берроу: «Стать, ідентичність та тіло у грецькій та римській скульптурі»¹⁰⁸ та англійської вченої Г. Дейвіс: «Гендер та мова тіла у римському мистецтві»¹⁰⁹.

Іншою важливою для нашого дослідження є колективна праця «Гендер, пам'ять, та ідентичність у Римському Світі» (2019 р.) під редакцією фінського вченого Ю. Рантала¹¹⁰. У ній автори, ґрунтуючись на таких важливих поняттях як

¹⁰⁴ Foxhall L. *Studying Gender in Classical Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. 188 p.

¹⁰⁵ Girod V. *Les femmes et le sexe dans la Rome Antique*. Paris: Tallandier, 2013. 368 p.

¹⁰⁶ Masterson M., Rabinowitz N., Robson J. *Sex in Antiquity: Exploring Gender and Sexuality in the Ancient World. Rewriting antiquity*. London and New York: Routledge, 2015. 567 p.

¹⁰⁷ Blondell R. Ormand K. *Ancient Sex: New Essays. Classical memories/modern identities*. Columbus: Ohio State University Press, 2015. 342 p.

¹⁰⁸ Barrow R. *Gender, Identity and the Body in Greek and Roman Sculpture*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. 246 p.

¹⁰⁹ Davies G. *Gender and Body Language in Roman Art*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. 357 p.

¹¹⁰ Rantala J. *Gender, Memory, and Identity in the Roman World*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2019. 328 p.

гендер, пам'ять, та ідентичність намагаються прослідкувати їх взаємодію та вплив на суспільно-політичне життя Давнього Риму.

Радянська історіографія репрезентована досить малою кількістю наукових робіт з даної тематики, що пов'язано із табуванням самої теми в марксистській історіографії. Ті ж роботи, які можна вважати частково дотичними до нашої теми відрізняються загальним характером. У цьому зв'язку можна згадати, наприклад, роботу М. Машкіна «Історія Давнього Риму» (1947 р.)¹¹¹ та «Принципат Августа» (1949 р.)¹¹². В цей же рік виходить праця по давньоримському мистецтву «Нарис історії давньоримського мистецтва» А. Воцініної¹¹³, у ньому вказані основні етапи розвитку римського мистецтва та здійснено розгляд головних історичних та художніх пам'яток давньоримського мистецтва.

Більш цікавими для дисертаційної роботи є дослідження, які стосуються повсякденного життя Давнього Риму. Це праця М. Сергієнко, радянського антикознавця, яка видала вперше свою роботу «Помпеї»¹¹⁴ в 1948 р. Робота була присвячена двохсотріччю початку розкопок в знаменитих Помпеях. У ній автор розповідає про обставини загибелі Помпей, історію двох перших століть розкопок, а також переконливо відтворює картину життя античного міста і його громадян. Окрім того М. Сергієнко, детально характеризує культуру Помпей, широко розгортає картину повсякденного життя і побуту цього міста. Дослідження супроводжується загальними планами та видами міста, планами окремих будинків, зразками живопису, начинням і т. п., що є досить гарним підґрунтям, для вивчення мистецтва цього давнього міста. Друга фундаментальна робота «Життя Давнього Риму» написана М. Сергієнко у 1964 році. Дослідження виконано під егідою

¹¹¹ Машкин Н. История Древнего Рима. Москва: Высшая школа, 1947. 679 с.

¹¹² Машкин Н. Принципат Августа. Происхождение и социальная сущность. Москва-Ленинград: Изд-во Академии Наук СССР, 1949. 686 с.

¹¹³ Воцинина А. Очерк истории древнеримского искусства. Москва: Государственный Эрмитаж, 1947. 81 с.

¹¹⁴ Сергеенко М. Помпеи. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1949. 315 с.

Академії наук СРСР та базується на основі курсу лекцій 1958 – 1961 рр.¹¹⁵. Автор детально розглядає археологічні знахідки, свідчення античних авторів та інші пам'ятки для відтворення звичаїв та світосприйняття давньоримського народу.

Побіжно гендерні питання у ключі дослідження повсякденного життя та побуту також вивчали такі радянські автори як С. Утченко¹¹⁶, Г. Цветаєва¹¹⁷ та Г. Кнабе¹¹⁸.

Якщо говорити про дослідження гендеру та сексуальності в пострадянському антикознавстві, то, на жаль, вони ще є доволі фрагментарними, враховуючи специфіку попереднього історичного періоду, зокрема радянської ідеології.

В російській історичній науці підґрунтя для дослідження гендерної історії заклала відомий історик Н. Пушкарьова¹¹⁹. Паралельно з нею варто відзначити також таких титанів, на яких тримається дана царина в російській науці як

¹¹⁵ Сергеенко М. Жизнь древнего Рима. Москва-Ленинград: Наука, 1964. 336 с.

¹¹⁶ Утченко С. Древний Рим. События. Люди. Идеи. Москва: Наука, 1969. 316 с.

¹¹⁷ Цветаева Г. Дом и частная жизнь. *Античная цивилизация : сб/ Акад. наук СССР, Ин-т археологии* / отв. ред. В. Блаватский. Москва: Наука, 1973. С. 97-116.

¹¹⁸ Кнабе Г. Древний Рим – история и повседневность. Москва: Искусство, 1986. 207 с.; Кнабе Г. Быт и история в античности. Москва: Наука, 1988. 272 с.

¹¹⁹ Пушкарева Н. Гендерный подход в исторических исследованиях. *Вопросы истории*. 1998. № 6. С. 41-62.; Гендерный подход в исторических науках: рождение, методы, перспективы. *Женщина. Гендер. Культура* / отв. ред. Н. Пушкарева, Е. Трофимова, З. Хоткина. Москва: РЛШГИ, 1999. С. 14-28.; Пушкарева Н. Гендерные исследования и исторические науки. *Гендерные исследования*. 2000. № 3. С. 166-187.; Пушкарева Н. Гендерная проблематика в исторических науках. *Введение в гендерные исследования. Ч. I* / под ред. И. Жеребкиной. Харьков-СПб.: Алетейя, 2001.

Л. Репіна¹²⁰, І. Жеребкіна¹²¹, М. Муравйова¹²² та О. Вороніна¹²³. Завдяки ним була створена теоретико-методологічна база, яка дозволила вивчати питання гендеру та сексуальності у міждисциплінарному річищі.

Важливою подією також стало створення у 2000 р. за сприянням Л. Репіної російського наукового альманаху «Адам та Єва», присвяченого виключно питанням гендерної історії¹²⁴.

Оцінюючи розробки росіян з досліджуваної тематики в античності, то їх невелика кількість, як зазначає російський гендеролог Л. Селіванова: «в російському антикознавстві превалює зверхнє ставлення до гендерних досліджень..»¹²⁵.

¹²⁰ Репина Л. Гендерная история: проблемы и методы исследования. *Новая и новейшая история*. 1997. № 6. С. 41-58.; Репина Л. Пол, власть и концепция «разделенных сфер», от истории женщин к гендерной истории. *«Новая историческая наука» и социальная история* / под. ред. Л. Репиной. Москва: ЛКИ, 1998. С. 135-153.; Репина Л. Женщины и мужчины в истории: новая картина европейского прошлого. Очерки. Хрестоматия. Москва: РОССПЭН, 2002. 352 с.

¹²¹ Жеребкина И. Женское политическое бессознательное. Проблема гендера и женское движение в Украине. Харьков: ХЦГИ; Ф-Пресс, 1996. 376 с.; Введение в гендерные исследования / ред. И. Жеребкина. Харьков: Харьковский центр гендерных исследований, 2001. 707 с.

¹²² Муравьева М. Гендерная история в российском вузе: нужна ли она? *Гендерная история: pro et contra*. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2000. С. 3-20.

¹²³ Теория и методология гендерных исследований. Курс лекций / под ред. О. Ворониной. Москва: МЦГИ-МВШСЭН-МФФ, 2001. 416 с.

¹²⁴ Адам и Ева. Альманах гендерной истории. Институт всеобщей истории РАН. URL: <https://roii.ru/publications/adam-and-eve>. (дата звернення: 29.04.2021).

¹²⁵ Селиванова Л. О некоторых новых направлениях в исторической науке (в связи с монографией Т. Г. Мякина «Сапфо. Язык, мировоззрение, жизнь»). Санкт-Петербург: Алетейя, 2004. 240 с., ил.). *Проблемы истории, филологии, культуры*. Вып. XVI/1. С. 318.

Одним із перших вчених, який побіжно торкнувся гендерних питань у давньогрецькій історії був Ю. Андрєєв¹²⁶. Згодом в 1995 р. вийшла перша збірка статей присвячена історії жінок в античному світі¹²⁷. Загалом це було, лише зародження російських гендерних студій, і тому дане видання надало перевагу питанням соціально-політичної та економічної історії.

Наступний етап в російській історіографічній традиції гендеру відкрила вчена Л. Селиванова, яка й підняла в своїй статті: «Гендерні дослідження в антикознавстві»¹²⁸ питання ігнорування російськими антикознавцями цієї тематики. Також їй належить низка статей¹²⁹ та створення хрестоматії з гендерної історії Давньої Греції¹³⁰

Наразі найпопулярнішим напрямком серед російських науковців у даній галузі можна вважати історію жінок. Цим питанням у Давньому Римі присвячена низка праць та публікацій таких сучасних авторів як А. Павлов¹³¹, Л. Кучеренко¹³²,

¹²⁶ Андрєєв Ю. Минойский матриархат (Социальные роли мужчины и женщины в общественной жизни минойского Крита). *ВДИ*. 1992. № 2. С. 3-14.

¹²⁷ Женщина в античном мире: Сб. ст. РАН. Ин-т всеобщ. истории, Рос. ассоц. Антиковедов / отв. ред. Л. Маринович, С. Сапрыкин. Москва: Наука, 1995. 275 с.

¹²⁸ Селиванова Л. Гендерные исследования в антиковедении. *Адам & Ева. Альманах гендерной истории*. 2007. №14. С. 7-36.

¹²⁹ Селиванова Л. Инцестный брак: мифологическая традиция и свидетельства истории. *Адам и Ева. Альманах гендерной истории*. 2006. № 11. С. 7-41.; *Античная история и гендер / Мир Клио. Сборник статей в честь Лорины Петровны Репиной*. Москва: «ИВИ РАН», 2007. Т. 1. С. 54-67.

¹³⁰ Гендерная история Древней Греции: Хрестоматия / под ред. Л. Селиванова. Москва: ИВИ РАН, 2009. Кн. 1. 284 с.

¹³¹ Павлов А. Римская античная familia в свете «новой социальной истории»: новые подходы современной западной историографии (обзор). *Гендерная теория и историческое знание: Материалы научных семинаров* / под ред. А. Павлов. Сыктывкар: Изд-во СыктГУ, 2004. С. 149-199.

¹³² Кучеренко Л. Образ римской женщины Ранней Республики в сочинении Тита Ливия. *Гендерная теория и историческое знание. Материалы международной научно-практической конференции* / под ред. А. Павлов. Сыктывкар: Изд-во СыктГУ, 2003. С. 54-56.; Кучеренко Л. Женщины рода Клавдиев. *Гендерная теория*

Є. Шеховцова¹³³, К. Шаров¹³⁴, О. Гучіна¹³⁵ та А. Адарюкова¹³⁶. Проблематика римської родини та шлюбної системи привернула увагу таких російських вчених: Ю. Топчіян¹³⁷ та Е. Нікітчанова¹³⁸.

Окремої уваги заслуговує науковий доробок сучасного історика Н. Зоріної¹³⁹. У своїх працях присвячених аналізу одіозної особистості імператора Нерона вона використовує міждисциплінарний інструментарій, зокрема психологічну теорію несвідомого. Це дозволило їй по новому поглянути на формування цієї історичної постаті, з врахуванням історико-психологічних та соціокультурних факторів.

Українське антикознавство в останнє десятиліття зазнало активного розвитку та розширило теоретико-методологічну базу. Тому гендерні дослідження у греко-

и историческое знание: Материалы второй международной научно-практической конференции / под ред. А. Павлов, В. Семенов. Сыктывкар: Изд-во СыктГУ, 2005. С. 236-241.

¹³³ Шеховцова Е. Женщина и власть в культуре древних цивилизаций: римские императрицы : дисс... кандидата исторических наук : 24.00.01 / Ярослав. гос. пед. ун-т им. К.Д. Ушинского. Ярославль, 2008. 237 с.

¹³⁴ Шаров К. Древний Рим и женщины-администраторы. *ΣΧΟΛΗ*. 2019. № 13/1. С. 106-114.

¹³⁵ Гучина О. Римская женщина в правление Августа. *Гендерная история: pro et contra.: межвуз. сб. дискус. материалов и программ*. Санкт-Петербург: Нестор, 2000. С. 96-101.

¹³⁶ Адарюкова А. Женщина в Древнем Риме в раннюю республику. *Гендерная история: pro et contra. : межвуз. сб. дискус. материалов и программ*. Санкт-Петербург: Нестор, 2000. С. 93-96.

¹³⁷ Топчиян Ю. Брак и семья в восприятии римлян республиканского периода. *Ярославский педагогический вестник*. 2005. № 2. С. 49-54.

¹³⁸ Никитчанова Е. Регулирование имущественных отношений между супругами в римском и современном праве. *IVS ANTIQVVM. Древнее право*. 2000. № 1/6. С. 268- 276.

¹³⁹ Зорина Н. Деформация гендерного кода поведения элиты в контексте кризиса позднеимператорского общества (к постановке вопроса). *Методологические и историографические вопросы исторической науки*. 2007. № 28. С. 270-278.; Зорина Н. Свадьба Нерона со Спором: девиантный казус или деформация традиции? *Вестник ТГУ. История. Томск*. 2009. № 2/6. С. 96-100.

римському світі дедалі більше популяризуються. Найбільша кількість розвідок представлена серед правовиків: В. Вовк¹⁴⁰, І. Малютіна¹⁴¹ та О. Балко¹⁴². Якщо ж говорити, виключно про історичну галузь, то тут варто згадати таких дослідників як Ю. Селевко¹⁴³, Н. Міняйло¹⁴⁴ та В. Кравець¹⁴⁵.

Також дедалі актуальнішими стають українські переклади зарубіжних публікацій по гендерній історії, зокрема збірка Львівського національного університету імені Івана Франка: «Гендерний підхід: історія, культура, суспільство»¹⁴⁶.

Таким чином, можна перейти до наступних висновків. В науковій розробці досліджуваної теми можна виокремити три основних етапи: *I етап* (XVIII ст. – 1929 р.) закладання основ наукового вивчення гендеру та сексуальності в античності. Здебільшого праці даного періоду характеризуються не

¹⁴⁰ Вовк В. «Жіноче питання» у римському праві. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія: Юридична*. 2008. № 3. С. 3-9.

¹⁴¹ Малютіна І. Категорія "жінка" в публічному і приватному праві Стародавнього Риму. *Юридична наука*. 2013. № 3. С. 28-34.

¹⁴² Балко О. Принципи правового регулювання шлюбних відносин у Давньому Римі. *Юридична Україна*. 2012. № 11. С. 23-28.

¹⁴³ Селевко Ю. Значение приданого в жизни римлянки в эпоху Поздней республики. *Вестник Харьковского национального университета. Харьков: История*. 2006. № 728. С. 74-76.; Селевко Ю. Новые тенденции в образовании женщин эпохи Поздней Республики. *Классическая и византийская традиция*. 2009. / под ред. Н. Болгов. СБелгород: БелГУ, 2009. С. 74-76.; Селевко Ю. Социально-правовое и имущественное положение женщин в Римской Республике (V–I вв. до н.э.) : дис.. канд. ист. наук : 07.00.02. / Харьковский Национальный университет им. В.Н. Каразина. Харьков, 2011. 185 с.

¹⁴⁴ Міняйло Н. Колегія весталок у релігійному та політичному житті Давнього Риму (VII ст. – 27 р. до Р.Х.) : дис. ... канд.іст.наук. : 07.00.02. / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2015. 205 с.

¹⁴⁵ Кравець В. Проблеми міжстатевих та шлюбно-сімейних стосунків у Античній Греції / *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2013. №. 12. С. 78-89.

¹⁴⁶ Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / під ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів: ВНТЛ-Класика. 250 с.

достатньою науковою вірогідністю, обмеженим теоретико-методологічним інструментарієм та відсутністю міждисциплінарних підходів. *II етап* (1929 – 1960 рр.) відзначений появою школи Анналів (1929 р.) та зародженням філософії фемінізму на чолі з фр. вченою С. де Бовуар. В даний період зростає інтерес до питань повсякденного життя Давнього Риму. У зв'язку з цим, на перший план в дослідженнях виходить «історія жінок». *III етап* (1960 р. – по теперішній час) можна вважати переломним у дослідженні гендеру та сексуальності у Давньому Римі. «Сексуальна революція», феміністичні рухи 1960-70-х р. активізували розвідки на даній науковій ниві.

Варто відзначити, що основна маса досліджень історіографії цієї проблематики припадає на 90-ті роки ХХ ст., а основний фундамент був закладений 3-х томною працею М. Фуко «Історія сексуальності» та К. Довра «Грецький гомосексуалізм», які робили акцент на давньогрецькій сексуальності. Саме поява даних робіт наштовхнула дослідників на активне вивчення гендеру та сексуальності у Давньому Римі. Звісно, не можна випускати з уваги початок розкопок таких міст як Помпеї та Геркуланум, й активне зацікавлення вченими їх сексуальним мистецтвом. Згодом виокремлюються два основні напрямки, які зробили великий внесок, це: школа, яка використовує феміністичний підхід (Сара Померой започаткувала) та школа М. Фуко (М. Фуко, маскулінізм та теорія влади).

Не дивлячись на значне розгалуження наукових напрямків та робіт присвячених тематиці римського гендеру та сексуальності, багато питань залишаються відкритими, зокрема пов'язані з сексуальним візуальним мистецтвом: малодосліджена кераміка (артефакти з долини Рон та інші) та нові знахідки римських археологів (фреска Леда та лебедь, Помпеї 2018 р., шлюбна колісниця з еротичними зображеннями, Помпеї 2021 р. та інші).

1.2. Джерельна база дослідження

Досліджувана тема має досить широку джерельну базу. Вона репрезентована великим спектром наративних, документальних (законодавчих), епіграфічних та візуальних джерел. В такій послідовності вони й будуть розташовані в роботі. До кожної з них буде застосований проблемно-хронологічний принцип.

Першими буде розглянута група *нاراتивних джерел*. Писемні джерела, як об'єктивовані результат людської діяльності, є корисними для дослідження, адже містять свідчення про повсякденне життя римлян та ставлення суспільства до таких понять як гендер та сексуальність. Попри їх надзвичайну інформативність вони потребують неопосередкованого погляду історика, адже вважаються «елітарним» видом джерел (більшість з них написана членами привілейованих станів або для них) та в основному відображають світосприйняття еліти.

Ранній період римської літератури III – перш. пол. II ст. до Р.Х. характеризувався лише зародженням римської літературної традиції, тому представлений не багатьма жанрами. Основну увагу римлян на той час привертало театральне життя, що й зумовило активний розвиток драматургії.

Для нашого дослідження надзвичайно презентативною буде творчість таких римських драматургів як Плавт (бл. 250 до Р.Х. – 184 до Р.Х.)¹⁴⁷ та Теренцій (195 (або 185) – 159 р. до Р.Х.)^{148,149}. Вони адаптували п'єси грецьких авторів (Менандра, Діфіла та інших) до потреб і розуміння населення Риму, тому їх творчий доробок характеризується невибагливістю сюжетів зорієнтованих на звичайний люд. Особливе значення у світлі досліджуваної тематики має те, що жанровий характер комедії дозволив авторам інсценувати гендерні ролі та сексуальність, які суперечили римським морально-етичним постулатам, проте

¹⁴⁷ Plautus T. Comoediae. Berolini: Weidmann, 1896. 574 p.

¹⁴⁸ Terenti A. Comoediae. Oxford: Oxford University Press, 1958. 329 p.

¹⁴⁹ Manuwald G. Plautus and Terence in Their Roman Contexts. *The World of Roman Comedy* / ed. by M. Dinter. Cambridge: Cambridge University Press, 2019. P. 17-31.

відповідали життєвим реаліям: домінантна жінка, старий розпутник та інші¹⁵⁰. Таким чином, егалітарність творів надала нам можливість досліджувати заявлену проблематику не лише серед елітних станів.

В другу підгрупу виокремлюємо джерела *останнього століття Римської Республіки (межа II та I ст. до Р. Х.)*. Даний період характеризувався бурхливими суспільно-політичними подіями: завоювання широкої території нових земель римлянами (більшість елліністичних держав, Галлія, Єгипет та інші), громадянські війни (Марій/Сулла, Цезар/Помпей, Октавіан/Антоній). Звісно, ці події не могли не вплинути на всі сфери життя римлян. Тому у творчості авторів цього періоду активно прослідковуються нові літературні тенденції, пов'язані з кризою старого морально-етичного устрою.

Особливо інформативними в даному контексті є моралізаторські твори Марка Тулія Цицерона (146 – 43 рр. до Р. Х.)¹⁵¹¹⁵² та його діалоги «Про державу» та «Про закони»¹⁵³. Праці даного автора складають найбільший інтерес для дослідження традиційних римських цінностей та основних морально-етичних понять, зокрема таких як *pudor*, *pudicitia* та інші¹⁵⁴. Його увага, як і більшості пізньореспубліканських письменників була зосереджена на засудженні сексуальних пороків нової еліти та політичних опонентів: М. Антоній, Л. Катіліна, Г. Веррес та інші (Промови супроти Катіліни, Філіппіки та т.п.).

Близькою за змістом до Цицерона була й творчість його супротивника Гая Саллюстія (86 – 35 р. до Р.Х.): «Про змову Катіліни» та «Югуртинські війни». Він,

¹⁵⁰ Witzke S. Gender and Sexuality in Plautus. *A Companion to Plautus* / ed. by G. Franko, D. Dutsch. Hoboken: John Wiley & Sons, 2020. P. 331-346.

¹⁵¹ Cicero M. *Epistulae*. Oxonii: E Typographeo Clarendoniano, 1903. 400 p.

¹⁵² Cicero M. *De oratore*. Lipsiae: Teubner, 1969. 412 p.

¹⁵³ Cicero M. *De legibus*. Libr. III. Berolini: Apud F. Vahlenum, 1883. 280 p.

¹⁵⁴ Langlands R. *Sexual Morality in Ancient Rome*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. P. 281-319.

як і його попередник, вдавався до інвективи супроти звичаїв й занепаду традиційної римської моралі, пов'язуючи це зі завоюваннями під час Пунійських війн¹⁵⁵.

Проте не дивлячись на певний авторський суб'єктивізм, завдяки їхній творчості ми можемо побачити яскраві й живі портрети відомих тогочасних особистостей на тлі досліджуваної епохи.

Також важливим автором для нашої роботи є епікуреєць Тіт Лукрецій Кар (сер. I ст. до Р.Х.) сучасник Катутла і Цицерона. Його четверта книга «Про природу речей»¹⁵⁶ була одним зі найрозповсюдженіших творів свого часу в якому висвітлювались питання людської сексуальності. Лукрецій описував у своїй праці: чоловіче бажання, жіноче сексуальне задоволення, спадковість і безплідність як аспекти сексуальної фізіології, епікурейського бачення світу¹⁵⁷.

Представник ліричного напрямку Гай Валерій Катутл (бл. 87 до Р.Х. – бл. 54 до Р.Х.) (епоха Цицерона та Цезаря): центральна фігура серед поетів-неотериків¹⁵⁸. У своїй поезії Катутл часто звертався до проблеми традиційної римської гендерної стратифікації, тому шляхом аналізу гендерних парадигм, які

¹⁵⁵ Ingram D. Sallust, Empire, and Excess. *The Trinity Papers (2011 - present) (2018)*. Trinity College Digital Repository, Hartford, CT. URL: <https://digitalrepository.trincoll.edu/trinitypapers/67>. (дата звернення: 29. 04. 2021).; Boyd B. Virtus Effemina and Sallust's Sempronia. *Transactions of the American Philological Association*. 1987. Vol. 117. P. 183-201.

¹⁵⁶ Lucretius T. *De rerum natura*. Brixiae: Thomas Ferrandus, 1473. 292 p.

¹⁵⁷ Fowler D. The Feminine Principal: Gender in the *De Rerum Natura*. *Epicureismo Greco e Romano: Atti del Congresso Internazionale Napoli, 19-26 Maggio 1993* / ed by G. Giannantoni, M. Gigante. Naples: Bibliopolis. Vol. 2. P. 813-822.; Gordon P. Some Unseen Monster: Rereading Lucretius on Sex. *The Roman Gaze: Vision, Power, and the Body* / ed. by D. Fredrick. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 2002. P. 86-109.

¹⁵⁸ Поети-неотерики – це римські поети I ст. після Р.Х., які відкидали традиційні гомерівські норми у поезії. Їх твори відрізнялись лаконічністю, змістовністю та грайливим використанням жанрів. Див. докл.: Lyne R. The Neoteric Poets. *The Classical Quarterly*. 1978. Vol. 28/1. P. 167-187.

сформував лірик, можна дослідити суперечність між чоловічими та жіночими ролями у повсякденному житті Давнього Риму¹⁵⁹.

Джерела перехідної епохи від Республіканського Риму до Імперії («Період Августа») між 40 р. до Р.Х. – 15 р. після Р.Х. складають одну з найважливіших підгруп для вивчення питань гендеру та сексуальності за часів зародження імперії. Література даного періоду характеризувалась культивуванням особи імператора Августа та його політики миру та стабільності, яка ґрунтувалась на цілісності родини. У зв'язку з цим, що є особливо значущим для нас, більшість авторів зосереджували свою увагу на приватній сфері римського життя: питання шлюбу, становище жінки в суспільстві та інше.

Першим представником цієї підгрупи є Публій Вергілій (70 – 19 р. до Р.Х.) та його основні твори: «Буколіки», «Георгіки» та «Енеїда»¹⁶⁰. Він був сучасником та улюбленцем імператора Августа. Проте відкидаючи політичний контекст, його твори знайомлять нас з багатьма аспектами римської культури.

В його головному програмному епосі Енеїді, автор підіймає низку питань пов'язаних з проблемами статі та сексуальності¹⁶¹. Певну цінність для нашого дослідження складає те, що гендерні конструкції Вергілія демонструють нам не тільки зразкову римську поведінку, але й нетипові гендерні інверсії, як приклад: образ карфагенської цариці Дідони. Попри засудження автором у ній таких

¹⁵⁹ Skinner M. *Ego Mulier: The Construction of Male Sexuality in Catullus. Oxford Readings in Classical Studies: Catullus* / ed. by J. Gaisser. Oxford: Oxford University Press, 2007. P. 447-475.; Boylan R. *Eros the Man, Eros the Woman: Conflicting Identities and Gender Construction in the Catullan Corpus. Classics Honors Projects.* Vol. 18. 2004. URL: https://digitalcommons.macalester.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1021&context=classics_honors. (Дата звернення: 29. 04. 2021).

¹⁶⁰ Vergili M. *Aeneis [Text]: in usum scholarum.* Lipsiae: Teubneri, 1872. 356 p.; Vergili M. *Bucolica et Georgica* / ed. by T. Page. London: Macmillan, 1965. 397 p.

¹⁶¹ Oliensis E. *Sons and Lovers: Sexuality and Gender in Virgil's Poetry. The Cambridge Companion to Virgil* / ed. by C. Martindale. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. P. 425-444.

жіночих вад як пристрасність та неконтрольовану хіть, він першочергово змалював героїню як вдалого лідера та засновника міста, що суперечило римським гендерним стандартам. Таким чином, поет надав нам можливість для дискусії щодо становища жінки тогочасного періоду.

Не менш значущим автором перехідної епохи є поет Горацій (65 – 8 р. до Р.Х.), названий історіографічною традицією «чоловічим» поетом¹⁶². Він працював у різноманітних жанрах: оди, еподи, сатири та інші¹⁶³¹⁶⁴. Його головна ціль – висміяти любовних поетів, зводячи питання сексуальності та сексу до комічних фізичних вправ. Дидактичний тон його віршів у багатьох питаннях пародійний та далекий від стоїчного моралізаторства Цицерона¹⁶⁵. Кардинально новим було те, що у своїх творах він вперше з усіх авторів показав реальне життя звичайних людей, а не ідеалізував їх. Герої його поезії: коханці й коханки, патрони й клієнти, справжні чоловіки (*vir*) й гендерні девіанти.

В даний період також активно відбувався розвиток такого жанру як любовна елегія. Основними представниками якого були: Тібулл, Проперцій та Овідій.

Елегії Альбія Тібулла (54 – 19 р. до Р.Х.) у двох збірках були оприлюднені між 30 – 27 р. до Р.Х. та в 19 р. до Р.Х. У них чітко прослідковується зв'язок поета з оточенням імператора Августа, особливо з його елегійними попередниками та сучасниками. Таким чином, інтертекстуальний характер поезії відкриває нові

¹⁶² Горація, називають «чоловічим» письменником через те, що у своїй поезії, на відміну від інших латинських поетів, відводить жінці другорядну роль. Докл. див.: Oliensis E. *Erotics and gender. The Cambridge Companion to Horace* / ed. by S. Harrison. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. P. 221.

¹⁶³ Horatius F. *Sermones. Libr. I.* URL: <http://www.thelatinlibrary.com/horace/serm1.shtml>. (дата звернення: 29.04.2021).

¹⁶⁴ Horatius F. *Sermones. Libr. II.* URL: <http://www.thelatinlibrary.com/horace/serm2.shtml>. (дата звернення: 29.04.2021).

¹⁶⁵ Baldwin B. Horace on Sex Source. *Am. J. Philol.* 1970. Vol. 91/4. P. 460-465.

можливості для дослідження елегійної гендерної гри¹⁶⁶. Особливої уваги заслуговує цикл його віршів присвячених якомусь Марату¹⁶⁷. Оригінальним є те, що в ньому автор звертається до висвітлення такого неприйняттого явища у римському суспільстві як грецька традиція педерастії.

У творчості Секста Проперція (50 – 15 р. до Р.Х.) нас цікавить головним чином цикл любовних елегій¹⁶⁸. В основному свої вірші він присвячував жінці, яку поет називав Цинтією; хоча кажуть її справжнє ім'я було Гостія. Кохана Проперція презентувала стан, який розглядається у контексті даної роботи, вона була звичайною куртизанкою¹⁶⁹. Із його елегій ми можемо побачити деталі та нюанси життя цієї соціальної ланки. Окрім того, в його творах можна прослідкувати зміну ролі жінки, адже він активно використовував пряму жіночу мову, яка була насичена критичними настроями стосовно традиційних римських цінностей.

Надзвичайно важливі праці щодо гендерних досліджень у Публія Овідія (43 р. до Р.Х. – 18 р. після Р.Х.), який був також одним з представників елегійної поезії: «Любовні елегії», «Мистецтво кохання», «Метаморфози», «Фасти» та інші. Його творчість є найбагатшим джерелом про повсякденне життя, зокрема римський *otium* («дозвілля»). Щодо цього влучно зазначив американський дослідник К. Макнеліс: «Блискуче використання Овідієм: міфу, гендеру, психології та риторики робить його вірші найціннішими витворами мистецтва, які дійшли до нас...»¹⁷⁰.

¹⁶⁶ Damer E. Gender Reversals and Intertextuality in Tibullus*. *Classical World*. 2014. Vol. 107/4. P. 494.

¹⁶⁷ Drinkwater M. "His Turn to Cry:" Tibullus' Marathus Cycle (1.4, 1.8 and 1.9) and Roman Elegy. *The Classical Journal*. 2013. Vol. 107/4. P. 423-450.

¹⁶⁸ Propertius S. *Elegiarum. Libr. VI*. Lipsiae: Teubner, 1958. 120 p.

¹⁶⁹ Bowditch L. Propertius and the Gendered Rhetoric of Luxury and Empire: A Reading of 2.16. *Comparative Literature Studies*. 2006. Vol. 43/3. P. 306-325.

¹⁷⁰ Mcnelis C. Ovidian strategies in early imperial literature. *A Companion to Ovid* /ed by P. Knox. Malden: Wiley-Blackwell, 2009. P. 397.

Його «Мистецтво кохання» є дидактичною поемою у трьох частинах, написана елегійним розміром¹⁷¹. Перша частина – знаходження предмету кохання, друга частина: як домогтися кохання, третя частина: як це кохання втримати. Спочатку йдуть настанови до чоловіків у першій та другій книзі, далі для жінок – це третя книга. На наш погляд, даний твір виступає унікальним джерелом з питань римського гендеру. Адже Овідій усвідомлюючи моральний кодекс та табу, які оточують жінок у римському соціумі, ігнорує гендерні стереотипи, прирівнюючи їх у бажанні та чуттєвості до чоловіків¹⁷².

В поемі ж «Фасти» Овідій пояснив всі релігійні римські свята на основі численних історій про заснування Вічного міста. У контексті досліджуваної тематики корисним є те, що в даній поезії автор звернув більшу увагу на жіночий релігійний досвід, який кидав виклик імперській ідеології тогочасного періоду. Він проілюстрував роль жінки у побудові держави, згадавши таких рішучих та визначних постатей як Благочестива Лукреція або Клавдія Квінта¹⁷³.

Історичний жанр джерел представлений анналами Тіта Лівія (59 р. до Р.Х. – 17 р. після Р.Х.) «Історія Риму від заснування міста»¹⁷⁴. Сюжети у його історії вказують на порушення *stuprum* (такі як зґвалтування весталки Реї Сильвії, викрадення сабінянок, зґвалтування Лукреції, розпусні вакханалії), та є досить значущими задля дослідження зародження сексуальної етики римлян¹⁷⁵.

¹⁷¹ Ovidius P. *Amores, Medicamina faciei feminae, Ars amatoria, Remedia amoris*. Oxonii: Clarendon Press, 1961. 260 p.

¹⁷² Parker H. *Love's body anatomized: the ancient erotic handbooks and the rhetoric of sexuality. Pornography and representation in Greece & Rome* / ed. by A. Richlin. New York: Oxford University Press, 1992. P. 96.

¹⁷³ Wise J. *Gender, Rhetoric, Authority: Ovid's Fasti and Augustan Thought on Women: diss. ... PhD.* / University of North Carolina at Chapel Hill Graduate School, 2017. 281 p.

¹⁷⁴ Livius T. *Ab urbe condita. Libr. I-V*. Oxonii: E. Typographeo Clarendoniano, 1979. 391 p.

¹⁷⁵ Joshel S. *The Body Female and the Body Politic: Livy's Lucretia and Verginia. Sexuality and Gender in the Classical World: Readings and Sources* / ed. by L. McClure. Hoboken: John Wiley & Sons, 2008. P. 163-190.

Також вартий розгляду історичний твір грецького ритора I ст. до Р.Х. Діонісія Галікарнаського «Римські старовини»¹⁷⁶. Книги I та II дозволяють нам дізнатись багато важливої інформації про ранню історію Риму та його релігійну культову систему (культ Кібели, культ Вести та інші).

Окремої уваги заслуговує праця присвячена імператору Августу – «Десять книг про архітектуру» римського архітектора, енциклопедиста та інженера Вітрувія (80 - 70 р. до Р.Х. – 15 р. до Р.Х.). Книга містить величезний масив інформації щодо архітектури античності¹⁷⁷. Не дивлячись на певну критику з боку сучасних авторів¹⁷⁸, залучення даних свідчень є актуальним для нас, оскільки ми активно звертаємось до аналізу римського мистецтва у його археологічному контексті.

У період «Срібної римської літератури» (I ст. після Р.Х.) одним з найзнаковіших творів можна вважати прозовий роман Арбітра Петронія «Сатирикон» (I ст. після Р.Х.)¹⁷⁹ (століття Нерона). Твір зберігся досить в уривчастому вигляді. За сюжетом і характером він належить до авантюрно - сатиричних романів. Він витриманий у стилі натуралізму, який нерідко набував карикатурного вигляду, а іноді це фантастичний гротеск. Важливість джерела в тому, що у ньому зображене життя звичайних людей, соціальне безладдя, занепад мистецтва, гучні бенкетування і пов'язані з ними пороки. На наш погляд, даний роман, можливо, один із визначних творів по вивченню гендерної поведінки та сексуальності в період правління імператора Нерона.

¹⁷⁶ Gabba E. *Dionysius and the History of Archaic Rome*. Berkeley: University of California Press Publication, 1991. 253 p.

¹⁷⁷ Rowland I. *Vitruvius and His Influence. A Companion to Roman Architecture* / ed. by R. Ulrich, C. Quenemoen. Malden and Oxford: Blackwell, 2014. P. 412-425.

¹⁷⁸ Nichols M. *Author and Audience in Vitruvius' De Architectura*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. 238 p.

¹⁷⁹ Petronius T. *Satyricon, Eiusdemque Fragmenta*. Oxford: Clarendon Press, 1975. 233 p.

Суттєвий штрих для аналізу римської сексуальної моралі додала також праця римського ритора Валерія Максима (I ст. після Р.Х.) «Facta et Dicta Memorabilia»¹⁸⁰. Написана за часів правління імператора Тиберія, вона являє собою збірку римських повчальних історій з життя, які були комплектовані за категоріями моралі/пороку¹⁸¹. Більшість джерел, як і його попередник історик Лівій, автор бере з римської колективної культурної пам'яті.

«Природна історія»¹⁸² ж Плінія Старшого одна з найбільш змістовних енциклопедій, які дійшли з Римської імперії до нашого часу. Дана праця дозволяє розширити уявлення з багатьох питань, які нас цікавлять: від свідчень про римське мистецтво й релігію до питань жіночого та чоловічого тіла.

Байки Федра (15 р. до Р.Х. – 50 р. після Р.Х.) виступають своєрідним джерелом для дослідження, адже він писав у «низькому» жанрі, за що отримав прізвисько «плебейський поет». Автор надав нам у жартівливій формі незамінні свідчення про римські маргінальні стани та гендерних девіантів (*tribades* та *molles*)¹⁸³. З його творів ми дізнаємось яким чином сприймалась «інаковість» у маскулітному римському суспільстві.

Ключовою для вивчення є творчість Марка Валерія Марціала (бл. 40 р. – бл. 104 р після Р.Х.) одного з багаточисельних уродженців Іспанії у римській літературі I ст., який писав у стилі епіграматичного жанру¹⁸⁴. Через його творчість ми можемо побачити римське життя періоду Доміціана з точки зору клієнта, адже як

¹⁸⁰ Valerii M. Factorvm et dictorum memorabilivm libri novem / ed. K. Kempf. Lipsiae: Teubneri, 1888. 719 p.

¹⁸¹ Langlands R. *Sexual Morality in Ancient Rome*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. P. 123-192.

¹⁸² C. Plini Secundi *Naturallis historiae libri XXXVII* / ed. C. Mayhoff. Lipsiae: Teubner, 1875. Vol. II: libri VII-XV.

¹⁸³ Mann K. Reading Gender in Phaedrus' Fabulae. *The Classical Journal*. 2019. Vol. 115/2. P. 201.

¹⁸⁴ Martialis V. *Epigrammaton libri*. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/martial.html>. (дата звернення: 29.04.2021).

засвідчував автор, він писав ґрунтуючись на власному досвіді. Тому твори Марціала можна вважати вірогідними задля нашого дослідження. Основний жанр у якому він пише – епіграми, у них ми бачимо римську дійсність та практики звичайних людей. Він описував те що бачив: ненаситні жінки, гидкі розпусники, мисливці за спадком та інше. Таким чином, збірка поезій Марціала, як в еротичній, так і в інвективній функціях надала нам можливість дослідити: «неоціненний спектр сексуальних поглядів, які спостерігались лише частково в інших авторів»¹⁸⁵.

Не оминули й увагою епістолярний пласт літератури, який яскраво представлений: «Листами» Плінія Молодшого (62 – 114 р. після Р.Х.). Вони були детально складені та написані у формальному стилі. Корисним для роботи є те, що вони містили коментарі з багатьох різноманітних питань з різних сфер: від приватного до релігійного життя римлян¹⁸⁶.

Сатири є не менш впливовим жанром, і його яскраво презентував Децим Юній Ювенал (бл. 60 – бл. 132 рр. після Р.Х.). Літературна спадщина Ювенала – 16 сатир (у 5 книгах)¹⁸⁷. Вони складені вже у період після правління Доміціана, перші шість при Траяні, останні під час правління Андріана. Тому доцільним буде розподілити його творчість на два періоди, які характерно відрізнялись за своєю специфікою написання. На відміну від попередніх сатириків, таких як Марціал або Горацій, сатири Ювенала належать до типу гнівних сатир. Під іменами часу правління Нерона, він висміює виродження знаті, її розкішне життя, надзвичайним нападам також піддаються фігури заможних вільновідпущеників. Привертає увагу шоста сатира – у ній сатирик перераховує недоліки жіночої статі на прикладах імператриць. Сатири другого періоду його творчості, можуть бути корисні нам через те що він звертається до морально-філософської тематики, а критика

¹⁸⁵ Richlin A. *The Garden of Priap sexuality and aggression in roman humor*. Oxford: Oxford University Press, 1992. P. 140.

¹⁸⁶ Dunn D. *In the Shadow of Vesuvius: A Life of Pliny*. London: William Collins, 2019. 352 p.

¹⁸⁷ Juvenal D. *Saturae XIV*. London: Cambridge University Press, 1970. 473 p.

сучасного розпусного життя вже відходить на другий план. Треба врахувати, що у його творах дуже багато перебільшень, особливо коли мова йде про зображення розпусти. Але важливо те, що Ювенал першим надав сатирі викривально-дидактичного характеру, що є досить важливим маркером у дослідженнях сексуальності через життя римської знаті¹⁸⁸.

Визначне місце серед істориків цього періоду зайняв Публій Корнелій Тацит (сер. 50-х – бл. 120 р.). У своїй «Германії» (I ст. після Р.Х.)¹⁸⁹ він зробив детальний опис побуту та звичаїв германських племен, порівнюючи їх з розбещеним, аморальним життям римлян. Він проводив паралель між германськими та римськими жінками насамперед наголошуючи на повній відмінності їх способу життя. Особливо автор звернув увагу на те, що римляни забули про давні, високоморальні часи та фактично не виконують приписи законів. Згодом Тацит знову звертається до інстинктивної етики та закону у своїх «Анналах»¹⁹⁰. Для наглядної ілюстрації занепаду республіканської моралі та звичаїв, автор доволі часто наводить як приклад – жінок династії Юліїв-Клавдіїв, зокрема Агріпіну Старшу, Валерію Мессаліну та інших. І хоча його бачення даних історичних постатей інколи буває доволі суб'єктивним, він один з небагатьох античних істориків, який виводить із «тіні» римських імператриць.

Виключно інформативними для нашої роботи є «Паралельні життєписи» Плутарха, у яких він зробив паралельний аналіз біографій грецьких та римських визначних постатей. У контексті досліджуваного періоду, особливий інтерес складають, зокрема біографії: Ромула, Юлія Цезаря й Марка Антонія.

¹⁸⁸ Gender and Sexuality in Juvenal's Rome Satire 2 and Satire 6 / ed. by C. Sulprizio, S. Blake. Norman: University of Oklahoma Press, 2020. 185 p.

¹⁸⁹ Tacitus C. De origine et situ Germanorum. Oxford: Clarendon Press, 1938. 230 p.

¹⁹⁰ Tacitus C. Annales. Oxford: Clarendon Press, 1898. 133 p.

Не менш важливим твором для дослідження є його «Римські питання». У них він звертався до аналізу римських звичаїв, у тому числі шлюбних обрядів та сексуальних практик¹⁹¹.

Щоб прослідкувати зміни, які трапились після становлення імперії звернулися також до творів *періоду Пізньої римської літератури (II ст. після Р.Х.)*, а саме: Г. Светонія, Л. Апулея й А. Геллія.

Гай Светоній Транквілл (бл. 70 р. після Р.Х. – 122 р. після Р.Х.) «Життя дванадцяти Цезарів» (бл. 121 р.)¹⁹² є життєписом 12 імператорів. У цьому творі, висвітлюється не лише політичне життя імператора, а й певним чином «стосунки за кулісами». Кожна біографія йде як окремий твір, але при цьому досить чітко хронологічно організована від кінця Республіки (зародження імперського режиму) до кінця династії. Для нас певний інтерес складають життєписи таких імператорів як Август, Калігула, Тіберій, Нерон та інші. Попри певну заангажованість та тенденційність характеру викладу, цей твір став цінним джерелом для дослідження моралі римського суспільства через біографії імператорів.

Подібним до роману вищезгаданого Петронія «Сатирикон» є новела Апулея (II ст. після Р.Х.) «Метаморфози»¹⁹³ в 11-ти книгах. Він також піддав критиці цінності традиційних ідеалів. В його творі жінки змовлялися за спинами чоловіків з коханцями, вони розбещені, коханці нечестиві, слуги допомагали авантюрам такого плану. Зі сторінок цього роману ми дізнаємось інформативні свідчення й про культову систему Риму, особливо щодо іноземних культів Ісиди та Кібели.

Актуальною для дослідження римської давнини є «Аттичні ночі» Авла Геллія (125 р. після Р.Х. – після 180 р.). В ній автор торкається різноманітних питань з

¹⁹¹ Walcot P. Plutarch on Sex. *Greece & Rome*. 1998. Vol. 45/2. P. 166-187.

¹⁹² Suetonius G. *De vita Caesarum*. Libr. VIII. Lipsiae: Teubner, 1907. 375 p.

¹⁹³ Apuleius L. *Metamorphoses*. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/apuleius.html>. (дата звернення: 29.04.2021).

приватних та суспільних сфер життя: ставлення римлян до шлюбу та перелюбу, роль жінки у суспільстві, звичаєві практики та інше¹⁹⁴.

Також варто відзначити грекомовну «Історію Риму» Діона Кассія: від прибуття Енея в Італію до 229 р. після Р.Х. Цей наратив є чудовим зразком сексуально-моральної критики¹⁹⁵. Він містить наочні коментарі щодо сексуальних пороків імператорів та імператриць, що дозволяє прослідкувати як вони впливали на соціально-політичне та релігійне життя римлян.

Унікальним трактатом з тлумачення сновидінь була «Онейрокритика», написана Артемідором у II ст. після Р.Х. Як влучно відзначив французький вчений М. Фуко, даний твір чудово розкрив образ життя та проблеми звичайних людей того періоду¹⁹⁶. Саме тому, не дивлячись на специфіку жанру, ми чудово прослідковуємо в його тлумаченнях загальноприйняті норми моралі. Особливо цінними для нас є три розділи з першої книги (78 – 80) присвячені сексуальним снам. В них підіймаються питання римської нормальної сексуальності та парафілій.

Неодмінно потрібно зазначити дрібні, гумористичні, часто досить непристойні епіграматичні твори пов'язані з культом Пріапа. Найважливішими з їх зібрань є *Corpus* (чи *Libellus*) *Priapeorum*, відомий також як Пріапичні пісні (*Carmina priapea*)¹⁹⁷, який містить близько 80; до останнього часу не визначений його автор, складається із творів різних авторів, існує версія що це твір одного нам невідомого

¹⁹⁴ Holford-Strevens L. *Aulus Gellius: An Antonine Scholar and His Achievement*. Oxford: Oxford University Press, 2004. 460 p.; Russell B. *Wine, Women, and the Polis: Gender and the Formation of the City-State in Archaic Rome*. *Greece & Rome*. 2003. Vol. 50/1. P. 77-84.

¹⁹⁵ Chrysanthos S. *Sex and Power in Cassius Dio's Roman History. The Case of Elagabalus*. *Mnemosyne*. 2020. Vol. 74/4. P. 1-28.

¹⁹⁶ Фуко Мишель. *Забота о себе. История сексуальности*. К.-М.: Дух и литера, Грунт, Рефл-бук, 1998. 288 с.

¹⁹⁷ *Carmina Priapea* URL: <http://www.thelatinlibrary.com/priapea.html>. (дата звернення: 29.04.2021).

автора, який жив після Марциала (після I ст. після Р.Х.). Ці твори характеризуються різноманітністю мотивів, які в автора переплітаються та комбінуються.

У роботі також залучені джерела вже *пізньоантичного та середньовічного періоду* християнських авторів, які піддавали критиці звичаї та обряди життя античного язичницького населення. Цей тип джерел, хоч і опосередковано, але все ж дозволяє розглянути сексуальність Давнього Риму з ранньохристиянської точки зору. Серед них можемо виокремити Луція Лактанція (бл. 250 – бл. 325 pp.), відомого ще як «християнський Цицерон». Народився він у язичницькій родині бл. III століття та отримав класичну освіту. У дослідженні використовується твір Лактанція «Божественні настанови»¹⁹⁸, у якому ми маємо можливість спостерігати стосунки язичництва і християнства, дуже різкі протиставлення. Він робить досить детальні описи, на його думку, розпусних, гидких язичницьких обрядів. Але не дивлячись на тенденційність, характерну для апологетичного жанру, праці Лактанція є цінним історичним джерелом, адже вони були написані безпосередньо свідком подій, тому значною мірою заслуговують довіри. Другий автор вже середньовічного періоду це відомий Августин Блаженний зі своєю працею «De Civitate Dei» (413 – 427 pp.)¹⁹⁹. Нас цікавить книги I-X, присвячені переважно римській історії та релігії, в яких він пояснює причини кризи та падіння язичницької цивілізації. Августин також засуджує давньоримську релігію, детально описує поганські обряди та святкування.

До роботи залучаються і *документальні (законодавчі) пам'ятки*. Законодавство стосовно сексуальної поведінки, звинувачення в аморальності, політичні та соціальні труднощі – ці питання у даних джерелах стають основними. У них зображувалось виродження старих звичаїв та моралі, і виходячи з цього потреба втручання держави, яка запропонувала своє законодавство. При імператорах це стало певним чином засобом контролю.

¹⁹⁸ Lactantius L. Divinarum institutionum URL: <http://www.thelatinlibrary.com/lactantius.html>. (дата звернення: 29.04.2021).

¹⁹⁹ Augustinus A. De civitate dei. Libr. XXII. Lipsiae: Teubner, 1877. 664 p.

Мабуть, найбільш інформативною пам'яткою права досліджуваного періоду, можна вважати моральне законодавство імператора Августа. За допомогою нього, він хотів відродити старі римські звичаї та порядки.

Певний інтерес для нас складають введені ним три основні закони: 1) *Lex Iulia de Maritandis Ordinibus* («Закон про порядок шлюбних станів») 18 р. до Р.Х., який обмежував шлюби на основі соціальних станів; 2) *The Lex Iulia de Adulteriis Coercendis* («Юлієв закон супроти перелюбів») (18 р. до Р.Х. по 16 р. після Р.Х.)²⁰⁰, спрямований на регулювання перелюбу та різних випадків, які були охоплені: *incestum, stuprum, lenocinium*; 3) *Lex Papia-Poppaea* («Закон Папія-Поппея») (9 р. після Р.Х.) – доповнював перший закон про шлюб та наголошував на народжуваності. Це вперше у Давньому Римі було введено законодавство, на підставах якого сексуальні відхилення вважались злочином та офіційно карались державою. Тим самим воно змінило розуміння сексуальної поведінки та закріпило нові поняття моралі/аморальності для римлян²⁰¹. На жаль, текст самих законів в повному обсязі до нас не дійшов, тому у своїй роботі ми активно використовували Дігести, тобто виписки тогочасних римських юристів таких як Ульпіан, Гай, Папініан та інші²⁰².

Епіграфічний пласт джерел дозволяє краще зрозуміти римське сексуальне мистецтво та його контекст²⁰³. Важливість епіграфіки для розуміння римського повсякденного життя також важко переоцінити, адже як зазначив відомий

²⁰⁰ Lex Julia de adulteriis (18 B.C.). URL: <http://www.csun.edu/~hcfl1004/Adulteriis.html>. (дата звернення: 29.04.2021).

²⁰¹ Докл. див.: Shea L. An Augustan Accident: The Paradox of Augustan Sex and Marriage Laws and Augustan Ideology. *The Gettysburg Historical Journal*. 2020. Vol. 19. URL: <https://cupola.gettysburg.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1252&context=ghj>. (дата звернення: 29.04.2021).

²⁰² *Iurisprudentiae anteiustinianae quae supersunt* / ed. by E. Huschke. Lipsiae: Teubner, 1886. 903 p.

²⁰³ Feitosa L. Amor e sexualidade: o masculino e o feminino em grafites de Pompéia São Paulo: Annablume/Fapesp, 2005. 166 p.

бразильський вчений П. Фунарі: «вона має колективний характер: це не відображення далекого світу, як всередині вілл, а зображення на зовнішніх стінах конкретного життя, народних пристрастей у їх безпосередності...»²⁰⁴.

Основне зібрання античних надписів це – Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL), який вийшов за сприянням Теодора Моммзена в 1853 р.²⁰⁵ Найбільша увага у дослідженні приділена IV тому, що включає настінні надписи Помпей, Геркуланума та Стабій (1871), а також доповнення в 3 частинах²⁰⁶.

Епіграфіка, яка буде використана в дисертаційній роботі буде в першу чергу пов'язана з виразами у латинській лексиці, які стосуються різних типів девіантних статевоїх практик та людей, які беруть участь у них (CIL IV 9228, 1384, 1510, 4158 та інші). Наприклад, з помпейських графіті (CIL IV 3999, 8940) ми дізнаємось про наявність у Давньому Римі чоловіків-повій для жінок, які виконували постидні оральні послуги за невелику кількість грошей. Це дозволило нам говорити про зміну становища жінки у римській Імперії.

До VI тому «Зводу латинських надписів» ми звертаємось у контексті аналізу давньоримського релігії та обрядів (CIL VI 31610, 36589, 17985).

Варто зазначити, що візуальна культура²⁰⁷ була важливою складовою соціально-політичного та релігійного життя римлян²⁰⁸. Саме тому третю групу джерел дослідження становлять *візуальні пам'ятки* – скульптури, фрески, мозаїки,

²⁰⁴Funari P. La cultura popular en la Antigüedad Clásica. Sevilla: Graficas Sol, 1989. P. 39.

²⁰⁵ Corpus inscriptionum Latinarum. Vol. 4. [Inscriptiones parietariae Pompeianae Herculanaenses Stabianae]. Hannover: Unbekannter Einband, 1968. 433 p.

²⁰⁶ Wallace R. An Introduction to Wall Inscriptions from Pompeii and Herculaneum. Mundelein: Bolchazy-Carducci Publishers, 2005. 36 p.

²⁰⁷ В даному дослідженні ми використовуємо даний термін за визначенням культуролога Стюарт Холл. Візуальна культура – це витвори мистецтва, архітектура та всі об'єкти які є частиною рівної чи ідентичної системи знаків, яка використовувалась представниками культури для створення сенсу. Evans J., Hall S. Visual Culture. London: Sage Publications Ltd, 1999. P. 61.

²⁰⁸ Hölscher T. Visual Power in Ancient Greece and Rome. California: University of California Press, 2018. P. 426.

предмети декоративно-прикладного мистецтва. Аналіз сексуального мистецтва надасть нам можливість дослідити не тільки елітних римлян, але й людей, які не брали участь в написанні давніх текстів (нарративів): жінки, раби, вільновідпущеники, люди маргінальних професій та інші.

Першочергово цікавим є вивчення римських фресок та мозаїк, серед них у якості джерел будуть використовуватись різноманітні зображення, зокрема з Риму, Помпей, Геркуланума та інших римських міст. Вони займали унікальне місце в культурі римлян: створені художниками на замовлення заможних патронів, вони розглядалися різними аудиторіями та виконували надзвичайно велику кількість функцій.

Одна з найбільш важливих для нашого дослідження колекцій давньоримського сексуального мистецтва зберігається в «Таємному кабінеті» Неапольського археологічного музею. Її історію створення можна розпочати вести ще з 1819 р., коли був розроблений план з перевезення до Неаполя всіх археологічних знахідок віднайденних в Помпеях та Геркуланумі у XVIII ст. За словами тогочасного зберігача колекції М. Ардіті, рішення про усунення 102 «непристойних» римських артефактів в окреме місце було прийнято саме майбутнім королем Неаполя – Франциском I²⁰⁹. Він разом з радою директорів згодом постановив, що відвідувати «Кабінет непристойних предметів»²¹⁰ можуть не всі охочі, а лише «чоловіки поважного віку та високої моралі».

²⁰⁹ Arditi M. Il fascino e l'amuleto contro del fascino presso gli antichi. Naples: Dalla Stamperia Reale, 1825. P. 45.: «Герцог наказав мені, що було б добре сховати всі непристойні предмети, з якого б матеріалу вони не були зроблені, в одній кімнаті, яку можуть відвідувати, лише люди зрілого віку та перевірених моральних принципів. І я, пробуджений таким добропорядними та гідними схвалення настановами, одразу ж зробив це!».

²¹⁰ Першопочаткова назва «Таємного кабінету»*. Докл. див.: Clarke J. Before Pornography: Sexual Representation in Ancient Roman Visual Culture. *Pornographic Art and the Aesthetics of Pornography* / ed. by H. Maes. London: Palgrave Macmillan. P. 141-161.

Багато років дана колекція підпадала під жорстоку цензуру з боку влади. Наприклад, у 1849 р. кімната була фактично замурована на 11 років без права доступу до неї. Ситуація змінилась лише у зв'язку з подіями італійської революції 1848 р. та внаслідок цього створенням італійським національним героєм та революціонером Дж. Гарібальді політичної програми лібералізації (1860 р.). Згідно з нею він передав музей у право власності держави та призначив куратором свого товариша А. Дюма. Останній, відкрив «Таємний кабінет» та каталогізував експонати, які знаходились у ньому. Проте вільний доступ був обмеженим до весни 2000 р. На даний момент це доволі ґрунтовна колекція, яка демонструє різні аспекти давньоримської сексуальності: від релігійного до культурного.

Для нашої роботи найбільш інформативними з неї є наступні експонати, які здається вірогідним умовно поділити на три групи: 1) *Бронзові вироби*: № 27729 «Stupidus, карикатура на цинічного філософа», № 27837 «Tintinnabulum у формі «фалічного лева»» та інші; 2) *Фресковий живопис*: № 27698 «Любовна сцена на березі Нілу», №113196 «Бенкетування пігмеїв», № 27690 «Еротична фреска з графіті «Lente impelle»» та інші; 3) *Керамічні вироби*: № 27859 «Чашка-маска із сатиром із рухомим фалічним язиком», № 116661 «Лампа у формі чоловіка з величезним фалосом» та інші. На основі них ми можемо дослідити функції та місце давньоримського сексуального мистецтва.

Іншим, не менш значущим є фресковий живопис та мозаїки, які знаходяться безпосередньо на території музею просто неба – Помпеї. Особливо важливим для нас є те, що даний вид мистецтва може бути проаналізований з врахуванням його археологічного контексту. Зокрема, для вивчення сексуальних стандартів та девіантності у римській візуальній культурі був залучений значний масив фресок з приміських терм Помпей (сцена з I-VI), Лупанара й приватних будинків (Будинок Століть, Будинок Ветії, Будинок Прекрасного Імплювія та інші).

Презентовано й у роботі мистецтво давньоримських провінцій таких як Афродізіас (скульптурна композиція «Імператор Клавдій та Британія»), Антіохія (мозаїка «Напад на пристрій» Будинок Злого Ока) та інші. Цей пласт джерел

дозволяє всебічно дослідити витoki формування гендерно-соціальної схеми римлян.

Також треба зазначити каталоги різноманітних музеїв, це «Каталог Національного Музею в Неаполі»²¹¹, «Помпейські фрески в музеї мистецтв Метрополітен»²¹², «Помпеї та Геркуланум» Центральний Античний каталог 73²¹³, «Каталог виставки Помпеї – мистецтво жити»²¹⁴, «Секс, еротика та ню у Національному музеї римського мистецтва у Меріді»²¹⁵.

Отже, джерельна база дослідження є цілком репрезентативною і дозволяє розкрити поставлені завдання.

²¹¹ César M. Museo nazionale di Napoli Musée royal de Naples: peintures, bronzes et statues érotiques du cabinet secret. Paris: A. Ledoux, 1836. 328 p.

²¹² Maxwell A. Pompeian Frescoes in The Metropolitan Museum of Art. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*. 1988. Vol. 45. 56 p.

²¹³ Pompeii & Herculaneum central antikvariatet catalogue 73. Stockholm: Vitt Grafiska, 2013. 50 p.

²¹⁴ Caro S., Nitti P., Sampaolo V. Catalogue d'exposition Pompéi, un art de vivre. Gallimard: Fondation Dina Vierny-Musée Maillol, 2012. 224 p.

²¹⁵ Sexo, desnudo y erotismo en Augusta Emerita. Mérida: Museo Nacional de Arte Romano, 2016. 95 p.

1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження

Методологічною основою даної наукової роботи є комплексний підхід й дотримання *принципів історизму, об'єктивності та науковості*.

Відомий австрійсько-німецький вчений Карл Маннгейм, ще в ХХ столітті наголосив на тому, що: «історизм – це інтелектуальна сила, з якою людина повинна прийти до згоди, хоче вона того чи ні»²¹⁶. Адже використання *принципів історизму*, зобов'язує нас аналізувати будь-яке явище в конкретному історичному контексті (історичний період, географічне місце чи місцева культура) та, як наслідок, захищає від наукового суб'єктивізму.

Дисертаційна робота ґрунтується на загальнонаукових методах дослідження – індукції й дедукції, аналізу й синтезу, порівняльний, структурний аналіз. Також не менш важливим у контексті вивчення даної епохи є залучення базових *історичних методів* – проблемно-хронологічного, історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-біографічного, історико-динамічного та історико-системного.

Синтетичність характеру досліджуваної проблеми зумовило використання теоретико-методологічних підходів не лише історичної науки, але й суміжних гуманітарних дисциплін: гендерної історії, історії сексуальності, історії мистецтва, філології, соціології, антропології, психології, релігієзнавства, соціальної антропології, археології, кінокритики та імагології. *Інтердисциплінарний підхід*²¹⁷ дозволив інтегрувати напрацювання різноманітних галузей соціогуманітарних знань. На кожній з них, і варто зупинитись детальніше.

Визначальними для вивчення нашої тематики є теоретико-методологічні розробки двох історичних субдисциплін *гендерної історії* (історична фемінологія та андрологія, квір-історія) та *історії сексуальності**. Перш аніж перейти

²¹⁶ Mannheim K. Historismus. *Archiv fuer Sozial- wissenschaft und Sozialpolitik*. 1924. Vol. 52. P. 1.

²¹⁷ Теория и методология исторической науки: терминологический словарь / под. ред. А. Чубарьян. Москва: Аквилон, 2014. С. 137-138.

безпосередньо до їх характеристики, зазначимо, що на даний момент питання виокремлення *історії сексуальності* як окремої субдисципліни є дискусійним. Зокрема в пострадянській історіографії прослідковується тенденція включення її як частини гендерної історії²¹⁸. Ми ж вважаємо правомірним підтримати американську та західноєвропейську історіографічну традицію²¹⁹, в якій за словами відомого історика Д. Хальперіна: «історія сексуальності є окремою поважною академічною дисципліною»²²⁰.

Гендерна історія наразі доволі новий та дискусійний напрямок в історичних дослідженнях. Її основним завданням є вивчення інститутів соціальної влади та контролю у рамках суспільства, стану чи інших груп, які у такий спосіб регулюють соціальний лад, який заснований на гендерних відмінностях, які варіюються від одного культурного простору до іншого²²¹.

Варто підкреслити, що саме Дж. Скотт, відомий американський історик, заклала основи гендерної історії. У своїй доповіді: «Гендер як корисна категорія історичного аналізу»²²² (1985 р.), вона вперше надала значення гендеру та обґрунтувала його важливість для історичної науки. За її визначенням: «гендер є

²¹⁸ Теория и методология истории: учебник для вузов / под. ред. В. Алексеев, Н. Крадин, А. Коротаев, Л. Гринин. Волгоград: Учитель, 2014. С. 306.; Пинчукова И. Гендерный подход в исторической науке. *Известия Алтайского университета*. 2007. №4/2(56). С. 117-120.; Чикалова И. От редактора: Женская и гендерная история на постсоветском пространстве. *Женщины в истории: возможность быть увиденными. Выпуск 1* / под ред. И. Чикаловой. Минск: БГПУ, 2001. 320 с.

²¹⁹ Padgug R. Sexual Matters: On Conceptualizing Sexuality in History. *Radical History Review*. 1979. Vol. 20. P. 3-23.; Halperin D. Is There a History of Sexuality? *History and Theory*. 1989. Vol. 28/3. P. 257-274.

²²⁰ Halperin D. How to do the history of homosexuality. Chicago: University of Chicago Press, 2002. P. 105.

²²¹ Муравьева М. Гендерная история. *Словарь гендерных терминов* / под ред. А. Денисова. Москва: Информация 21 век, 2002. С. 39-40.

²²² Scott J. Gender: A Useful Category of Historical Analysis. *American Historical Review* 91. 1986. Vol. 5. P. 1053-75.

складовим елементом соціальних стосунків, які базуються на сприйнятті різниці між статями, та він же є основним засобом побудови владних стосунків»²²³.

Також Дж. Скотт розробила теоретико-методологічні постулати гендерної історії, зокрема сформувала схему *гендерної моделі історичного аналізу*. Вчена запропонувала розглядати історичні процеси із врахуванням таких чотирьох категорій: 1) гендерні стереотипи; 2) гендерні норми; 3) гендерна ідентичність; 4) соціально-політичні інституції, які впливають на побудову гендеру (родина, суспільний лад та т. п.)²²⁴. У такий спосіб вона сконструювала синтетичну модель, базу якої становлять всі можливі суспільні сфери: соціокультурна, індивідуально- особистісна та системно-структурна.

З цього часу гендер став корисним інструментом для вивчення історичних процесів, а дослідження в даній області значно розширили методологічний інструментарій, залучивши феміністичну та постструктуралістську теорії.

Для нашої роботи *гендерний підхід*²²⁵, який базується на теоретичних розробках Дж. Скотт грає важливу роль. Адже на основі нього ми можемо детально проаналізувати соціокультурну парадигму Давнього Риму з врахуванням фактора статевої ролі моделей. Зокрема, даний підхід дозволяє виявити, яким чином будувалась римська владна ієрархія, і яку роль відігравали в цьому такі поняття як стать та сексуальність.

Якщо говорити про *історію сексуальності* як субдисципліну, то її основним завданням є вивчення історії сексуальної поведінки і культури через призму

²²³ Скотт Дж. Гендер: полезная категория исторического анализа. *Введение в гендерные исследования. Ч.2. Хрестоматия* / под ред. С. Жеребкина. Харьков: ХЦГИ – СПб, 2001. С. 422.

²²⁴ Ibid. С. 420-431.

²²⁵ Гендерний підхід – це застосування гендерної методології для аналізу історичного процесу. Докл. див.: Пушкарева Н. Гендерный подход в исторических исследованиях. *Вопросы истории*. 1998. № 6. С. 41-62.

гендерно-соціальної структури суспільства²²⁶. Так, в історіографії сексуальності превалює два основних підходи: есенціалістський (біологічний)²²⁷ та конструктивістський²²⁸. Ми ж в нашій дисертаційній роботі дотримуємось останнього, найбільш актуального на цей час. Таким чином, дане дослідження будується на основі *соціокультурної моделі сексуальності*, постулати якої заклав відомий французький вчений М. Фуко у своїй 3-х томній праці «Історія сексуальності». За його визначенням: «сексуальність – це соціокультурний конструкт, створений дискурсом»²²⁹. У більш широкому контексті вчений розглядає *сексуальність* не як окремий феномен, а у тісному зв'язку із соціальними спільностями (стан, гендер, етнічні групи та інше). За його думкою, даний конструкт не можна досліджувати без врахування проблем влади та підкорення. Адже М. Фуко наголошував, що саме влада відтворює *дискурс сексуальності*²³⁰, який й формує правила сексуальної поведінки, щоб контролювати людські тіла й

²²⁶ Муравьёва М. История сексуальности. *Словарь гендерных терминов* / под ред. А. Денисова. Москва: Информация XXI век, 2002. URL: <http://www.owl.ru/gender/094.htm>. (дата звернення: 29.04.2021).

²²⁷ Прибічники напрямку *есенціалістських підходів* досліджують сексуальність як природне явище, а сексуальну культуру як комплект історично сформованих практик, які еволюціонували під час модернізації. (Л. Стоун, П. Гей, Р. Хайм та інші). Докл. див.: Булавина Т. Эссенциализм. *Словарь гендерных терминов* / под ред. А. Денисова. Москва: Информация XXI век, 2002. URL: <http://www.owl.ru/gender/380.htm>. (дата звернення: 29.04.2021).

²²⁸ *Конструктивізм* – досліджує сексуальну культуру як комплект правил, які були створені панівним дискурсом та презентують перехід до нового соціуму, який базується на дисциплінарних порядках (М. Фуко, Л. Хант, Д. Хальперін, К. Вільямс). Докл. див.: Brickell C. The Sociological Construction of Gender and Sexuality. *The Sociological Review*. 2006. Vol. 54/1. P. 87-113.

²²⁹ Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет. Москва: Кастанль, 1996. 448 с.

²³⁰ *Дискурс сексуальності* поняття введене М. Фуко, коли він поставив під сумнів біологічне походження сексуальності. Під «дискурсом» він розумів історично обумовлені соціальні системи, які відтворюють знання та сенс. Докл. див.: Ibid. С. 47-97.

внаслідок цього керувати людською сексуальністю. Таким чином, він формує *модель сексуальності*, яка тримається на 3-х вісях: 1) утворення знань, які відносяться до неї; 2) система влади, яка регулює її; 3) форми в яких особистість приймає себе як суб'єкта цієї сексуальності²³¹. Так, даний *соціально-конструктивістський підхід* до вивчення сексуальності допомагає нам критично аналізувати суспільні норми та постулати сексуальних стосунків із врахуванням системи табу та парафілій досліджуваного соціуму.

Нами були широко застосовані й методи такої дисципліни як *філологія*. З них використовуємо два основних: *герменевтичний* та *критичного аналізу*. Методологічно герменевтика визначає зв'язок між наміром та значенням²³². Один і той же текст може бути зрозумілий дослідниками по-різному та ґрунтуватись на таких факторах як вік, стать чи культурні особливості. Через це існує проблема трактування давньоримської літератури сексуального характеру, яка зводиться до того: що майже все писалось чоловіками для чоловіків елітного стану. У зв'язку з цим, дані тексти тільки надають вченим відібрані погляди на сексуальність, еротизм та моральні аспекти римського життя. Як результат жінки та чоловіки нижчих станів не беруться до уваги. Таким чином, методи герменевтики надають інструментарій для критичного аналізу літературних джерел і наближають дослідника до можливості виокремлення особистої, суб'єктивної думки автора від об'єктивних спостережень.

До нашого дослідження активно залучаються також епіграфічні матеріали. Даному виду джерел властива симультанність (у показі історичної реальності) й масовість. Завдяки цьому вони допомагають краще зрозуміти соціальне і культурне ставлення римського суспільства до таких понять як сексуальність та гендер. Для коректної інтерпретації цього типу джерел ми застосовуємо методіку *епіграфічного*

²³¹ Фуко М. Использование удовольствий. История сексуальности. Т. 2. Санкт-Петербург: Академический проспект, 2004. С. 7-8.

²³² Thomas M. Seebohm. Hermeneutics. Method and Methodology. Dordrecht: Springer Netherlands, 2004. 284 p.

аналізу, яка складається із трьох компонентів: класифікація, систематизація та інтерпретація (не тільки як тексту, а і як матеріальної пам'ятки)²³³.

Окрім цього, в роботі використовуються методологічні підходи *соціальної психології*, зокрема неофрейдистів (Е. Фромма, А. Адлера, К. Юнга та інших). Німецький вчений Е. Фромм вніс новий погляд у методологію фрейдистів, розробивши основи гуманістичного психоаналізу. Для розуміння зародження морально-етичних принципів римлян, ми активно використовуємо його *теорію «соціального характеру»*²³⁴ та *біосоціальний підхід до питань деструктивності*²³⁵. Не менш важливу роль для вивчення проблем гендеру та сексуальності в контексті римської релігії грає *теорія колективного несвідомого та архетипів* швейцарського психолога К. Юнга²³⁶.

Залучення *соціологічних підходів* безумовно є одним із ключових у сучасній науці. Ми також використовуємо методологічні напрацювання соціології, залучаючи *культурологічний та ідеологічний аналіз* (культурна антропологія та критична теорія). Адже кожен елемент культури є справді важливим: побудова родини, соціальні стосунки, ставлення до релігії, вживання їжі, режим дня та інше. З них усіх певним чином і вибудовується соціальна структура суспільства: стан, статус, гендер та етнічна приналежність.

В даному контексті особливо цікавим є теоретичний підхід американської вченої П. Хілз, а саме побудована нею соціологічна парадигма – *матриця домінування*, задля пояснення проблем пригнічення в суспільстві за расовими,

²³³ Cooley A. The Cambridge Manual of Latin Epigraphy. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. 554 p.

²³⁴ Фромм Э. Бегство от свободы; Человек для себя. Минск: ООО «Попурри», 2000. 378 с.

²³⁵ Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Москва: Республика, 1994. 447 с.

²³⁶ Юнг К. Архетип и символ. Москва: Ренессанс, 1991. 343 с.; Юнг К. Концепция коллективного бессознательного. *Человек и его символы* / К. Юнг, М.-Л. фон Франц, Дж. Хендерсон. Москва: Серебряные нити, 1997. С. 337-346.

соціальними та гендерними ознаками²³⁷. І, хоча першочергово вона була створена для аналізу становища афроамериканських жінок в сучасності, її теорія лягла в основу побудованої нами гендерно-соціальної схеми римського суспільства.

У свою чергу соціологічні підходи були корисні й для аналізу римської візуальної культури. Адже вона дозволила нам подивитись на сексуальне мистецтво Риму через призму стандартів та парафілій, які встановлювались соціумом протягом значного проміжку часу, для керування та регулювання суспільної моралі²³⁸.

З точки зору ідентифікації значень, мотивів на римських зображеннях із вираженим сексуальним характером, використовувались мистецтвознавчі методи, а саме *іконографічний* («дослідження зображень»)²³⁹ та *іконологічний аналізи*.

У мистецтвознавстві, ще з даного приводу використовується термін «сенса присутності» або те відчуття, яке мистецтво чи об'єкти дають глядачу. Варто одразу відзначити, що іконологічні підходи були розроблені істориком-мистецтв Е. Панофськи для 3-рівневого аналізу творів мистецтва доби Ренесансу²⁴⁰, тому для вивчення давньоримського мистецтва набули своїх особливостей та змін²⁴¹.

Іконологічний метод за Панофським передбачав триступеневу програму інтерпретації художнього твору і включав такі складові як: передіконографічний аналіз; іконографічний аналіз; іконологічну інтерпретацію. І якщо на першому та другому рівні від дослідника вимагається наприклад, знання сюжету, художнього

²³⁷ Collins P. *Black Feminist Thought: knowledge, consciousness, and the politics of empowerment*. New York: Routledge, 2000. 384 p.

²³⁸ Worthen M. *Sexual Deviance and Society: A sociological examination*. New York: Routledge, 2016. 435 p.

²³⁹ D'Alleva A. *Methods & Theories of art history*. London: Laurence King Publishing, 2005. P. 20-26.

²⁴⁰ Panofsky E. *Studies in Iconology: Humanist Themes in the Art of the Renaissance*. New York: Oxford University Press, 1939. 262 p.

²⁴¹ Isler-Kerényi C. *Iconographical and Iconological Approaches*. *The Oxford Handbook of Greek and Roman Art and Architecture* / ed. by C. Marconi. New York: Oxford University Press, 2015. P. 557-579.

мотиву, знання особливостей певного художнього стилю, та вміння зіставити усі ці речі із власними пізнаннями в області мистецтвознавства з метою виявлення вторинного сенсу художнього твору, то на третьому рівні (іконологічному) аналіз спрямований на пошук прихованого внутрішнього сенсу або суті змісту твору в цілому.

Іконологічний підхід передбачає, що твір мистецтва розглядається як сукупність проявів основних характерних рис епохи загалом, а завдання дослідника полягає у виявленні загальних ідей доби в конкретному творі мистецтва. Тому стилістичні особливості твору мистецтва орнаменти, образи, алегорії, візерунки та специфічні особливості (наприклад, використання символіки у різних контекстах), включно з їх художніми мотивами, розглядаються дослідником як еквіваленти дійсності, що створив художник. Однак аналіз й інтерпретація перерахованих деталей цілком залежить від сприйняття цілого і містить дві складові: переклад та оптимальна мотивація версій. В наслідок цього, сексуальні образи сприймаються не лише як замкнуті на собі твори мистецтва, а як велика кількість елементів, які належать світу пережитого досвіду, політичної, соціальної та культурної «реальності». Для нас важливо звернути увагу на функції пам'ятки та її включення у живий світ. Звісно, в досліджуваній період образи існували не тільки в їх просторовому контексті, але й у свідомості сучасників.

Окрім того, використовується *візуальна семіотика*, оскільки це найвідповідніший метод задля аналізу фресок. Вона поділяється на три розділи: *синтактика*, *семантика* та *прагматика*. Синтактичний аналіз визначає внутрішній контекст зображення. Семантика ж зосереджується на відношеннях між знаками чи групою знаків або речей до яких вона звертається. Вона ставить питання: що вони позначають? За допомогою семантичного аналізу буде проаналізовано фрески в їх соціальному та історичному контекстах. Прагматичний аналіз існує для спостереження зв'язку знаків з «адресатом».

Нарешті, важливим є врахування археологічного контексту зображення адже його розташування регулювалось у відповідності побудові та іншій частині декоративного плану. Навіть теоретик римської архітектури Вітрувій у своїй праці

підкреслював зв'язок між типом скульптури та функціями її місцеперебування (Arch. VII. 5. 6). Таким чином, розташування творів мистецтва у суспільному чи приватному контексті напряду впливало на іконографію. У зв'язку з цим, до нашої роботи ми залучаємо такий метод як *просторовий аналіз*, який зазвичай використовується вченими, щоб визначити просторовий план будівель²⁴². Для нас він є цінним, адже допомагає класифікувати та ідентифікувати побудови, де знаходилось сексуальне мистецтво. Дослідження поділяється на три категорії, визначення: 1) компоненти побудови; 2) додаткові компоненти; та 3) внутрішні компоненти.

Щодо класифікації римського мистецтва, ми використовуємо теоретико-методологічні підходи відомого німецького археолога та історика мистецтв А. Мау (1840-1909 р.)²⁴³. Він створив схему помпейського настінного живопису, у якій поділив його по датах на чотири стилі, які ми будемо згадувати в науковій роботі як Перший²⁴⁴, Другий²⁴⁵, Третій²⁴⁶ та Четвертий²⁴⁷. Дослідник вибудував цю

²⁴² Space and Spatial Analysis in Archaeology / ed. by E. Jeffrey, D. Seibert, D. Fernandez, M. Zender. New Mexico: University of New Mexico Press, 2006. 430 p.; Scott M. Space and Society in the Greek and Roman Worlds. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. 212 p.

²⁴³ Mau A. Pompeii, its Life and Art. New York: Macmillan, 1902. 557 p.

²⁴⁴ Перший стиль – «інкрустаційний» (200 – 60 р. до Р.Х.), його корені прослідковуються з еліністичного періоду. Характеризується яскравими намальованими штучними кам'яними блоками (схожими на мармурові плити), поєднаними ліпниною. (Будинок Фавна та Саллюстія, Помпеї).

²⁴⁵ Другий стиль – «архітектурний» (60 – 20 р. до Р.Х.). Йому властиві складні ілюзійні зображення фарбами архітектури та предметів розкоші (часте використання різнокольорових колонад). (Діонісійські картини з Вілли містерій, Помпеї).

²⁴⁶ Третій стиль – «орнаментальний» (20 р. до Р.Х. – 20 р. після Р.Х.). Живописці цього стилю відмовляються від перспективної глибини на користь плоских кольорових панелей з цікавим обрамленням та міфологічними фігурами. (Вілла Агріпи Постума, Боскотрекасе).

²⁴⁷ Четвертий стиль – «складний» (20 – 79 р. після Р.Х.). Включає елементи всіх більш ранніх стилів. (Будинок Веттіїв, Помпеї).

хронологічну систему не лише на основі аналізу залишків настінних розписів Помпей, але й на основі першоджерела, розповіді античного архітектора Вітрувія про зародження та розвиток живопису.

Також цікавим для роботи є використання розробок теоретичної кінокритики, зокрема *феміністської теорії кіно*²⁴⁸. Вона надала важливий погляд на проблеми гендеру та сексуальності у візуальній римській культурі, адже напряду пов'язала погляди на жіноче тіло з *теорією влади*. Особливо цінними, на наш погляд, є методологічні підходи відомого британського теоретика кіно Л. Мальви²⁴⁹. Вона у своїй праці «Візуальна насолода та нарративний кінематограф» (1989 р.) вперше залучила психоаналітичну теорію до аналізу фільму та структурувала шляхи бачення та задоволення від перегляду зі сторони чоловічих/жіночих ролей або сили та домінації в суспільстві. Її ж наступниця вчена К. Кловер відома більше дослідженням «мазохістської естетики» в кіно жахів, звернула увагу на крос-гендерну ідентифікацію глядача та аспекти задоволення від болю²⁵⁰. І, хоча вищезгадані науковці звертались до аналізу кіно, дані підходи є особливо актуальними для розуміння «теорії бачення» мистецтва римського патріархального суспільства.

²⁴⁸ *Феміністська теорія кіно* – це теоретична кінокритика, яка зародилась під впливом феміністичних соціальних рухів на поч. 1970-х р. у США. Її основний постулат – це розуміння кіно як культурної практики, яка уявляє і відтворює міфи про жінок та жіночість. Теоретико-методологічні розробки ф. т. к., зокрема семіотичний аналіз жінки як образа та психоаналітичне вивчення чоловічого погляду, застосовуються не лише в кінознавстві, але й у галузі культурологічних досліджень. Докл. див.: Smelik A. *Feminist Film Theory. The Wiley Blackwell Encyclopedia of Gender and Sexuality Studies, First Edition* / ed. by N. Naples. Hoboken: John Wiley & Sons, 2016. P. 1-5.

²⁴⁹ Mulvey L. *Visual and Other Pleasures*. Bloomington: University of Indiana Press, 1989. 215 p.

²⁵⁰ Clover C. *Men, Women, and Chainsaws: Gender and the Modern Horror Film*. Princeton: Princeton University Press, 1992. 280 p.

Для формування римської гендерно-соціальної схеми важливим є залучити підходи такої наукової дисципліни як *історична імагологія*. Маючи міждисциплінарний характер імагологія вивчає проблеми взаємодії різних культур, соціальних станів, окремих індивідуумів та формування ними національних та чужорідних образів у свідомості²⁵¹. Зокрема, в даному річищі ми використовували методологічні підходи вченого Е. Саїда, викладені у його праці «Орієнталізм»²⁵². Його ж концепція протиставлення Свій-Чужий дозволила дослідити не тільки сприйняття римлянами – іноземців, але й міжстанову взаємодію всередині суспільства.

Отже, методика дослідження має комплексний характер, який поєднує у собі різноманітні підходи, що виходить з особливостей обраного матеріалу та поставлених завдань дослідження.

²⁵¹ Лапина Л. Историческая имагология: проблема методов и категории. *Ученые записки орловского государственного университета*. 2019. № 4/85. С. 28-32.

²⁵² Саид Э. Ориентализм. Западные концепции Востока. Санкт-Петербург: Русский Мирь, 2006. 639 с.

РОЗДІЛ 2.

ГЕНДЕР ТА СЕКСУАЛЬНІСТЬ У РЕЛІГІЙНОМУ ТА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

2.1. Соціокультурні фактори зародження та формування гендерно-соціальної структури Давнього Риму

Гендер та сексуальність – це соціокультурні конструкти, які формуються завдяки великій кількості факторів, ключовими з яких є гендерні тропи (культура, родина, суспільство). Саме тому для розуміння формування гендерно-соціальної стратифікації Давнього Риму варто прослідкувати історичний та культурний розвиток суспільства та пов'язані із ним трансформації: від зародження Рима як міста та до заявленого нами періоду в дослідженні (I ст. до Р.Х. – I ст. після Р.Х.). Нам здається доцільним дослідити це через призму концепції «соціального характеру»²⁵³ неофрейдистів, зокрема запропонованої американсько-німецьким психологом Е. Фроммом²⁵⁴.

Історія Давнього Риму кінця Республіки початку Принципату характеризувалась кардинальними змінами у соціально-політичному та релігійному житті. Фактично ми можемо спостерігати державу, яка до I ст. до Р.Х. завоювала великі території та стала володарем значної частини світу. У цей період Рим захопив більшу частину Балкан, Македонії, Греції, Малої Азії, Леванту,

²⁵³ Соціальний характер, за визначенням Е. Фромма – сукупність рис характеру властива для більшості членів соціальної групи, яка складається внаслідок загальних для них переживань та образу життя. Фромм Е. Бегство от свободы; Человек для себя. Минск: Попурри, 2000. С. 301.

²⁵⁴ Фромм Э. Бегство от свободы; Человек для себя. Минск: Попурри, 2000. 378 с.; Fromm E., Maschoby M. Social character in a Mexican Village. Cliffs: Prentice-Hall, 1970. 303 p.; Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. Москва: Академический проект, 2011. 232 с.

Єгипту, Галії, Іспанії та Північної Африки²⁵⁵. В наслідок цього до Риму полились великі кошти, витвори мистецтва, і перед усім – раби.

Проте зміни торкнулись не лише територіальних меж, а й формування гендерно-соціальної стратифікації Давнього Риму. Дану трансформацію не можливо прослідкувати без вивчення не лише соціально-економічних процесів, але й міфології, ідеологічних та психологічних факторів, до яких ми звернемося.

Отже, при розгляді формування гендерно-соціальної стратифікації Давнього Риму, спершу зазначимо той факт, що сама Імперія утворилась з маленького поселення в Лації, куди стікався «не вельми знатний люд» (Dion. Halic. Ant. Rom. I. 60. 3-61, II. 2; Liv. I. 8. 5; Plut. Rom. IX; Sall. Cat. VI. 1)²⁵⁶, який прагнув домінування та влади. Прагнення домінування у всіх сферах, включаючи й сексуальну, австрійський психолог А. Адлер достатньо переконливо зміг пояснити використовуючи теорію «індивідуальної психології»²⁵⁷. Згідно з нею, прагненням до влади над іншими людьми, суб'єкт намагається компенсувати відчуття власної неповноцінності²⁵⁸. Як вдалося прослідкувати за згадками у першоджерелах, більшість римлян не могли на той час похвалитись гучними прізвищами, славетним походженням, давнім родоводом, що, очевидно, і уможливило формування вищезгаданого комплексу. Саме тому не є дивним, що в основу своєї ідеології вони вкладали теорію «передбачення долі» або «приречення», а домінування та експлуатацію над завойованими народами вони виправдовували божественним благословенням²⁵⁹. Це, у свою чергу, приводило до створення ідеї «божественного провидіння» у якому центральною тезою є думка, що попри скромне походження

²⁵⁵ Бирд М. SPQR: История Древнего Рима. Москва: Альпина нон-фикшн, 2017. С. 14-15.; Ronald S. The Roman Revolution. Oxford: Oxford University Press, 2002. P. 15-16.

²⁵⁶ Hölkeskamp K.-J., Stein-Hölkeskamp E. Von Romulus zu Augustus Große Gestalten der römischen Republik Herausgegeben. München: Beck, 2000. P. 38.

²⁵⁷ Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии... 232 с.

²⁵⁸ Адлер А. Наука жить. Киев: Port-Royal, 1997. С. 235-241.

²⁵⁹Цуркан А. Имперское сознание римлян как мифологический феномен (к вопросу о специфике римского мифа). *Вестник ВГУ*. 2001. №1. С. 189.

міста, воно від початку мало в собі інтенції до переростання в осередок майбутньої великої імперії зі славною історією. Саме це яскраво пророкує Бог Юпітер в Енеїді латинського поета Вергілія (Verg. Aen. I. 257-96). Звертає увагу той факт, що найбільш популярними у теорії «божественного провидіння» є два міфи: перший про створення міста Ромулом та Ремом, синами Бога війни Марса і весталки Реї Сильвії (Plut. Rom. XI; Dion. Hal. Ant. Rom. I. 79. 4; Liv. I. 4) та другий про походження римлян від троянського героя Енея (сина Венери), нащадком якого і проголошує себе рід Цезарів (Dion. Hal. Ant. Rom. I. 66; Verg. Aen. I. 286-290). Як бачимо, в обох випадках римляни підкреслюють, що їх пращури були не звичайними людьми, а напівбогами (дітьми божества та смертного). Це й «факт», як вважалося, дозволяє їм пропагувати ідею «Вічного міста» та покладеної на нього Богами місії – правити всіма народами. Дані міфи в загальному, і дають нам розуміння процесу зародження ідеї домінування римлян та їх основних морально-етичних цінностей²⁶⁰.

Однак в річищі нашого дослідження ми звернемо більше уваги на домінуючій майже у всій ранній римській міфології – темі сексуального насильства. «Акт насильства» буде розглядатися нами, як один з основних чинників в процесі формування гендерно-соціальної стратифікації римлян. Частково до цієї проблеми звертались такі американські вчені як Г. Мадлен та Ш. Джеймс²⁶¹.

Почати цей розгляд варто з аналізу основних міфів з даної тематики.

Це, перш за все, міф «Рея Сильвія» (про божественне згвалтування Богом Марсом матері засновників Риму – Ромула та Рема), міф «Викрадення сабінянок» (гвалтування жінок сусіднього племені задля продовження роду), «Благочестива Лукреція» (згвалтування добродешної матрони), міф «Віргінія» та інші (Liv. I. 3-4, I. 9. 14-15, I. 58. 4, III. 48. 5; Ovid. Fast. III. 1-10, Ars Am. I. 101-102, II. 741-852). Майже у всіх міфах згвалтування подається як зло, але зло – вельми необхідне,

²⁶⁰ Штаерман Е. Кризис античной культуры. Москва: Наука, 1975. С. 48.

²⁶¹ Henry M., James S. Woman, City, State: Theories, Ideologies, and Concepts in the Archaic and Classical Periods. *A Companion to Women in the Ancient World* / ed. by S. James, S. Dillon. Hoboken: Wiley-Blackwell, 2012. P. 89-91.

вимушене і таке, що мало, у кінцевому результаті, позитивні наслідки. Наприклад, у міфі про сабінянок – законний шлюб (*matrimonio*) (Liv. I. 9. 14) та породження майбутніх римлян виглядає набагато важливішим ніж сам акт насильства. В іншому міфі благочестива Лукреція – «віддає своє тіло та життя» заради падіння Монархії та встановлення Республіки. Спроба згвалтування Вірґінії допомагає владнати конфлікт станів (патриціїв та плебеїв)²⁶². У двох останніх історіях також підкреслюється втрата чоловіками-опікунами контролю над жіночим тілом (у першому випадку – чоловіком, у другому – батьком), і те, що це призводить до катастрофи та жертви на благо держави (Ovid. *Ars Amat.* I. 101ff). І це не є дивним, адже основа традицій раннього римського шлюбу ґрунтується на праві «*manus*»²⁶³. Натомість патріархальні суспільства, такі як римське, жіночому тілу завжди надають роль пасивного об'єкта бажання задля задоволення чоловіків та народження нових громадян²⁶⁴. Таким чином, маскулінне сексуальне домінування чи приниження жіночого тіла виявилися ефективними інструментами, по-перше, у підриві старих владних стосунків та створенні нового політичного режиму або соціальної ієрархії, по-друге, що важливо для нас – цей інструмент сприяв формуванню нової гендерно-соціальної структури.

Інший чинник, що формував гендерно-соціальну стратифікацію римського суспільства був пов'язаний із морально-етичними нормами *mos maiorum* («звичаї

²⁶²Richlin A. *Pornography and representation in Greece and Rome*. Oxford: Oxford University Press, 1992. P. 112-130.

²⁶³ *Manus* – римське юридичне поняття влади голови родини над його дружиною та її майном. Назва походить від символу влади – руки, що і вказує на її характер. Шлюб типу «*in manu*» властивий перехід жінки та її майна під абсолютну владу чоловіка або нового *paterfamilias* (даний вид шлюбу є характерним для ранньої римської історії). Див.: Словарь античности / под ред. Й. Ирмшер, Р. Йоне. Москва: Прогресс, 1989. С. 331.; Domingo R. *Family Law in Ancient Roman Law*. *SSRN Electronic Journal*. 2017. P. 3-4.

²⁶⁴ Palacios J. *Miradas sobre lo femenino: discurso, estereotipos y representación*. *Asparkia: Investigación Feminista*, 2014. Vol. 25. P. 94-95.

предків»). Це був умовний комплекс перевірених часом принципів, традиційних моделей та правил відповідної поведінки, що впливали на приватну, суспільну та військову сферу життя давніх римлян²⁶⁵. *Mos maiorum* були неписаними звичаями, проте займали центральну частину у житті давніх римлян, адже більшість правил політичної та правової системи ґрунтувались скоріш на традиціях, аніж на законах та постановках²⁶⁶. «Текст» *mos maiorum* – це те, що було вписано у римську колективну пам'ять²⁶⁷. Він чітко окреслював і регламентував спосіб життя римського народу в дану історичну епоху. Які ж традиційні якості були важливим для давньоримських громадян? Ранні римляни надавали значення таким якостям як *auctoritas* (авторитет), *dignitas* (гідний статус), *libertas* (свобода громадянина), *gratia* (вдячність), *honor* (честь), *virtus* (мужність, доблесть) та *pietas* (повага до Богів, батьківщини та пращурів). Для жінок – це *prudicitia* (скромність і цнотливість) та *pudor* (сором)²⁶⁸. Від самого дитинства громадянин Риму зростав на даних принципах та слідував ним протягом всього свідомого життя. Для підтвердження даної тези наведемо лише один приклад. Уособленням *mos maiorum* був давньоримський начальник та консул із патриціанського роду Луцій Квінкцій Цинциннат²⁶⁹.

²⁶⁵ Hölkeskamp K.-J. *Reconstructing the Roman Republic: An Ancient Political Culture and Modern Research*. Princeton/Oxford: Princeton University Press, 2010. P. 18.; Hammer D. *A Companion to Greek Democracy and the Roman Republic*. Malden: Wiley-Blackwell, 2014. P. 217-218.

²⁶⁶ Rech H. *Mos Maiorum: Wesen und Wirkung Der Tradition in Rom* : Doctoral thesis / Philipps-Universität zu Marburg, 1936. 112 p.

²⁶⁷ Це спогад, звичка, комплекс форм, який реалізується через соціальну практику. Gedi N., Elam Y. *Collective Memory – What Is It? History and Memory*. 1996. Vol. 1. P. 30-50.

²⁶⁸ До розгляду цих понять більш детально ми звернемось у підрозділі 2. 2.

²⁶⁹ Wilson M. *The Needed Man: The Evolution, Abandonment, and Resurrection of the Roman Dictatorship* : diss. PhD / CUNY Academic Works, 2017. URL: https://academicworks.cuny.edu/gc_etds/1998. (дата звернення: 28. 04. 2021).

За його історичним портретом, в ньому втілились всі добродієсні римські риси: *auctoritas* державного діяча, військового начальника, селянина та мораліста. Адже, навіть латинський автор Тіт Лівій пише у своїй історії: «Про це корисно послухати тим, хто поважає у людині тільки заможність, і вважає, що честь і доблесть нічого не коштують, якщо вони не принесуть йому незліченних скарбів. Остання надія римської держави, Луцій Квінкцій.....» (Liv. III. 26. 7-8)²⁷⁰. За свідченнями першоджерел, коли послі прийшли запропонувати йому посаду диктатора, він орав землю та був у брудному одязі. Луцій погодився заради інтересів громади прийняти повноваження диктатора. За 15 днів він зміг зібрати армію, перемогти та повернутись до своєї землі та плуга (Dion. Halic. Ant. Rom. X. 24-25; Cic. De Senec. XVI. 55. 56, De fin. bon. II. 12; NH. XVIII. 4; Val. Max. VI. 4. 7; Dio Cass. IX. 5). Чому ж даний образ став легендарним та уособив громадянські чесноти римського ідеалізованого громадянина?

На ранньому етапі історії Риму громада носила переважно аграрний характер. Ця «селянскість», як цілком вірно зазначає Ю. Чернишов, і визначала протягом декількох століть традиційний стиль життя, систему цінностей й образ мислення більшості членів цієї громади-селян²⁷¹. Бути римлянином – означало працювати від імені своєї родини, доки держава не покличе тебе на виконання громадянського обов'язку перед нею (тобто на війну). Спочатку – батько родини, згодом – диктатор, і в кінцевому підсумку – переможець, рятівник батьківщини. Ці ролі, і втілює у собі легендарний образ Цинцинната. Він з честю (*honor*) та мужністю (*virtus*) захищає свободу римського громадянина (*libertas*), та з ними ж повертається до свого плуга та родини.

²⁷⁰ Liv. III. 26. «Operae pretium est audire qui omnia prae divitiis humana spernunt neque honori magno locum neque virtuti putant esse, nisi ubi effuse affluent opes. Spes unica imperii populi Romani, L. Quinctius...».

²⁷¹ Чернышов Ю. Древний Рим: мечта о золотом веке. Москва: Ломоносовъ, 2013. С. 16.

Для того, щоб зберегти вищезгадані цінності, римляни встановили посаду цензорів, які повинні були контролювати «правильний спосіб життя», який не відносився ні до формальних, ні до правових приписів (Liv. IV. 8. 2)²⁷². Оскільки цензори відповідали за мораль всього суспільства, тому в юридичному плані всі громадяни повинні були підкорюватись їм. Сфери втручання і впливу цензорів мали доволі великий ареал: від військової до приватної (Cic. Leg. III. 7; Plut. Cato XVI. 1-2). Так, давньогрецький історик Діонісій Галікарнаський розповідає про те що вони мали настільки широкі повноваження, що втручались, навіть в інтимне життя громадян (Dion. Halic. Ant. Rom. XX. 13. 2-3). Водночас ці втручання ґрунтувались на основному римському принципі – приватне життя, це ефективний і об'єктивний показник здатності конкретного індивідуума керувати суспільними справами. Якщо ти – гарний батько та чоловік, то ти – гарний воїн та політик. Фактично цензори виконували роль «охоронців моралі» або за термінологією соціолога Бекера «моральних підприємців»²⁷³, слідкуючи за дотримання суспільством такої норми (якості) як pudor²⁷⁴. Англійський вчений Р. Кастер, аналізуючи цю норму (pudor), та особливо, застосовувані цензорами методи при її дотриманні, вказує на супроводжуючі емоції, які можна визначити на наш манер як «жах та дискомфорт»²⁷⁵. Мова йдеться про те, що цензори чинили психологічний вплив і тиск на римлян за допомогою нагнітання «жаху» перед публічним осоромленням (ignominia), за яким безперечно слідувала втрата статусу в очах

²⁷² William S. A Dictionary of Greek and Roman Antiquities. London: John Murray, 1859. P. 260-266.; Astin A. Regimen Morum. *JRS*. 1988. Vol. 78. P. 32.

²⁷³ Becker H. *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*. New York: The Free Press of Glencoe, 1963. P. 147.

²⁷⁴ Концепція pudor – це почуття сорому та соціально-етичного дискомфорту, яке впливало із усвідомлення себе як постійного центру моралізаторського погляду суспільства, що накладає обмеження на поведінку людини. Kaster C. *The Shame of the Romans. Transactions of the American Philological Association (1974-2014)*. 1997. Vol. 127. P. 3.

²⁷⁵ Kaster C. *Emotion, Restraint, and Community in Ancient Rome*. Oxford: Oxford University Press, 2005. P. 28.

суспільства (*infamia*)²⁷⁶. З психологічної точки зору неофрейдистів, саме боязнь стати девіантним елементом у суспільстві змушувала римлян втікати від свободи та підлаштовуватись під владу та систему²⁷⁷. Виходячи з цього, римському суспільству властиве встановлення «домінантних» стосунків (якщо я підкорююсь сильнішому чоловіку ніж я, він дає мені все, що мені потрібно) як у владних системах, так і в приватному житті²⁷⁸. Цей чіткий поділ на домінацію та підкорення, ще яскравіше виражений в такому явищі як інститут патронату. Римляни розуміли під патронатом договірну систему стосунків заступництва, яка здійснювалась у відношенні юридично вільних громадян²⁷⁹. За згадками першоджерел, зокрема Плутарха та Діонісія Галікарнійського, даний вид стосунків зародився, ще за часи правління основоположника Риму – Ромула. Він ввів патронат для того, щоб об'єднати два соціально нерівні стани: патриціїв та плебеїв (Dion. Halic. Ant. Rom. II. 9-11; Plut. Rom. XIII. 3-6; Cic. Rep. II. 16). В цілому інститут патронату був доволі складною чинною соціальною асиметрією, яка створювала вертикальну мережу впливу та влади²⁸⁰. Власне у ньому ми й прослідковуємо процес, в якому складні градації соціального стану плавно перетікають у сексуальні стосунки та стають фактором, який контролює побудову римської сексуальності. Деякі дослідники, навіть вбачають в різноманітних латинських сюжетах – переростання класичної моделі патронату в «сексуальну» (Cic. Phil. II. 44-45; Juven. I. 40-41, IX. 59. 72; Mart. I. 23, VI. 50, IX. 63)²⁸¹. У цьому зв'язку можна згадати, наприклад, німецького вченого В. Кренкель, який підкреслював, що межа між «сексуальним патронатом»

²⁷⁶ Langlands R. *Sexual Morality in Ancient Rome*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. P. 18.

²⁷⁷ Фромм Э. *Бегство от свободы; Человек для себя*. Минск: Попурри, 2000. С. 27.

²⁷⁸ Ibid. С. 24.

²⁷⁹. The Oxford Classical Dictionary (3 rev. ed.) / ed. by S. Hornblower, A. Spawforth. Oxford: Oxford University Press, 2005. P. 1126.

²⁸⁰ Sailer R. *Personal Patronage under the Early Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982. 232 p.

²⁸¹ Taylor R. Two pathic subcultures in ancient Rome. *JHS*. 1997. Vol. 7. P. 329.

та проституцією була доволі тонкою²⁸². Часто зустрічається, навіть у римській сатирі порівняння клієнта з коханцем, адже він також повинен задовольняти господаря та повністю підкорюватись йому²⁸³.

Більш зрозумілими ці порівняння стають при розгляді психологічних коренів цього явища. Клієнт – людина без захисту, яка знаходиться в скрутному фінансовому становищі. Він відчуває власну незахищеність перед навколишнім світом та суспільством, саме тому починає шукати заступництво. В цьому випадку, за концепцією Е. Фромма, клієнт виступає в ролі мазохіста²⁸⁴. Ми ж, продовжуючи цю тезу і застосувавши схему гендерно-соціальної стратифікації Х. Паркера (таб. Б. 2. 1.)²⁸⁵, можемо констатувати логічний висновок, що клієнт знаходив у патронаті таку соціальну форму, яка задовольняла його мазохістські схильності, та, у свою чергу, клієнт отримував деяку впевненість у собі завдяки єдності з іншими клієнтами, які поділяли його почуття. Водночас клієнт відчував себе повністю залежним від патрона та зобов'язаним виконувати для нього все, щоб задовольнити його бажання. Натомість патрон відчував повну та безкарну владу над своїм підлеглим. Дана модель стосунків надалі й лягає в основу гендерно-соціальної стратифікації, побудованої на бінарних активно/пасивних ролях.

У процесі розгляду формування гендерно-соціальної схеми давніх римлян варто звернути увагу й на вплив *військового фактору* та пов'язаних із ним соціокультурних трансформацій. Війна завжди була важливою частиною життя римлян. Дане твердження яскраво продемонстровано легендарною розповіддю про ворота храму Бога Януса²⁸⁶, які зачинялись лише під час завершення військових дій

²⁸² Krenkel W. Pueri meritorii. *WZR*. 1979. Vol. 28. P. 181.

²⁸³ Kaufman R. The Patron-Client Concept and Macro-Politics: Prospects and Problems. *CSSH*. 1974. Vol. 3. P. 285.

²⁸⁴ Фромм Э. Бегство от свободы... С. 27.

²⁸⁵ Parker H. The Teratogenic Grid. *Roman Sexualities* / ed. by J. Hallett, M. Skinner. Princeton: Princeton University Press, 1997. P. 47-63.

²⁸⁶ DeBrohun J. The Gates of War (and Peace): Roman Literary Perspectives. *War and Peace in the Ancient World* / ed. by K. Raaflaub. Hoboken: Blackwell Publishing, 2007. P. 256-278.

(Plut. Numa. XX). Проте за свідченнями більшості латинських авторів (Div. Aug. XIII; Dio Cass. LI. 20) до 29 р. до Р.Х. вони були зачиненими всього три рази, що пов'язано із безперервними завойовницькими війнами. Тому не є дивним, що військова етика та традиції активно впливали на всі соціокультурні конструкції римського суспільства, включаючи гендер та сексуальність.

В цьому контексті слід звернути особливу увагу на «непроникаючу» складову гендерно-соціальної схеми римлян, за якою сексуальне проникнення в римського громадянина, вважалось табу²⁸⁷. Перш за все спробуємо з'ясувати, звідки ж бере корені дана заборона?

Вочевидь, що табу на «пасивність» зародилось саме у військовій етиці римлян. Це яскраво презентував – звід морально-етичних правил римського воїна, за яким йому не дозволялось бути підкореним або пронизаним (у військовому/сексуальному значенні) іншим чоловіком, тому в даному випадку для нього кращим підсумком слугувала смерть²⁸⁸. Недаремно популярним на той час був латинський вираз, запозичений в грецьких спартанок: «aut cum scuto, aut in scuto»²⁸⁹. Тобто, воїн повинен прийти додому або ж із щитом (з перемогою), або щоб його принесли на щиті (мертвим), інший варіант був неприйнятним (як приклад дезертирство, полон або програв).

Але військова поразка у римлян автоматично проектувалась на сексуальну пасивність. Вони вважали, що людина яка дозволила своєму тілу стати об'єктом задоволення іншої людини, вірогідно буде вразлива, і на полі битви²⁹⁰.

²⁸⁷ Davidson J. Dover, Foucault and Greek Homosexuality: Penetration and the Truth of Sex. *Past & Present*. 2001. Vol. 170. P. 3-51.

²⁸⁸ Phang S. *Roman Military Service: Ideologies of Discipline in the Late Republic and Early Principate*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. P. 93.

²⁸⁹ На щиті або із щитом. Див.: Ширяева Т. Словарь латинских крылатых слов. Ростов н/Д: Феникс, 2000. С. 43.

²⁹⁰ Walters J. *Invading the Roman Body: Manliness and Impenetrability in Roman Thought*. *Roman Sexualities* / ed. by J. Hallett, M. Skinner. Princeton: Princeton University Press, 1997. P. 37, 40.

Проекція військових дій на любовні пронизує всю латинську літературу різних жанрів (Ovid. *Ars. Am.* III. 560-576, *Her.* XVII. 250-256, *Amor.* I. 9. 43-45, I. 11. 12, II. 18. 12; Catull. XXXVII. 13; LXVI. 13-14; Cic. *Tusc.* IV. 35. 76; Horat. *Carm.* III. 15. 8f, III. 26, IV. 1f, *Sat.* II. 3. 267)²⁹¹. Особливо дане явище знайшло свій відбиток у римській ліриці (Tib. I. 3. 64, I. 10; Prop. I. 6. 30, II. 1. 45, II. 12. 13 f, III. 5. 2, III. 8. 32)²⁹². Як приклад, звернемося до циклу любовної елегії латинського автора Овідія «Аморес»²⁹³. В своїх книгах він вдавався до влучних порівнянь образу життя коханців та солдат, акцентуючи увагу на тому, що у любові полонений коханець, беззахисний як на війні (Ovid. *Amor.* I. 9; II. 12. 302)²⁹⁴. Часто зустрічаємо у літературних творах також порівняння чоловічого статевого органу з військовою зброєю (Plaut. *Pseud.* 1180-1181; *Priap.* IX. 14, LV. 4; Catull. LXVII. 21, LXXX. 6; Petr. *Sat.* IX. 5; Apul. *Met.* II. 16; Horat. *Serm.* I. 2. 118, II. 7. 48; Mart. VI. 71. 3, VII. 67. 2, XI. 58. 1, XI. 73. 3; Juven. XI. 169; *Priap.* XXXIII. 4-5)²⁹⁵.

Під час війн традиційний римський образ життя з його морально-етичними цінностями зазнавав активних пертурбацій, підлаштовуючись під військові порядки. Адже у процесі завоювань арміям доволі часто було дозволено чинити агресивні дії: грабувати, гвалтувати та іншими засобами принижувати мирних жителів (Sall. *Cat.* XI. 5, LI. 9; Tac. *Hist.* I. 51, III. 33). У зв'язку з цим сексуальне насильство ставало за таких умов «законним», і зазвичай навіть виступало

²⁹¹ Catull. XXXVII.13. «...amata tantum quantum amabitur nulla, pro qua mihi sunt magna bella pugnata, consedit istic.»; Horat. *Sat.* II. 3. 267. «...in amore haec sunt mala, bellum....».

²⁹² Tib. I. 3. 64. «Ludit, et adsidue proelia miscet Amor...»; Prop. I. 6. 30.: «...non ego sum laudi, non natus idoneus armis: hanc me militiam fata subire volunt...».

²⁹³ Lauren R. Ovid's Military Metaphor and Gender Transgression in Amores. *Comparative Humanities Review*. 2008. Vol. 2/6. P. 46-50.

²⁹⁴ Ovid. *Amor.* I. 9. «...Militat omnis amans, et habet sua castra Cupido; Attice, crede mihi, militat omnis amans...».

²⁹⁵ Adams J. *The Latin Sexual Vocabulary*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1982. P. 19-22.

«особливим чоловічим атрибутом» для підтвердження мужності²⁹⁶. З точки зору Е. Фромма, причини даного феномену варто шукати у психології влади. Оскільки саме піднесення керівними римськими інституціями образу ворога як «не людини» дозволяло вчиняти стосовно нього агресивні дії²⁹⁷. Також слід враховувати й гендерні норми патріархального суспільства, за якими, як вже було зазначено вище, чистота жіночого тіла відбивалась на статусі чоловіків, відповідальних за нього (батька або чоловіка). Таким чином сексуальне насильство стосовно іноземних жінок, виступало у своєму роді приниженням та «символічною кастрацією» переможених ворогів²⁹⁸.

А наразі прослідкуємо як ключові символи «насильницьких завоювань» втілились у мистецтві, а саме рельєфах створених на честь тріумфу²⁹⁹. В даному контексті доцільним буде проаналізувати рельєф, відомий як «Імператор Клавдій та Британія», знайдений на місці турецького містечка Афродисія (Рис. В. 2. 1.)³⁰⁰. Історичним тлом даного художнього сюжету послугувала військова компанія імператора Клавдія по завойовуванню Британії (43 р. після Р.Х.). Вона позиціонувалась ним як найбільш вдала за роки його правління³⁰¹. Враховуючи це, не є дивним агресивний контекст: імператор Клавдій зображений у «героїчній

²⁹⁶ Foxhall L., Salmon J. *When Men Were Men: Masculinity, Power, and Identity in Classical Antiquity*. London and New York: Routledge, 1998. P. 205.

²⁹⁷ Фромм Э. *Анатомия человеческой деструктивности*. Москва: Республика, 1994. С. 113.

²⁹⁸ Lerner G. *The Creation of Patriarchy*. Oxford: Oxford University Press, 1987. P. 80.

²⁹⁹ Тріумф (лат. Triumphus) – це святкування на честь полководця-переможця. Римський тріумф – це ритуал перемоги, успіху та найвищого піднесення римлян над завойованими народами. Див.: *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities* / ed. by W. Smith. London: John Murray, 1875. P. 1663-1667.

³⁰⁰ Erim K. *A New Relief Showing Claudius and Britannia from Aphrodisias*. *Britannia*. 1982. Vol. 13. P. 277-281.

³⁰¹ Широкова Н. Британский поход Клавдия*. *МНЕМОН. Исследования и публикации по истории античного мира*. 2008. № 7. С. 257.

наготі» тримає за волосся напівроздягнуту беззахисну жінку – «Британію» в образі Амазонки. Чому ж автор твору бере за основу саме цей міфологічний сюжет?

На наш погляд, найбільш вдалу інтерпретацію дає дослідниця А. Стюарт, вбачаючи в образі Амазонки втілення узагальненого образу підкорених «інших»³⁰², чії землі тепер були під владою завойовників. Оголені груди та відтягнуте волосся (типовий варварський атрибут) тільки підкреслюють всю суть сприйняття римлянами британців як варварів та «не людей»³⁰³. Тому є вірогідним, що створення даного рельєфу мало справді під собою «імперський» підтекст та демонструвало римську силу та агресивну політику. Проте нам здається доцільним в контексті нашого дослідження також зацентувати увагу на гендерних проблемах, захованих у сенсі сюжету самого рельєфу. Відзначимо, що для римлян завжди буда важлива гендерна регламентація та піднесення ролі мужності (*virtus*) як військової та політичної якості, властивої виключно чоловікам, і в наслідок цього неприродної для жінок³⁰⁴. Ми ж спостерігаємо на зображенні повне порушення римських гендерних ролей, адже Британія натомість, щоб прийняти пасивну роль властиву для жінки у гендерно-соціальній схемі римлян, мужньо намагається надати Клавдію відсіч, на що нам вказує жест її правої руки. На нашу думку, є мало вірогідним те, що римська патріархальна культура могла ідеалізувати та возвеличувати мужність жінки. Згідно з цим ми можемо припустити, що в основі сюжету автором скоріш закладено певного роду «моральне повчання» для жінок: бути завжди покірною чоловіку. Адже хоча матрона (римська елітна жінка) в

³⁰² Leal E. *The Empire's Muse: Roman Interpretations of the Amazons Through Literature and Art* : MA thesis / San Diego State University, 2010. P. 20.; Stewart A. *Imag(in)ing the Other: Amazons and Ethnicity in Fifth-Century Athens. Poetics Today*. 1995. Vol. 16/4. P. 571-597.

³⁰³ Aldhouse-Green M. *Boudica Britannia: Rebel, War-leader, and Queen*. New York: Pearson Education Limited, 2006. P. 44.

³⁰⁴ Penrose W. *Bold with the Bow and Arrow: Amazons and the Ethnic Gendering of Martial Prowess in Ancient Greek and Asian Cultures* : PhD diss. / City University of New York, 2006. P. 86-87.

римському суспільстві суттєво мала більше прав, ніж в грецькому, все одно в гендерно-соціальній схемі їй відводилась завжди пасивно-споглядальна роль³⁰⁵.

Другим, не менш важливим чинником, висхідним від військового є *колоніальний*, оскільки до I ст. до Р.Х. Рим вже є безпосередньо колоніальною державою³⁰⁶. Йому підвладні далекі та великі території, у зв'язку з чим більшість римських військовокомандуючих знаходяться довгий час на підкорених землях. В даному випадку нам здається доцільним застосувати щодо них влучний термін – «колоніальний агент», введений англійським вченим Р. Хайамом відносно британських колоніалістів. «Колоніальний агент» за його визначенням – це чоловік, який мав соціальний, адміністративний, економічний та найчастіше правовий вплив на підкорених іноземців, які входили в контакт із ним³⁰⁷. Фактично дана посада втілювала у собі майже всі державні владні інституції, що, природно, й вело за собою практично неконтрольовану владу. У зв'язку з цим безмежна влада доволі легко переходила в необмежені сексуальні можливості³⁰⁸. Необмежені сексуальні можливості виправдовувались просторовою відстанню від дома. До цього додавалися ще й незручності життя на віддалених територіях.

Як наслідок, «колоніальна міфологія» створила свою власну сексуальну схему та свободу від традиційних римських морально-етичних норм, звідси і з'явилась нова модель гендерно-соціальної поведінки. На відміну від нормованої поведінки у патріархальному шлюбі, сексуальні стосунки у колоніальному світі

³⁰⁵ Parker H. The Teratogenic Grid. *Roman Sexualities* / ed. by J. Hallett, M. Skinner. Princeton: Princeton University Press, 1997. P. 48.

³⁰⁶ Tesse S. The impact of Roman expansion and colonization on ancient Italy in the Republican period. From diffusionism to networks of opportunity. *The Peoples of Ancient Italy* / ed. by G. Farney, G. Bradley. Boston and Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2017. P. 269-294.

³⁰⁷ Hyam R. *Empire and sexuality: The British experience*. Manchester: Manchester University Press, 1990. P. 65.

³⁰⁸ Morris I., Scheidel W. *The Dynamics of Ancient Empires: State Power from Assyria to Byzantium*. Oxford: Oxford University Press, 2009. P. 301.

характеризувались: «чуттєвістю, легковажністю та підлітковою, бездумною поведінкою»³⁰⁹. Для прикладу, згадаємо історію про сексуальне домагання римським трибуном до рядового солдата Маріуса (104 р. до Р.Х.), а саме, активне порушення ним основної гендерно-соціальної римської норми – недоторканість тіла вільного громадянина Риму (Val. Max. VI. 1. 10-12; Cic. pro Mil. IV. 9; Plut. Mor. 202c; Quint. Inst. I. III. IV. 14). Такого роду випадки були непоодинокими під час завоювань. Проте звернемо увагу, що деструктивні тенденції у поведінці військової еліти (стан вершників), проявлялись не лише в межах колоніальних земель, а й легко переносились ними до центру імперії.

Вочевидь, що військовоначальник, який звик до інших умов життя під час походів або довгострокового перебування на іноземній території, при поверненні додому прагнув відтворити нову модель поведінки. Але, оскільки тріумфатор³¹⁰ знаходився в центрі уваги суспільства, його поведінку активно переймали звичайні люди³¹¹.

Біографії таких відомих римських особистостей як Юлій Цезар (військовий та державний діяч) та Марк Антоній (полководець та тріумвір) яскраво демонструють це. Відомий факт, що їх життя було безпосередньо пов'язане з елліністичними країнами та інтимними стосунками з царицею Єгипту – Клеопатрою. Звісно, цей великий проміжок часу проведений в середовищі іноземних традицій, не міг не залишити слід на їх характері та звичках.

Якщо ми хочемо зрозуміти, яким чином відбувався даний культурний симбіоз, варто звернутись до більш детального розгляду психологічного портрета талановитого римського тріумвіра та полководця Марка Антонія (бл. 82-30 р. до Р.Х.). Важливо підкреслити, що в його характері, як справедливо зауважують

³⁰⁹ Hyam R. Empire and sexuality... P. 210.

³¹⁰ Персона, яка відзначає тріумф (перемогу). Див.: Oxford Latin Dictionary, second edition / ed. by P. Glare. Oxford: Oxford University Press, 2012. P. 2181.

³¹¹ Dillon K., Welch S. Representations of War in Ancient Rome. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. P. 37.

дослідники, і справді прослідковувались риси нетипові для традиційних римських морально-етичних норм властивих справжньому чоловіку (*vir*), а саме: елліністична жіноподібність, екстравагантність та м'якість³¹². Дану тезу підтверджує і низка джерел, автори яких особливо наголошували на його пасивній ролі у стосунках не тільки з політичними та військовими побратимами (Юлієм Цезарем та іншими), але й з жінками: спочатку з його дружиною Фульвією, а згодом з царицею Єгипту – Клеопатрою. Напрочуд детально описав цей феномен характеру Антонія, грецький біограф Плутарх: «І справді, Клеопатра була в боргу перед Фульвією, яка навчила Антонія підкорюватись волі дружини. Коли вона зустріла його, він вже достатньо навчився підкорюватись жіночій владі....» (Plut. Ant. X). Дані зауваження дають підстави характеризувати його в парадигмі римських традицій, як людину, що не здатна керувати та займати активну роль, а також схильну до гендерної двозначності та неконтрольованих сексуальних зв'язків, у яких його активно і звинувачував римський мораліст та його супротивник Цицерон (Cic. Phil. II. XVIII).

Проте ми вважаємо за потрібне відзначити властиві йому й виключно римські чоловічі риси. Наприклад: простота та мужність грубого воїна. Навіть античні автори, більшість з яких негативно характеризували постать Антонія (NH IX. 117. 58; Macrobian Sat. III. 17. 15), відзначають той факт, що він був гарним полководцем та користувався надзвичайною популярністю серед звичайних солдат (Plut. Ant. IV. 2, VI. 5, XVII. 3, XL. 3, XL. 5; Vell. Pat. LXIII.)³¹³. Таким чином, наведені дані показали яскраво виражену дихотомію характеру тріумвіра, яка проявлялась в любові до римського простого військового життя, і водночас до елліністичної

³¹² Andersen D. The Extraordinary Effeminate The Characterization of Marcus Antonius in Cicero's Second Philippic : MA Thesis / University of Queensland, 2013. P. 32.

³¹³ Plut. Ant. VI. 5, VIII. 1.: «...Солдати одразу полюбили Антонія, який проводив з ними багато часу, брав участь у їх вправах та робив їм подарунки по мірі можливостей...», «... Битви тривали одна за одною і у кожній з них Антоній зміг показати себе...»; Vell. Pat. LXIII.: «...проте будь який повководець був краще Лепіда, а Антоній, доки був тверезий, був краще багатьох...».

розкоші, пияцтва й бенкетів (Plut. Ant. XXIV). Які ж причини даного симбіозу? Якщо ж говорити про причини даного симбіозу, то, на нашу думку, їх варто шукати у довготривалому перебуванні Антонія на іноземній території, що і змусило його римську ментальність адаптуватись до екстравагантного східного способу життя (Dio Cass. XLII. 38. 2. 4).

Саме ця «елліністична двоякість» в подальшому й зіграла ключову роль у його політичних поразках. Адже римському менталітету завжди був властивий підкреслений етноцентризм та піднесення себе на ступінь вище від інших народів, якщо ж даний ступінь ставав дедалі нижчим, життя імперії ставало під загрозу³¹⁴. В очах римлян (звісно, не без пропаганди його політичного супротивника Октавіана Августа)³¹⁵ Антоній був вже «не римлянином», для них він став «внутрішнім ворогом»³¹⁶ або девіантним «іншим».

Засуджений римським етноцентричним суспільством, Антоній на той час, звісно, не міг навіть уявити, що згодом сформується подібний до нього новий тип еллінізованого римлянина (імператор Калігула, Нерон та т. п.).

Завдяки широким контактам під час війн, особливо з Грецією та Західною Азією, процес еллінізації (Horat. Epist. II. 1. 156) торкнувся усіх соціокультурних конструктів Давнього Риму, не виключаючи гендерно-соціальної схеми. Існують численні наукові дискусії, щодо визнання впливу вищезазначених країн на це³¹⁷.

³¹⁴ Коротеєва В. Теории национализма в зарубежных социальных науках. Москва: РГГУ, 1999. С. 75.

³¹⁵ Чисталев М. Антиегипетская пропаганда Октавиана Августа в римской поэзии: образ Клеопатры как врага Рима. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*. 2014. № 1/2. С. 293-300.

³¹⁶ Вірменський дослідник Марганян вводить цей термін щодо чужаків, іногородців які руйнували традиційні цінності римської державності. Див.: Маргарян Е. Образ врага в римской литературе эпохи принципата*. *«Критика и семиотика»*. 2015. № 2. С. 367.

³¹⁷ Cantarella E. *Bisexuality in the Ancient World*. New Haven: Yale University Press, 2002. 286 p.; Veyne P. *La famille et l'amour...* P. 53-54.

Однак ми приєднуємось до позиції таких вчених як Е. Річлін, які визнають його як не основний, а додатковий фактор³¹⁸.

Отже, римлянин, який заради своєї громади був готовий терпіти нестатки, виснажувати себе військовими походами, стає зніженим, а самі війська стають «найманими» та йдуть швидше за полководцем, який може їм забезпечити гідний прибуток, аніж відстоювати переконання громади (Sen. Nat. Quaest. I. 17. 7-10). Прагнення до влади, вимагало довіри до влади. Але якщо раніше ця довіра ґрунтувалася на громадянських чеснотах носія влади, то у нових обставинах довіра починає базуватися на цінних та екзотичних предметах розкоші, які виставлялись як свідчення статусу та успіху (Ovid. Ars. Am. III. 113-128)³¹⁹. У такий спосіб, коли розкіш пов'язували з гонитвою за *dignitas*³²⁰, на противагу терміну *parsimonia*³²¹ з'явився термін *luxuria*³²². Якщо звернутись до термінології американського соціолога Т. Веблена, то можна сказати, що римлян поглинало «демонстративне вживання». Іншими словами, марнотратні витрати на товари чи послуги мали на меті продемонструвати власний соціальний стан та статки³²³. Особливо яскраво це знайшло вираження у комедійному персонажі роману Петронія «Сатирикон», де – Трималхіон, намагався вразити римську публіку своїм екстравагантним аморальним бенкетом на грецький манер (Petr. Sat. III). Це не поодинокий випадок. Зв'язок морального занепаду та бенкету нового типу, ми бачимо не тільки у

³¹⁸ Richlin A. The Garden of Priapus: Sexuality... P. 223.

³¹⁹ White R. Luxury at Rome: avaritia, aemulatio and the mos maiorum. *Ex Historia*. 2014. Vol. 6. P. 121.

³²⁰ Традиційна римська якість, відповідає нашому еквіваленту величності та досконалості. Див.: Oxford Latin Dictionary, second edition / ed. by P. Glare. Oxford: Oxford University Press, 2012. P. 595.

³²¹ Традиційна римська якість, відповідає нашому еквіваленту бережливості, ощадливості, економності. Див.: Oxford Latin Dictionary, second edition / ed. by P. Glare. Oxford: Oxford University Press, 2012. P. 1433.

³²² Бажання розкоші. Див.: Oxford Latin Dictionary, second edition / ed. by P. Glare. Oxford: Oxford University Press, 2012. P. 1160.

³²³ Веблен Т. Теория праздного класса. Москва: Прогресс, 1984. С. 83.

Сатириконі, але й у багатьох інших латинських текстах, особливо кінця Республіки та початку Імперії (Cic. Phil. II. 104-5; Suet. Calig. XXXVII; Juven. XI. 121). Наприклад, той же Цицерон у своїй промові на захист Сестія підкреслює сумнівну мораль колишнього консула Габінія, роблячи зноску на його схильність до бенкетів та сексу (Cic. Pro Sest. VIII. 18). У такий спосіб, надмірний потік рабів коштів та предметів побуту призвів римське суспільство до морального занепаду та дезорієнтації³²⁴. Згідно з Е. Фроммом, дані зміни були обумовлені суперечностями всередині традиційного соціального характеру за нових соціально-економічних умовах. Експлуататорський характер римлян через надмірні прибутки від війн, замість того щоб виконувати свою стабілізаційну функцію, перетворив її на дезінтеграційну, тим самим призвівши суспільство до дезорганізації³²⁵.

Логічним наслідком цих процесів стало збільшення моралізаторських настанов та створення нових регулюючих законодавчих актів імператора Августа³²⁶.

Виховані у старих звичаях *mos maiorum*, римські моралісти такі як Цицерон та Сенека не могли прийняти такого роду зміни в суспільстві. Вони постійно нагадували сучасникам про образ справжнього римлянина минулих століть – селянина та воїна. Цицерон, наприклад, писав у своєму філософському трактаті «Про обов'язки», що справжнім мужам треба «...відмовлятися від задовольень та втікати від бажання грошей. Треба остерігатися і бажання слави, про що я вже казав; бо вона позбавляє нас волі, за яку великі духом мужі повинні всіляко змагатися...» (Cic. De off. I. 68)³²⁷. Підкреслене наслідування звичаям пращурів контрастувало з моральною зіпсованістю та боягузтвом римської еліти того часу та

³²⁴ Wallace-Hadrill A. Rome's Cultural Revolution. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. P. 318.

³²⁵ Фромм Э. Бегство от свободы... С. 288.

³²⁶ Richard B. Women and Politics in Ancient Rome. New York: Routledge, 1992. P. 105.

³²⁷ Cic. De off. I. 68. «...Cavenda etiam est gloriae cupiditas, ut supra dixi; eripit enim libertatem, pro qua magnanimis viris omnis debet esse contentio. Nec vero imperia expetenda ac potius aut non accipienda interdum aut deponenda non numquam...».

виглядало як прямий виклик до імператорів-тиранів, «розбещеної меншості» сенату та його покірної більшості³²⁸. Проте ані законодавчі спроби імператора Августа, ані моралізаторські настанови старої еліти, не змогли остаточно зупинити процес трансформації римського суспільства. Все це, в цілому, сприяло змінам та розширенню гендерно-соціальної структури римлян.

Отже, ми з впевненістю можемо стверджувати, що гендерно-соціальна структура давніх римлян мала яскраво виражений «домінанто-патріархальний» характер, ядро якого сформувалось, ще за часи зародження Рима як міста. Проаналізувавши передумови, причини та фактори які вплинули на це, ми можемо виділити кілька основних аспектів.

По-перше, *психологічний*, тісно пов'язаний із «комплексом неповноцінності». Відсутність відомих прізвищ та коренів у родоводі римлян, сформувала доміантний характер та імперські міфи. Прагнення до домінації в політичному житті, вилилося у прагнення домінування в приватній сфері. Таким чином, домінація та насильство, виступали основою римських сексуальних та шлюбних стосунків: Марс (Бог війни) та Венера (Богиня кохання) не просто поставали у міфології «божественними батьками» Риму, але й інтегрувалися у психологію римлян³²⁹.

По-друге, *традиційний*. Римське суспільство за своїм характером було суворо традиційним та патріархальним, тому не є дивним те, що саме «цінності пращурів» й формують правильні гендерні моделі та ролі. Від них і беруть свій початок інститути морально-етичного контролю: цензура та патронат. В основі даних інституцій генерувалася бінарна схема активу/пасиву чи домінації/підкорення (цензор/римське суспільство, патрон/клієнт), яка надалі займає центральне місце в гендерно-соціальній структурі Давнього Риму.

³²⁸ Кочеров С. Римский стоицизм как соединение этической теории и моральной практики. *Этическая мысль*. 2016. Т. 16. № 1. С. 31-45.

³²⁹ Pierce K., Deacy S. Rape in Antiquity: Sexual Violence in the Greek and Roman Worlds. London: Bloomsbury Academic, 2002. P. 219-220.

По-третє, *військовий*. Затяжні римські війни та численні завоювання відігравали не останню роль у формуванні соціально-гендерної схеми суспільства. Адже в основі «непроникаючої моделі» та неприйняття пасивності лежала саме військова етика та дисципліна, за якою гендерна двозначність та сексуальна пасивність прирівнювалась до військової поразки.

По-четверте, *колоніальний*. Перебування військової еліти на іноземних територіях сформувало нову колоніальну деструктивну гендерно-соціальну схему, елементи якої згодом активно перенеслися на терени самого центру римської імперії. У такий спосіб римлян поглинув процес еллінізації, який викликав зміни у всій соціокультурній структурі суспільства.

2.2. Гендерно-соціальна модель Давнього Риму³³⁰

Римське суспільство періоду кінця Республіки початку Імперії характеризувалось великою різноманітністю соціальних груп, які формувались за допомогою низки факторів: стану, віку, професії, походження, релігії, етнічної приналежності, зокрема статевих та гендерних ознак. Соціальний конструкт статі та гендеру був взаємопов'язаним та контролювався римлянами.

Отже, у даному підрозділі ми сфокусуємось на дослідженні того, яким чином конструкції гендеру, статі та сексуальності взаємодіяли із римською ієрархією як у рамках всього суспільства, так і в окремих соціальних групах. В даному контексті проаналізуємо критерії за якими конструювались право безпеки та захисту тіла римлян від посягань (фізичних та сексуальних). Ми також звернемося до аналізу впливу вищезазначених конструкцій на побудову владної асиметрії римлян, та спробуємо сформувати гендерно-соціальну модель Риму I ст. до Р.Х. – I ст. після Р.Х.

Для початку варто звернутись до гендерно-статевої ідентифікації римлян, та прослідкувати за якими критеріями вона відбувалась.

Пояснення культурної диференціації на категорії «маскулінність» та «фемінінність» у розумінні давніх римлян є складним, оскільки трактування римського гендеру, статі та сексуальної ідентифікації є змінним (в залежності від соціального контексту). І, хоча вони вважали, що «мужність» та «жіночість» визначались такими ключовими факторами як соціально-політичний статус та активні/пасивні ролі, базова соціальна ідентичність людини була напряму пов'язана з її біологічною статтю. У основі формування всіх гендерно-статевих домовленостей та соціально-сексуальних стосунків римлян лежала біологічна стать (Soran. II. 5; Plut. Mor., Rom. XXII). Чоловік розглядався як соціально та сексуально активний, жінка – пасивна та слабка. В даному розподілі також був

³³⁰ Підрозділ базується на статті: Федченко Є. Ідентифікація статі та влади: гендер, сексуальність та соціальна стратифікація у Давньому Римі. *East European Scientific Journal*. 2021. № 6 (1(65)). Р. 44-49.

продемонстрований розрив між *civitas* і *domus* (публічна та приватна сфери), а також *nomos* та *physis* (культура та природа).

Першими, хто звернувся до дослідження тематики гендерно-статевої ідентифікації римлян, були такі відомі дослідники як англієць К. Довр та французи М. Фуко й П. Вен³³¹. Ними була створена так звана – «парадигма проникнення», за якою статево проникнення в римському суспільстві пов'язувалось зі чоловічою статтю, статусом, громадянством, мужністю та соціальним домінуванням, тоді як статево прийняття проникнення із жіночістю та соціальною неповноцінністю³³². Надалі їх «модель» лягла в основу значної частини класичних праць з даної тематики³³³. Одним з їх головних наступників став американський вчений Х. Паркер, який створив «Тератогенну сітку» (1997), згадану нами у підрозділі 2.1.³³⁴ Розглядаючи проблему гендерних римських конструкцій, він вибудував графік, у якому зіставивши гендерні ролі, виділив стандартні та трансгресивні моделі. Американський дослідник К. Вільямс, базуючись на парадигмі Х. Паркера, створив свою римську гендерно-статеву схему, проте звернув більшу увагу на латинську термінологію (Таб. Б. 2. 2.)³³⁵. Підсумували здобутки кількох поколінь дослідників: американські професори Д. Камен та С. Леві-Річардсон (Таб. Б. 2. 3.)³³⁶. Вони додали до «тератогенної сітки» Паркера таке поняття як «вісь волі» (активний у порівнянні з пасивним), перейменували категорії

³³¹ Dover K. *Greek Homosexuality*. Cambridge: Harvard University Press, 1989. 246 p.; Фуко М. *Использование удовольствий. История сексуальности*. Санкт-Петербург: Академический проспект, 2004. 432 с.

³³² Davidson J. *Dover, Foucault and Greek Homosexuality: Penetration and the Truth of Sex. Past & Present*. 2001. Vol. 170/1. P. 3-51.

³³³ Karras R. *Active/Passive, Acts/Passions: Greek and Roman Sexualities. AHR*. 2000. Vol. 105/4. P. 1250-1265.

³³⁴ Див. Розділ II, підрозділ 2.1.

³³⁵ Williams C. *Roman Homosexuality...* P. 178.

³³⁶ Richardson S., Kamen D. *Revisiting Roman Sexuality: Agency and the Conceptualization of Penetrated Males. Sex in Antiquity: Exploring Gender and Sexuality in the Ancient World* / ed. by M. Masterson., N. Rabinowitz. London; New York: Routledge, 2015. P. 456.

«активність/пасивність» у «проникнення/прийняття проникнення», піддаючи критиці невідповідність сучасних понять для давньоримського суспільства. Також звернули увагу на той факт, що чоловіки у яких проникають, могли займати як активні так і пасивні дії у статевому акті.

Як бачимо, жодний з вищезгаданих дослідників, формуючи свої моделі римської гендерно-статевої схеми, не звернув свою увагу на соціальні групи. Таким чином, врахувавши розробки попередників, ми пропонуємо свою модель гендерно-соціальної взаємодії у римському суспільстві. У ній ми спробуємо співвідносити соціальну групу та гендерно-статеву роль. Наш розподіл буде ґрунтуватись на теорії «Матриці домінування», створеної американським соціологом П. Хілл Коллінз, задля пояснення проблем пригнічення в суспільстві за расовими, соціальними та гендерними ознаками³³⁷. Попередньо зазначимо, що «матриця домінування» – це форма індивіда визначити своє положення у суспільстві. Даний поділ (за расовими, соціальними та гендерними ознаками), розподіляв владу у 4 галузях: структурній, дисциплінарній, гегемоністській та міжособистісній³³⁸. На його основі, ми умовно визначили такі дві великі соціальні групи римського суспільства: еліта та девіантні «інші», в середині яких був зроблений поділ вже на менші.

Перша соціальна група vir

У центрі нашої «матриці домінування» здається доцільним поставити невелику соціальну групу, яка складалась з дорослих чоловіків-громадян (*vir*)³³⁹, які мали владу та являли собою чітко визначену еліту у військовому та соціально-

³³⁷ Collins P. Black Feminist Thought: knowledge, consciousness, and the politics of empowerment. New York: Routledge, 2000. P. 228, 245-246, 274-276.

³³⁸ Collins P. Toward a New Vision: Race, Class, and Gender as Categories of. Analysis and Connection. *Race, Sex & Class*. 1993. Vol. 1/1. P. 25-45.

³³⁹ Під категорію Vir підпадали не всі особи чоловічої статі, а виключно римські повнолітні громадяни з бездоганною репутацією та високим соціальним положенням. Див.: L'Hoir F. The rhetoric of gender terms: man, woman, and the portrayal of character in Latin prose. Leiden: BRILL, 1992. P. 9-28.

політичному житті римської держави³⁴⁰. Надзвичайна поляризація гендерних та статевих ролей у Давньому Римі вказувала на політичний розрив між цією соціально-домінантною групою й іншими підкореними групами (хоча в різному ступені підкореними), які складались з дітей, жінок, іноземців, рабів, вільновідпущеників, маргінальних професій та інших.

За гендерною ідентифікацією, лише *vir* належали до чоловічої статі, та виступали в активній та доміантній ролі у житті Риму³⁴¹. Їх тіла були недоторканими, і вони входили до категорії тих – «стосовно кого, ніколи не виконувалось статеве проникнення»³⁴². Напроти, «бути проникнутим» пов'язувалось з рабством, жіночістю та соціальною неповноцінністю. «Проникнутий чоловік» міг бути названий такими експресивними виразами як *muliebria pati* – наявність досвіду жінки, *phaticus* (чоловік який у статевому акті займав пасивну роль, піддавався анальному проникненню) (Juven. IX. 130-3; Catull. XVI. 2; Priap. XXV. 3, XL. 4, LXXIV. 1) та навіть *monstrousus* (Mart. IX. 7(8). 6; Suet. Calig. XVI. 1). Таким чином, фемінінність у всіх своїх проявах засуджувалась, вважаючись східним й грецьким впливом (Cic. De Or. II. 265; Juven. II, III; Horat. Sat. II. 2; Ovid. Met. III. 547-548; Sen. Epist. CXIV. 14)³⁴³. У зв'язку з цим її відносили до хвороб (Cael. Aur. Morb. Chron. IV. 9. 131-2) та законодавчо регулювали у різні періоди (Dig. III. 1. 5).

Як бачимо, статеве життя римлян не обмежувалось стінами будинку, адже надання політичних прав тісно узгоджувалось із «чистотою тіла». Поважний громадянин мав абсолютний захист від будь-яких фізичних домагань³⁴⁴. Тому побиття, як і «сексуальне проникнення» було не припустиме стосовно *vir*. Якщо

³⁴⁰ Manzano G. La “no mujer”: categorización social de la prostituta libre en roma. *Antesteria*. 2012. Vol. 1. P. 29-36.

³⁴¹ Skinner M. *Sexuality in Greek and Roman Culture*. Malden: Blackwell Publishing, 2005. P. 280.

³⁴² Williams C. *Roman Homosexuality...* P. 137.

³⁴³ MacMullen R. Roman Attitudes to Greek Love. *Historia*. 1982. Vol. 31. P. 489.

³⁴⁴ Richlin A. Not before Homosexuality: The Materiality of the *cinaedus* and the Roman Law against Love between Men. *JHS*. 1993. Vol. 24. P. 558-559.

вільний римлянин піддався даним діям, то він абсолютно втрачав свою гендерну ідентифікацію, право називатись чоловіком і, як наслідок, втрата соціального статусу. Римська література доносить велику кількість подібних історій. Для прикладу, можна привести літературні сюжети про шлюбну зраду (Juven. X. 310), де покаранням за неї виступало майже завжди побиття коханця (Mart. II. 83, VII. 62, IX. 8; Horat. Sat. I. 2; Juven. X. 317; Catull. XV. 19, XXI. 13) чи навіть кастрація (Val. Max. VI. I. 13; Mart. III. 85; Horat. I. 2. 44-46). Після цих насильницьких актів, постраждалий описується як принижений та безправний. Таким чином, побиття, зґвалтування, кастрація – це дії які позбавляли статусу, принижували морально та прирівнювали до раба (у випадку гвалтування або кастрації) чи дитини (у випадку побиття). Так само римлянин, який втрачав чоловічу силу з різних причин та зазнавав імпотенції, висміювався й викликав відразу та сміх, навіть у жінок (Ovid. Amor. III. 7; Mart. III. 75, XI. 61, 126 ff; Petr. Sat. CXXXII. 8)³⁴⁵. Адже, якщо чоловік не міг брати участь у статевій діяльності, то це призводило до серйозної проблеми не лише психологічного та фізичного плану, але і соціального. І це зрозуміло, оскільки безсилий в сексуальному плані римлянин, навіть не міг займати почесне місце у шлюбних стосунках, не міг виконувати функції *pater familias*, щоб продовжити свій рід (Mart. IX. 66, VII. 58. 3f, X. 91). На противагу, чоловіча сексуальна сила виступала, як гордість та возвеличувалась багатьма авторами (Propert. II. 22; Catull. XXXII. 11).

Римська сексуальна система не робила виключення і для громадян похилого віку³⁴⁶. Навіть коли вони вже й не були здатні до статевого акту, їм доводилось не полишати спроби, щоб підтверджувати статус у суспільстві, що іноді мало гумористичний контекст (Mart. I. 41. 13, XI. 46; Juven. IV. 10. 200;

³⁴⁵ Byrne. S., Cueva E. *A Companion to the Ancient Novel*. Malden and Oxford: Wiley-Blackwell, 2014. P. 306-307.

³⁴⁶ Докл. див.: Федченко Є. Проблема «*impotentia*» в соціокультурному просторі Стародавнього Риму. *Шевченківська весна – 2017* : Матеріали XV міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, м. Київ, 16 березня 2017 р. Київ, 2017. С. 42-45.

Catull. LXVII. 20)³⁴⁷. Отже, римський *vir* повинен був керувати собою фізично та морально, щоб продемонструвати себе як повністю функціонуючого та гідного члена соціуму.

Друга соціальна група діти

Ми вважаємо доречним розмістити дітей-громадян чоловічої статі на другий ступінь нашої схеми, адже їх положення було «перехідним». Вони до періоду статевого дозрівання та проходження церемонії мужності³⁴⁸ не вважались повноцінними громадянами та чоловіками, проте на відміну від грецьких юнаків з дитинства займали більш активну позицію у соціальному та статевому житті³⁴⁹. Для того, щоб стати гідним називатись *civis romanus* (римський громадянин), їм доводилось з раннього дитинства вчитися ніколи нікому не підкорюватись та бути мужніми.

Правила поведінки молоді у римському суспільстві чітко визначались та регламентувались. Латинською мовою юнаки називались *praetextatus* – вільнонароджений громадянин, римський чоловік (Paul. Sent. V. 4. 14). Булла (амулет навколо шиї) був знаком того, що хлопці не могли бути використані дорослими чоловіками у сексуальних цілях (Plut. Ant. Quaest. Rom. 101, 288a). А за період правління Августа, для уникнення девіантних ситуацій в театрах, хлопчикам

³⁴⁷ Catull. LXVII. 20. У даній епіграмі поет Катулл, вигадав комічний діалог між поетом та дверима будинку. В якому двері в гумористичній формі розповідають про життя безсилою у сексуальному плані господаря дому – Цецилія. Поет насміхається над ним, порівнюючи його статевої орган з млявим будяком («*sicula beta*»), якій навіть не може піднятися до середини туніки («*numquam se mediam sustulit ad tunicam...*»).

³⁴⁸ В загальному вік, коли вони досягали статевого дозрівання та ставали *vir* на церемонії досягнення мужності, міг варіюватись від 13 до 18 років. Див.: Rawson B. *Children and childhood in roman Italy*. Oxford: Oxford University Press, 2003. P. 142.

³⁴⁹ Eyben E. Was the roman «youth» an «adult» socially? *L'Antiquité Classique*. 1981. T. 50. P. 328-350.; Eyben E. *Restless Youth in Ancient Rome*. London: Routledge, 2003. P. 225- 226.

які носили *toga praetexta*³⁵⁰, виділялись місця поряд з їх вчителями (Suet. Aug. XXXI. 4). Звісно, не можна стверджувати, що вдавалося повністю уникнути сексуального домагання дітей еліти, але відомо, що на них накладалась заборона та слідувало суворе покарання. Даного роду дія визначалась як *stuprum* (незаконний статевий акт) (Catull. XV). Гвалтування молодих юнаків, каралось і законодавством³⁵¹. У даному контексті, цікавий випадок згадував римський юрист Валерій Максим, розповідаючи про чоловіка, який вихвалявся сексуальним використанням дівчини та *puer praetextatus*, що кардинально вплинуло на його програш у судовому процесі (Val. Max. VIII. 1. absol. 8). Це свідчення говорить про абсолютне неприйняття римлянами такої практики як грецька педерастія³⁵² (Cic. Tusc. disp. IV. 33. 70, V. 20. 58). Звертаючись до джерельної бази, ми також спостерігаємо те, що римляни засуджували дану традицію стосовно вільних хлопців, та називали її – «грецьким недоліком» (Juven. III)³⁵³.

Щодо неприйняття подібної моделі стосунків існує кілька припущень, а на нашу думку, більш вірогідним є пояснення італійської вченої Є. Кантарелли, яка пов'язує дане явище з особливостями римської ментальності³⁵⁴. Її аргументація базується на тому, що педерастичні стосунки вимагали від коханця, не лише сексуальних розваг, але й участі в інтелектуальній, психологічній та романтичній

³⁵⁰ Тога з фіолетовою окантовкою, яку носили діти і деякі вищі магістрати та жреці. Див.: Eyben E. The beginning and end of youth in roman antiquity. *Paedagogica Historica: International Journal of the History of Education*. 1993. Vol. 29/1. P. 259.

³⁵¹ Nghiem N. Roman Rape: An Overview of Roman Rape Laws from the Republican Period to Justinian's Reign. *MJGL*. 2006. Vol. 75. P. 83-84.

³⁵² Педерастія – це соціально визнані романтичні та сексуальні стосунки між давньогрецькими дорослими вільними чоловіками-громадянами та вільними юнаками підліткового віку. Див.: Williams C. Greek Love at Rome. *The Classical Quarterly*. 1995. Vol. 45/2. P. 517-539.

³⁵³ Wiedemann T. *Adults and Children in the Roman Empire*. London: Routledge, 1989. P. 30.

³⁵⁴ Cantarella E. *Secondo natura: La bisessualità nel mondo antico*. Milano: Feltrinelli Editore, 2016. P. 130.

грі, абсолютно не властивій римському соціальному характеру³⁵⁵. Адже в Давній Греції, як відомо, ті, хто любив хлопчиків, повинні були піклуватися про них, ніжити їх, доводити їм своє кохання, задля того щоб запевнити в серйозності своїх намірів, для римлян же з точки зору їх морально-етичних принципів ці всі дії, лише вказували на нестачу влади та мужності.

Дослідники, зокрема німецький вчений В. Кренкель та американка С. Річардсон також відзначають, що корені даної проблеми варто шукати й у наявності великої кількості хлопчиків-рабів для такого типу розваг (Plut. Ant. XXVI. 2)³⁵⁶. Латинський автор Сенека у своєму листі з певним презирством описував одного з них: «Він ніколи не стане чоловіком, щоб довше бути втіхою для чоловіків! Але якщо заради цієї мерзоти у нього довелося забрати його стать, чому б не відняти й життя?» (Sen. Epist. CXXII. 7). Беручи до уваги дане джерело, ми можемо стверджувати, що господарі могли вчиняти стосовно рабських дітей будь-які дії, оскільки цього хлопця піддавали кастрації, щоб зберегти дитячу красу.

Якщо ж змістити фокус з сексуальності на дослідження їх гендерної ідентифікації, то можна з впевненістю сказати, що вони були чоловіками лише за статтю, проте «не-чоловіками» за гендером. Фактично їх тіло не належало їм та було абсолютно позбавленим чоловічої гідності. Отже, стосунки з андрогінними³⁵⁷

³⁵⁵ Докладніше про римський соціальний характер за концепцією американсько-німецького психолога Еріха Фромма. Див. Розділ II, підрозділ 2.1.

³⁵⁶ Krenkel W. *Pueri Meritorii*. *WZ Rostock*. 1979. Vol. 28. P. 179-189.; Richlin A. Reading boy-love and child-love in the Greco-Roman world. *Sex in Antiquity: Exploring Gender and Sexuality in the Ancient World* / ed. by M. Masterson, N. Rabinowitz. London: Routledge, 2015. P. 253.

³⁵⁷ Андрогінія – поєднання в індивіді відносно рівним чином, як маскулінних, так і фемінних рис. Андрогінна особистість характеризується тим, що однаково успішно, на досить високому рівні, інтегрує в собі традиційні чоловічі та традиційні жіночі якості, характерні для її соціокультурного середовища. Див.: Словник гендерних термінів / під ред. В. Шевченко. Черкаси: Чабаненко Ю., 2016. С. 9.

дітьми-рабами у давньоримському суспільстві були широко розповсюдженими та визнаними, на відміну від тяжіння до елітних юнаків.

Проте були й виключення, які не слідували морально-етичним нормам соціуму. Знаковою у цьому контексті була постать імператора Нерона (Suet. Nero XXIX)³⁵⁸. Він належав до еліти нового часу, яка не соромилася грецьких розваг, і як влучно зазначав римський біограф Светоній про нього у своїх життєписах: «жив з вільними хлопчиками» (Suet. Nero XXVIII)³⁵⁹. Латинські джерела надають й інші описи аморальної політичної верхівки (Avr. Vict. Ceas. V; Plin. Pan. 823).

Виходячи з цього, можна судити, що безпеку у сексуальному плані надавало положення у соціумі, а не лише вік чи статеві ознаки. Право захисту тіла від сексуальних домагань було прерогативою певного стану людей (Jul. Paul. Prud. Op. II. 26.1-17.12)

Третя соціальна група елітні жінки

Наступний третій ступінь у матриці домінування займала соціальна група – елітних жінок. При розгляді її, дозволимо собі не погодитись з думкою таких американських вчених як Д. Халлет, Х. Паркер та іншими³⁶⁰, які відносять всіх

³⁵⁸ Зорина Н. Свадьба Нерона со Спором: девиантний казус или деформация традиции? *Вестник ТГУ. История*. 2009. № 2/6. С. 96-100.; Krüger J. Nero: der römische Kaiser und seine Zeit. Köln[u.a.]: Böhlau, 2013. P. 494-495.

³⁵⁹ В даному контексті, знаковою є історія, яку надав римський біограф Светоній, про те як імператор Нерон зробив євнухом хлопчика Спора та одружився на ньому. Suet. Nero XXVIII. «Puerum Sporum exsectis testibus etiam in muliebrem naturam transfigurare conatus cum dote et flammeo per sollemnia nuptiarum celeberrimo officio deductum ad se pro uxore habuit; exstatque cuiusdam non inscitus iocus bene agi potuisse cum rebus humanis, si Domitius pater talem habuisset uxorem. Hunc Sporum, Augustarum ornamentis excultum lecticaque vectum, et circa conventus mercatusque Graeciae ac mox Romae circa Sigillaria comitatus est identidem exosculans».

³⁶⁰ Hallett J. Women as *Same* and *Other* in the Classical Roman Elite. *Helios*. 1989. Vol. 16/1. P. 59-78.; Parker H. Loyal Slaves and Loyal Wives: The Crisis of the Outsider-Within and Roman Exemplum Literature. *Women and Slaves in Greco-Roman Culture: Differential Equations* / ed. by S. Joshel, Sh. Murnaghan. London: Routledge, 1998.

римських жінок до категорії девіантних «інших»³⁶¹. На наш погляд, елітних жінок та дітей (жіночої статі) варто розмістити на окремий (третій) ступінь соціально-гендерної схеми, після елітних чоловіків та дітей (чоловічої статі). Ми аргументуємо це – статусом громадянства³⁶², правом майнової власності та «тілесної недоторканості» (Cato. Schol. ad. horat. serm. I. 2. 31)³⁶³. Також на підтвердження високого статусу матрони, варто звернутись й до першоджерел, зокрема римської комедії Плавта «Куркуліон», у якій герой Політур повчає Федра, що можна кохати та використовувати у сексуальному плані будь-кого, лише не можна чіпати: «вдову, матрону, дівчат та юнаків вільнонароджених...» (Plaut. Curs. 37-38).

Безумовно, що римська патріархальна система ніколи б не дозволила в соціально-політичному та законодавчому плані жіночій статі зрівнятися із чоловічою, проте не можливо заперечувати привілеї надані їй до I ст. після Р.Х. У результаті надходження великої кількості рабів у римську економіку даного періоду, елітні римські жінки позбавились необхідності брати участь у домашній фізичній праці (наприклад: прядіння бавовни чи пошив одягу), таким чином, їх час

Р. 152-173.; Де Бовуар С. Второй пол. Санкт-Петербург: Азбука-Аттикус, 2017. С. 12, 58-59, 68-71.

³⁶¹ В даному контексті термін «інший» сприймається у відповідності з науковим підходом «інший» як маргінальний, той хто не відповідав соціальним нормам, був позбавленим прав та відносився до підпорядкованої соціальної категорії. Див.: Mountz A. "The Other". *Key Concepts in Human Geography* / ed. by Gallaher C., Dahlman C., Gilmartin M., Mountz A. London: SAGE Publications, 2009. P. 328.; Шапинская Е. Образ Другого в текстах культуры: политика репрезентации. Москва: URSS, 2012. 216 с.

³⁶² Римські елітні жінки мали статус громадян, а не функції громадян (оскільки не брали участь у законодавчих чи судових зборах, не могли бути магістратами, і як правило були виключені з *virilia official*) Див.: Chatelard A. *Minorité juridique et citoyenneté des femmes dans la Rome républicaine. Clio FGH*. 2016. Vol. 1/43. P. 23- 46.

³⁶³ Garnsey P., Saller R. *The Roman Empire: Economy, Society and Culture*. California: University of California Press, 1987. P. 231.

звільнився і для інших видів діяльності. З цього приводу, навіть скаржився римський сатирик Ювенал, підкреслюючи, що: «бідність змушувала латинських жінок бути добропорядними у давні часи, важка праця та мало годин для сну... не дозволяли їх скромним будинкам бути зіпсованими пороком» (Juven. VI. 287).

І справді, у порівнянні з грецькими дружинами, римські не були замкнені, лише на жіночій половині будинку й навіть мали доступ: до освіти та організації своїх зборів³⁶⁴. До того ж, навіть *pater families* та раби звертались до римської матрони з повагою *domina*³⁶⁵ (Petr. Sat. LXVI. 9).

Проте, з іншого боку, не дивлячись на вищезазначені привілеї та права, не можна не відзначити той факт, що все одно соціальна ідентичність римської жінки була повністю підлаштована під ту роль, яку вона може грати для чоловіка та синів. Адже передбачалось, що шлюб завершить розвиток жінки та забезпечить її соціальним статусом та цілями в житті³⁶⁶. Таким чином, матрона мала ступінь свободи до тієї міри, доки могла ефективно проводити у життя ідеали римської патріархальної системи, а далі, як влучно зазначила італійська дослідниця Є. Кантарелла, їй: «...треба було стати покірним учасником передачі цінностей, твердо закріплених на ідеї чоловічого панування...»³⁶⁷. Сексуальні обмеження, які були визначені для заміжніх жінок тільки підтверджували це.

Американська вчена А. Руссель цілком вірно звернула увагу на той факт, що у римській шлюбній системі, сексуальність існувала як серія моральних стандартів,

³⁶⁴ Wallace-Hadrill A. *Engendering the Roman House. I Claudia: Women in Ancient Rome* / D. Kleiner, S. Matheson. New Haven: Yale University Press, 1996. P. 104-115.; Wallace-Hadrill A. *Houses and Society in Pompeii and Herculaneum*. Princeton: Princeton University Press, 1994. P. 8-10.

³⁶⁵ Латинський термін «*Domina*» – позначав поважливе звертання до «господарки дому». Див.: De la Bedoyere G. *Domina: The Women Who Made Imperial Rome*. London: Yale University Press, 2018. P. 24-25.

³⁶⁶ D'Ambra E. *Roman Women*. Cambridge Introduction to Roman Civilization. Cambridge & New York: Cambridge University Press, 2007. P. 12.

³⁶⁷ Cantarella E. *Bisexuality in the Ancient...* P. 166.

розроблених на підтримання цілісності родини³⁶⁸. Шлюби не укладались на основі фізичної привабливості чи емоційних почуттів, вони були «діловими союзами», призначеними для подальших економічних, соціальних, політичних справ та продовження роду. Доволі чітко виражена дана думка у «Історії Августа», де автор наголошував на тому, що: «... дружина – це визначення честі, а не задоволення» (SHA Ael. V. 11)³⁶⁹. Отже, найбільше у характері матрони цінувалась така якість як pudicitia³⁷⁰ (скромність та цнотливість), яка й змушувала її зайняти пасивну роль у соціально-політичній та статевій сфері.

Сексуальні стосунки у шлюбі завжди пристосовувались до суспільної моралі, яка була основною подружнього життя³⁷¹. Поважним парам рекомендувалось уникати любовних пестоців при світлі дня чи у яскраво освітлених кімнатах, матрони не повинні були знімати свою білизну самотійно та займати активну роль у статевих актах (Ovid. Amor. I. 5. 1-7; Lucr. 68-1277). Зрозуміло, що жінки вищих станів відчували сексуальне задоволення та потяг, але через етичні норми, вони повинні були приховувати його публічно. Показовим є образ богині Юнони у «Метаморфозах» Овідія, у якому втілилась боротьба чуттєвості з моральними ідеалами соціуму (Ovid. Met. III. 316-338)³⁷². У зв'язку з цим, великий спектр сексуальних розваг у більшій мірі мали чоловіки. Адже одружений vir мав право на зраду і будь-який статевий акт у активній ролі, що не слугувало impudicitia чи сексуальним соромом (Gell. X. 23. 3; Petr. Sat. VII; Pomp. Dig. 48, 2, 1; Tib. I. 6. 70; Ovid. Amor. II. 8).

³⁶⁸ Rousselle A. *Porneia: On Desire and the Body in Antiquity*. Oxford: Blackwell, 1988. P. 97.

³⁶⁹ SHA Scriptorum. Ael. V. 11. «Patere me per alias exercere cupiditates meas: uxor enim dignitatis nomen est, non voluptatis».

³⁷⁰ Langlands R. *Sexual Morality...* P. 2-3, 9.

³⁷¹ Girod V. *Les femmes et le sexe dans la Rome Antique*. Paris: Tallandier, 2013. P. 212.

³⁷² Ovid. Met. III. 316-338. «Dumque ea per terras fatali lege geruntur tutaque bis geniti sunt incunabula Bacchi, forte Iovem memorant diffusum nectare curas seposuisse graves vacuaque agitasse remissos cum Iunone iocos et 'maior vestra profecto est, quam quae contingit maribus' dixisse 'voluptas.' illa negat».

Між тим джерельна база періоду Ранньої Імперії вже свідчить про те, що жінки вищих станів зазнавали все більшої емансипації, та навіть намагалися упередити багаторазову вагітність (Ovid. Amor. II. 13. 1-4; NH. VII. 5, VII. 11), мінімізувати сексуальні контакти зі своїми чоловіками та жити повноцінним сексуальним життям (Juven. VI; Mart. VI. 67; Ovid. Ars Am. II. 68-692). А втім, до активної жінки завжди ставились з певним презирством, і вважали гендерним девіантом (Mart. VII. 67; Sen. Epist. Mor. XCV. 20. 1). З чим була пов'язана дана маргіналізація? Найбільш вірогідну відповідь надала ізраїльська дослідниця Д. Бахарал, аргументуючи це – жахом чоловіків втратити владу та над-позицію у суспільстві, через збільшення політичної активності серед жінок за часів: кінця Республіки та початку Імперії (Фульвія, Лівія, Мессаліна, Агрипіна та інші)³⁷³. Жінки при владі, здавалось, порушили традиційні республіканські гендерні ролі та чоловічу ідеологію – за якою жінки вважались біологічно та соціально неповноцінними істотами. Ця суперечність між ідеалом та реальністю була також виражена в латинських джерелах імперського періоду, які писали незадоволені елітні чоловіки, яких торкнувся даний процес (Tac. Ann. III. 33). Таким чином, коли влада жінок переходила межу, передбачену маскулінною ідеологією, чоловіки намагались пояснити цей казус – за допомогою звинувачення їх у порушенні доброчесності. Вони приписували їм неконтрольовану хіть, аргументуючи це відсутністю вищезгаданої якості pudicitia (Sen. Dial. de const. sap. XII. 14. 1.) – за якою мораль та доброчинність матрони були нерозривно пов'язані з добробутом держави. Внаслідок цього чоловічий контроль над жіночою доброчесністю та цнотливістю стає зрозумілим, адже їх втрата покривала соромом, не лише осоромлену жінку, але і її чоловіка та родину (Dig. XLVII. 10. 1. 9, XVIII. 2)³⁷⁴. У

³⁷³ Baharal D. Public Image and Women at Court in the Era of Adoptive Emperors (A. D. 98-180). The case of Faustina the Younger. *Studies in Latin literature and Roman history*. 2000. Vol. 10. P. 333.; D'Ambra E. Roman Women. New York: Cambridge University Press, 2007. P. 143.

³⁷⁴ Saller R. Pater Familias, Mater Familias, and the Gendered Semantics of the Roman Household. *Classical Philology*. 1999. Vol. 94/2. P. 196.

такий спосіб інкримінація в перелюбстві була розповсюджена майже у всіх жанрах латинської літератури, та найбільшої популярності зазнала у політичних ораторських промовах (Rhet. ad Her. IV. 23; Cic. In Catil. IV. 7, Pro Celia XIV. 33, Verr. II. 1. 9)³⁷⁵. Для прикладу, згадаємо приниження активних імперських дружин династії Юліїв-Клавдіїв, а саме імператриці Мессаліни (третьої дружини імператора Клавдія). У джерелах вона поставала аморальною жінкою, винною в утвердженні себе в політичній сфері та розпалюванні повстання, яке було мотивоване її неконтрольованою хіттю (Juven. VI. 115-132, X. 329-345; Svet. Claud. XVII, XXVI, XXIX. 3, XXXVI-XXXIX; Tac. Ann. XI. 12, 26-38; Dio. Cass. LXI. 18, 60, 31; NH X. 42). Однак при зверненні до сучасних історіографічних розвідок з даної тематики, був виявлений той факт, що половина звинувачень були перебільшеними та необґрунтованими, зважаючи на те, що їх авторами виступали обурені римські чоловіки³⁷⁶. І дійсно, не можна не погодитись із думкою американської дослідниці Ф. Л'Оір, яка наголошувала на тому, що античні письменники часто при характеристиці жінок-лідерів, наділяли їх чоловічими атрибутами як символами узурпації маскуліної римської влади³⁷⁷. У зв'язку з цим, згадаємо кілька показових особистостей, які циркулюють як в римських першоджерелах, так й в історіографії. Це, перш за все – Дідона³⁷⁸ з фундаментального латинського твору «Енеїда» Вергілія, Семпронія³⁷⁹, Клодія

³⁷⁵ Richlin A. Invective against Women in Roman Satire. *Arethusa*. 1984. Vol. 17 /1. P. 67-80.

³⁷⁶ Leiva A. Messaline, impératrice et putain. Auxonne: Le Murmure, 2014. 608 p.; Reymond N. Meretrix Augusta: A Literary Examination of Messalina in Tacitus and Juvenal. Hamilton: McMaster University, 2000. 240 p.

³⁷⁷ L'Hoir F. Tacitus and Women's Usurpation of Power. *Classical World*. 1994. Vol. 88/1. P. 5-25.

³⁷⁸ Перша цариця Карфагена. Див.: Virg. Aen. IV. 590-4; Lovatt H. The eloquence of Dido: exploring speech and gender in Virgil's Aeneid. *Dictynna*. 2013. Vol. 10. P. 1- 18.

³⁷⁹ Дружина Децима Юнія Брута. Див.: De la Bédoyère G. Domina: The Women Who Made Imperial Rome. London: Yale University Press, 2018. P. 32.

Метела³⁸⁰, Клеопатра³⁸¹ та інші (Verg. Aen. I, IV; Sall. Cat. XXIV-XXV; Horat. Od. I. 37; Plut. Ant. XXV-XXIX). Так чи інакше, вищезгадані впливові жінки (хоча й майже всі члени еліти) були звинувачені чоловіками, якщо не в бажанні захопити багатства, то безумовно у бажанні присвоїти гендерні переваги, такі як позашлюбний секс або виконання суспільних функцій. Таким чином, ми бачимо, що сексуальна репутація активно використовувалась у якості засобу маргіналізації жінки³⁸². Ця маргіналізація могла проявлятися у політичній та соціальній дискредитації: позбавленні права голосу, вигнанні, вбивстві чи навіть засудженні в колективній пам'яті, як це трапилось з вищезгаданою імператрицею Мессаліною.

Водночас, не дивлячись на часткову відсутність прав, гендерні стереотипи та звинувачення на адресу матрон під час кінця Республіки-початку Імперії, варто відзначити, що вони сформували окрему та доволі прогресивну соціальну групу.

Четверта соціальна група «інші»

Продовжуючи формування нашої гендерно-соціальної схеми, ми пропонуємо віднести всі нижчі стани: рабів, вільновідпущеників, іноземців, калік, потвор та девіантів за професією до категорії безправних «інших», яка протиставлялась еліті. Члени даних соціальних груп мали різну біологічну стать, стан або професію, але гендерно вони всі визначались як жінки. Щодо цього цікаво зауважив французький вчений П. Вен: «у римському суспільстві бути активним – означало бути чоловіком, незалежно від статі пасивного партнера»³⁸³. Безправні чоловіки були позбавлені головних якостей, властивих еліті, а саме – недоторканості тіла та «соціальної мужності», і у такий спосіб вони прирівнювались до жінок, які завжди

³⁸⁰ Давньоримська матрона, вважалась прототипом відомої Лесбії, якій латинський поет Катулл присвячував свої вірші. Див.: Skinner M. Clodia Metelli: the tribune's sister. Oxford-New York: Oxford University Press, 2011. 195 p.

³⁸¹ Докл. див.: Kleiner D. Cleopatra and Rome. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 2005. 340 p.

³⁸² Graham J. Messallina - The Longest Shadow. Lulu. com, 2018. 226 p.

³⁸³ Veyne P. La famille et l'amour... P. 50.

асоціювались з пасивністю та відсутністю контролю над собою й своїм тілом³⁸⁴. Звісно ж, як нижчий стан їх очікувало підкорення, яке визначало їх гендерно-соціальну ідентичність та орієнтацію.

Раби

Рабовласницька система була основою економічного устрою Давнього Риму I ст. до Р.Х. – I ст. після Р.Х. і підтримувалася завдяки активним завоюванням періоду Пізньої Республіки³⁸⁵. Функції рабів були різноманітними: від побутових до сексуальних. Оскільки *pater familias*, як голова родини та власник майна, абсолютно домінував над ними, він міг використовувати їх за своїм бажанням й у сексуальному плані (*Sen. Contr. IV. pref.10*). Латинські джерела насичені описами як справжній віг насолоджувався сексом з рабами (*Juven. XI. 136-82; Mart. I. 84, XII. 96*). Один з них надав поет Катулл: «Так посмійся, Катон, у слід Катуллу: Насправді, такий кумедний випадок! Я хлопчиська побачив: молотить, бачу дівку. Я, так пробачить Діона! – зараз же твердою палицею закінчив справу» (*Catull. LVI*). Раби належали до найнижчого стану, та виходячи з цього, приймали пасивну роль та використовувались задля девіантних статевих актів³⁸⁶. Особливо популярним їх використання було в оральних насолодах – феляції (*Catull. XCVII; Mart. IX. 40*) та кунілінгусі (*Mart. VII. 67*). На цей рахунок Марціал іронізує: «Мужоложників рот погано тхне, кажеш ти, Фабулл; але якщо ти правий, як же рот лизунів, скажи мені, тхне?» (*Mart. XII. 85*). Доволі часто вони брали пасивну участь і в анальному сексі, за що їх називали гендерним девіантом *cinaedus* (*Juven. II. 10; Catull. XVI, XXIX; Cic. In Ver. II. 2. 192; Phaed. Fab. V. 1. 12-18; Pet. Sat. XXI, XXIII; Mart. X. 98; Suet. Aug. LXVIII; CIL IV 1825, 2319b, 4917*). Латинський словник

³⁸⁴ Hallett J. *Roman Sexualities...* P. 66.

³⁸⁵ Bradley K. On the Roman Slave supply and Slave breeding. *Slavery & Abolition: A Journal of Slave and Post-Slave Studies*. 1987. Vol. 8/1. P. 42-64.

³⁸⁶ Verstraete B. Slavery and the Social Dynamics of Male Homosexual Relations in Ancient Rome. *Journal of Homosexuality*. 1980. Vol. 5. P. 227-36.

презентував різноманітну термінологію на позначення таких чоловіків: *mollis*, *impudicus* та інше³⁸⁷.

Раби, які позбавились своєї кабали переходили у категорію – *вільновідпущеників*. Проте навіть при звільненні, вони не отримували повної свободи та продовжували виконувати сексуальні бажання господаря: «Не цнотливість – підґрунтя для звинувачення вільнонародженої людини, необхідність раба, обов’язок для вільновідпущеника» (*Sen. Contr. IV. 10; Liv. VIII. 28*). Так, за часів Імперії вільновідпущеники могли досягти певних фінансових висот, про що свідчать численні археологічні знахідки заможних вілл в Помпеях, однак римський соціум ніколи б не дозволив колишнім рабам перейти до категорії еліти: з підкорених рабських стосунків, вони скоріш за все переходили у патронатські³⁸⁸.

В окрему групу безправних «інших» видається можливим віднести *іноземців*. В цьому випадку можна пояснити погане ставлення до цієї категорії, наклавши його на концепцію «Орієнталізму», розроблену професором Колумбійського університету Е. Саїдом³⁸⁹. У ній він аналізував як Захід протягом довгих історичних періодів часу будував образ девіантного «іншого» в особі Сходу, використовуючи позицію сили та домінації. Накладаючи на цю концепцію стосунки римлян та іноземців, можна зробити висновок, що неприязнь римлян до іноземців, пояснювалась жахом перед чимось невідомим та несхожим на них.

³⁸⁷ Williams C. The Latin Vocabulary of the Unmanly Man: The Semantics of *mollis*, *impudicus*, *pathicus*, and *cinaedus*. *Sex in Antiquity: Exploring Gender and Sexuality in the Ancient World* / ed. by M. Masterson., N. Rabinowitz. London: Routledge, 2015. P. 461.

³⁸⁸ Kristof V. The macula servitutis of Roman freedmen. Neque enim aboletur turpitudinis, quae postea intermissa est? *Revue belge de philologie et d'histoire*. 2016. Vol. 1. T. 94. P. 131-164.

³⁸⁹ Саид Э. Ориєнталізм... 639 с.

До маргінального стану відносились також люди певного роду занять, а саме: *гладіатори, актори й повії* (Cic. De off. I. 150-151)³⁹⁰. Дані професії в ідеології Давнього Риму виступали символом сорому та підпадали під *infamia* (безчестя). Законодавчо на них накладались суворі обмеження у різних сферах суспільного життя такі як свідчення в суді, висування звинувачень та активна участь у політиці (Mart. I. 41; Dig. XX. 5. 2, 5. 3, Dig. XX. 5. 21. 2). У такий спосіб судова сфера посилила соціальну та моральну перевагу еліти та підтримала суворий розрив між ними та низами суспільства.

Гладіатором могла стати будь-яка вільна людина, яка давала присягу терпіти кабалу, побиття, а також смерть³⁹¹. Згідно з цим, тіло гладіатора повністю йому не належало та було під владою інших. Влада та задоволення були для римських чоловіків нерозривно пов'язані одне з одним, особливо в області гендеру та сексуальності³⁹². Таким чином, задоволення, яке отримували елітний римський чоловік («активний») від використання тіла іншої людини («пасивної»), зокрема в такому випадку від використання тіла гладіатора на арені, відповідало маскулінній ідеології.

Судячи з різного роду джерел, вони виступали потенційними коханцями через свою гіпермужність та безстрашність. Під час своїх виступів на арені, доволі часто наймані воїни ставали об'єктами сексуального бажання (Pet. Sat. 126), заради яких як описував Ювенал, навіть порядні матрони покидали родину (Juven. VI. 110). Підтвердженням цього є епіграми, що містять велику кількість любовних звертань на адресу гладіаторів (CIL VI 4345, 4353, 4397). Своїми провокаціями жінок до девіантних дій, вони створювали загрозу для патріархальної системи та вважались маргіналами³⁹³.

³⁹⁰ Bond S. Trade and Taboo: Disreputable Professions in the Roman Mediterranean. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2016. P. 26.

³⁹¹ Robert K. Invisible Romans. Cambridge: Harvard University Press, 2011. P. 226-227.

³⁹² Veine P. Sexe et pouvoir à Rome. Paris: Tallandier, 2005. 224 p.

³⁹³ Veyne P. Les Gladiateurs ou la mort en spectacle. *L'Histoire*. 2004. Vol. 290. P. 78 - 83.

Наступною професією *infamia* була акторська. Театрالي привертали увагу римлян також і у зв'язку зі своєю гендерною двозначністю³⁹⁴. Адже у римських постановках жінки майже ніколи не брали участь, тому чоловікам доводилось грати жіночі ролі, стаючи привабливими для фемінної та маскулінної частин Давнього Риму. Сексуальність досить тонко вліталась у римський гумор та театральні видовища. Тому вони були настільки реалістичними, що на сцені можна було побачити статевий акт у всіх деталях (Рис. В. 2. 2.)³⁹⁵.

Таким чином, актори доволі часто наближались до повій. Навіть той факт, що *meretrix* (повія) була улюбленим персонажем римської комедії³⁹⁶. Ідентично любовні стосунки між ними та римськими громадянами завжди сприймались в аморальному контексті.

Показовим є I ст. після Р.Х., коли представники еліти активно використовували акторів для свого задоволення. Це підтверджують і латинські джерела (Svet. Cal. XXXVI, LV; Dio. Cass. LX. 22; Plut. Ant. IX. 7). Тацит, наприклад, наголошував на тому, що актор Мнестер був коханцем римської імператриці Мессаліни не за власним бажанням, а через низький соціальний статус, що у фіналі призвело до його смерті (Tac. Ann. XI. 36).

Близькими до акторської професії були танцівниці – символи симпозиумів та різнорідних святкових дійств³⁹⁷. Це явище бере свої корені від грецького «гетеризму»³⁹⁸. Дані жінки мали гарну освіту та виховання, тому зазвичай

³⁹⁴ Duncan A. Infamous performers: comic actors and female prostitutes in Rome. *Prostitutes and Courtesans in the Ancient World* / ed. by C. Faraone L. McClure. Madison: University of Wisconsin Press, 2006. P. 252-273.

³⁹⁵ Varone A. *Eroticism in Pompeii...* P. 49.

³⁹⁶ Duncan A. Infamous performers: comic actors and female prostitutes in Rome. *Prostitutes and Courtesans in the Ancient World* / ed. by C. Faraone L. McClure. Madison: University of Wisconsin Press, 2006. P. 257.

³⁹⁷ Naselli D. *Practicas Sexuales en el imperio romano amantes y clientes. Huellas de la Historia*. 2012. Vol. 34. P. 10.

³⁹⁸ Лихт Г. *Сексуальная жизнь в Древней Греции*. Москва: КРОН-ПРЕСС, 1995. С. 69.

обслуговували чоловіків найвищого соціального прошарку (Plut. Ant. IX. 7)³⁹⁹. Ціни на послуги елітних коханок були значно вищими ніж на звичайних, а подарунки для них набагато дорожчими та різноманітними (Mart. X. 75, III. 54, IX. 4; Catull. XLI; Juven. III. 132-133; Ovid. Amor. I. 8. 57-58)⁴⁰⁰. Проте, не дивлячись на гарні умови існування, вони все одно були об'єктом бажань, тому також підпадали під маргінальний стан.

Щодо звичайних повій, то вони існували у великій кількості та були неодмінною частиною життя соціуму періоду Пізньої Республіки та Ранньої Імперії. Адже, навіть моралізатор Катон, радив порядним юнакам не чіпати матрон, а йти до лупанару (публічний будинок у Давньому Римі, який був розміщений в окремій будівлі) (Horat. Sat. I. 2. 30; Lucr. IV. 1073-1075). Проституція регулювалась законодавством та обкладалась офіційним податком (Ulp. Dig. 25, 7, 1,1). Зареєстровані повії мали назву *meretrices*, а незареєстровані *prostibulae*. Всередині цих категорій, особливо найнижчої якості, існували різноманітні розподіли: за функціями та місцями локації (терми, лупанари, вулиці, кладовища, таверни й інші). Розважальні заклади були розсіяні по всьому місту, окрім того додатково повії могли виконувати замовлення – на званих обідах або локальних фестивалях⁴⁰¹. Однак, не дивлячись на попит (CIL IV 8259), більшість з них жили в жахливих умовах, бо все ж вони були об'єктами бажання на короткий час (CIL IV 2246) та існували для продажу, лише фізичного задоволення. Так само, інколи траплялись випадки, коли повії досягали високого соціального рівня й навіть виходили з кабали. З Пріапей, наприклад, ми дізнаємось про Телетузу, яка продавала свої сексуальні послуги у районі Субура та скоріш за все на власний прибуток звільнилась від рабства (Priar. XL). Також доволі цікава символіка на

³⁹⁹ The Roman Courtesan: Archaeological reflections of a literary topos / ed. by R. Berg, R. Neudecker. Roma: Institutum Romanum Finlandiae, 2018. 248 p.

⁴⁰⁰ Dillon M. Ancient Rome: From the Early Republic to the Assassination of Julius Caesar. London: Taylor & Francis, 2005. P. 382.

⁴⁰¹ Devitt A. Sites of the Sex Trade: Spatial Analysis and Prostitution at Pompeii : thes. Master of Arts / McMaster University, 2014. P. 88.

позначення повії у соннику Артемідора: «Жінка, яка їсть свою плоть, скоріш за все стане повією. Таким чином, вона буде харчуватись, за допомогою свого тіла» (Artem. III. 23).

Жінок даної професії можна було ідентифікувати й по зовнішньому вигляду (Ulp. Dig. 47, 10, 15, 15)⁴⁰². За деякими свідченнями, вони одягали тоги (досить незручний предмет одягу), звідси у джерелах фігурує назва togata (Horat. Sat. I. 2. 63, Mart. II. 39; Juven. II. 68-70; Tib. III. 16. 3-5). Зазвичай даний одяг носили лише чоловіки-громадяни. Тому це виступало певним показом виключення жінок легкої поведінки з респектабельної соціальної ієрархії. Між тим, дане питання є дискусійним, адже не було залишено підтвердження жодним зображенням чи епіграфікою, на яких ідентифіковано повію у тозі⁴⁰³. Більшість з них зображувалось оголеними, у строфіумі або зодягненими у звичайний домашній одяг. Дана розбіжність між писемною та візуальною базою ускладнює визначення їх зовнішнього вигляду. Проте, у щоб повії не були зодягненими та скільки б грошей не заробляли за свого роду діяльність, вони розташовувались на нижчому ступені римської соціальної ієрархії.

Отже, ми прослідкували, що такі конструкти як стать, гендер та сексуальність напряму корелювались з соціальним життям римського суспільства, та грали ключову роль у побудові римської соціальної ієрархії. Римляни використовували стать як основу статево-гендерних постулатів та соціально-сексуальних стосунків, проте одночасно з цим, римський гендер був сексуально перехідним чи змінним конструктом протягом всього життя.

Таким чином, вибудовувалась така гендерно-соціальна піраміда, де на верхівці соціальної ієрархії знаходився стан *vir*, тобто справжніх чоловіків (*paterfamilias*) за статтю та гендером, дорослих римських елітних громадян, права та тіла яких є абсолютно захищеними від посягань. Трохи нижче, на перехідний

⁴⁰² Olson K. *Matrona and Whore: Clothing and Definition in Roman Antiquity. Prostitutes and Courtesans in the Ancient World* / ed. by C. Faraone, L. McClure. Madison: University of Wisconsin Press, 2006. P. 186-204.

⁴⁰³ *Ibid.* P. 192-96.

другий ступінь «Матриці домінування», ми розмістили соціальну групу вільнонароджених – молодих юнаків (які недоторкані, і тому захищені законом). Не дивлячись на їх привілеї та чоловічу стать, вони ще не були гендерно ідентифікованими та лише опановували від батька (*vir*) та своїх вихователів, правила, яким чином притримуватись «соціальної мужності» і стати справжнім чоловіком. Третю сходинку гендерно-соціальної моделі, ми не випадково виокремили для римських елітних жінок (матрон), адже не дивлячись на підкорене положення за статтю, вони мали певні права та привілеї (зокрема, недоторканість тіла). Всі інші нижчі стани: раби, вільновідпущеники, іноземці, маргінальні професії, ми вважаємо доречним, відокремити у категорію безправних «інших». Це ті, чоловіки та жінки, з тілом яких могли зробити будь-які агресивні дії (побити, звалтувати та т.п.). Саме тому, не є дивним, що гендерні девіації, найбільш були розповсюдженими серед них.

Проаналізувавши ідеологію давніх римлян, ми бачимо, що соціально-сексуальні прерогативи сконцентрувались серед елітних станів, зокрема дорослих громадян чоловіків, і надали пасивні соціальні ролі підкореним станам суспільства, незалежно від їх статі.

Ми намагались охопити як жіночу так і чоловічу половини суспільства, з чого можна зробити висновок: що у пізній період Римської Республіки та на ранніх етапах зародження Імперії, вплив насолод та розпусти домінував серед чоловічої половини суспільства, але з роками, як свідчать проаналізовані джерела, змінювався статус жінки, і з матрони, яка не мала права на чуттєвість вона перетворювалась на вільну людину зі своїм баченням навколишнього світу та з правом на власний вибір. Поява владних та активних жінок, описаних римськими авторами, абсолютно співпала з консолідацією Імперії, збільшенням статків та еллінізацією, що відображали соціокультурні зміни у житті Давнього Риму.

2.3. Гендер та сексуальність в системі релігійних уявлень Стародавнього Риму⁴⁰⁴

Релігійні культу Стародавнього Риму охоплювали широкий спектр суспільно-політичних та індивідуальних практик. Значна частина сакральної обрядовості базувалась на гендерно-соціальних ролях та сексуальному статусі.

Отже, в даному підрозділі ми проаналізуємо конструкти гендеру та сексуальності в контексті давньоримської релігії. Зазначимо, що питання ролі жінки у структурі релігійної ієрархії давніх римлян і на сьогодні є одним із основних дискусійних тем в сучасній історіографії⁴⁰⁵. А саме, чи була вона пасивним глядачем обрядів, чи навпаки культова обрядовість дозволяла їй займати активну роль?

Щоб відповісти на дані питання, ми звернемось до методологічних підходів щодо теорії колективного несвідомого та архетипів⁴⁰⁶, розроблених швейцарським психологом К. Юнгом та його послідовниками Е. Нойманном й Ю. Монік, за допомогою яких визначимо основні архетипи закладені у римські божества та їх вплив на побудову релігійного життя.

Також при розгляді римської культової обрядовості, ми прослідкуємо, яким чином гендерно-соціальний статус впливав на вшановування певних божеств.

⁴⁰⁴ Підрозділ базується на статті: Федченко Є. Гендер і сексуальність у релігійних практиках Давнього Риму. *Емінак*. 2017. № 2(2). С. 32-38.

⁴⁰⁵ Scheid J. Les rôles religieux des femmes à Rome, un complement. *Les femmes antiques entre sphère privée et sphère publique* / ed. by R. Frei-Stolba, A. Bielman, O. Bianchi. Berne: Peter Lang, 2003. P. 137-51.; Rupke J. A Companion to Roman Religion. Malden: Blackwell Publishing. 542 p.; Schultz C. Women's religious activity in the Roman Republic. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2006. 234 p.; Takács S. Vestal Virgins, Sibyls, and Matrons: Women in Roman Religion. Austin: University of Texas Press, 2008. 220 p.

⁴⁰⁶ *Архетипи* є вмістом колективного несвідомого, «найдавнішими, краще відзначити, першопочатковими типами, тобто споконвіку наявними всезагальними образами». Див.: Юнг К. Архетип и символ. Москва: Ренессанс, 1991. 343 с.; Юнг К. Концепция коллективного бессознательного. *Человек и его символы* / К. Юнг., М.-Л. фон Франц., Дж. Хендерсон. Москва: Серебряные нити, 1997. С. 337-346.

З огляду на активне розширення давньоримських територій у досліджуваний період (I ст. до Р.Х. – I ст. після Р.Х.), ми будемо тримати у фокусі не лише традиційний римський пантеон, але й містичні релігії (Вакханалії) та іноземні культу (Ісіди та Кібели). Особливу увагу приділимо вирішенню проблеми сприйняття та адаптації, а також тому, як нові культу трансформувались на римському «орієнталістському» ґрунті. Інше важливе завдання, яке будемо намагатися вирішити в процесі дослідження, впливає із попередніх і лежить у площині проблеми впливу нових релігій на формування концепту сексуальності й гендерно-соціальних ролей римлян.

Доцільним буде розпочати дослідження основних жіночих культів з богині Венери, адже вона була не тільки богинею кохання та задоволення, а ще й матір'ю Енея та пращуром Риму, тому вшанування її, визначало основу римської сексуальності (Lucr. I. 1-43; Verg. Aen. I. 225-241). Варто одразу підкреслити, що у порівнянні з її грецьким прототипом – Афродітою (богинею чуттєвості та сексуальності), римська Венера в першу чергу була архетипом материнства та божественної матрони, а вже в другу чергу – спокусниці та покровительки плотських розваг⁴⁰⁷. На цей рахунок, американський дослідник Т. МакГінн, справедливо зауважив, що двоякість між божествами була дуже близька римській сексуальній ідеології⁴⁰⁸. Що, власне, не є дивним. Спробуємо пояснити це з точки зору такого поняття як архетип «Великої матері»⁴⁰⁹, який був досліджений

⁴⁰⁷ Cult and Votive Monuments in the Roman Provinces: Proceedings of the 13th International Colloquium on Roman Provincial Art, Bucharest - Alba Iulia - Constanța, 27th of May-3rd of June 2013: Within the Framework of Corpus Signorum Imperii Romani / ed. by C.-G. Alexandrescu. Cluj-Napoca: Mega Publishing House, 2015. P. 56.

⁴⁰⁸ McGinn T. Prostitution, Sexuality, and the Law in Ancient Rome. New York: Oxford University Press, 1998. P. 532.

⁴⁰⁹ *Велика Мати* – назва узагальненого архетипічного образу, витягнутого з колективного культурного досвіду. Велика Мати представляє центральний аспект фемінінного архетипу. Термін "Велика" відображає її дочасний характер і її

швейцарським психологом К. Юнгом. Вчений прослідкував, що у всі історичні періоди «Велика матір» поставала у двох контекстах: як креативна та любляча, та деструктивна й повна ненависті (Добра Велика мати та Жахлива Велика мати)⁴¹⁰. Проєктуючи даний архетип на римську богиню Венеру, дана двозначність є цілком зрозумілою. Адже за словами К. Юнга, «Велика матір»: «...містить у собі материнські риси: прояв уваги та співчуття; магічний авторитет фемінності; все що дає підтримку розвитку та плодючості...», і в той же момент: «має негативні аспекти: все що пожирає, спокушає та труїть...»⁴¹¹.

Таким чином, вшанування богині Венери Вертикордії («та що обертає серця») – покровительки матрон, шлюбу та цнотливості, існувало на протигагу Венері Ерецинській або Волігавій (Дикій Венері) – покровительки чуттєвих розваг й meretrix (повій). Ця дволикість гарно прослідковується при аналізі римського жіночого скульптурного портрета. У римській мистецькій традиції звертають увагу два типи зображення Венери: добродесна жінка в сидячій позі, по типу Афродіти грецького скульптора Фідія, зодягнена в скромний одяг властивий матроні⁴¹² й чуттєва оголена жінка у стилі Афродіти Кнідської грецького скульптора Праксителя (NH. XXXVI. 4. 20) (зокрема, більшого розповсюдження зазнав при династії Антонинів II ст. після Р.Х.)⁴¹³.

перевагу над усім земним і просто людським. Див.: Юнг К. Архетип и символ... С. 26.

⁴¹⁰ Зеленский В. Толковый словарь по аналитической психологии. Москва: Когито-Центр, 2018. С. 72.

⁴¹¹ Jung C. Four Archetypes: Mother, Rebirth, Spirit, Trickster. London: Routledge Classic, 2005. P. 15.

⁴¹² Fantham E., Foley H., Kampen N. Women in the Classical World: Image and Text. Oxford: Oxford University Press, 1994. P. 265.

⁴¹³ *Скульптура Афродіта Кнідська* – витвір Праксителя IV ст. до Р.Х., вважається однією з перших скульптур з оголеним жіночим тілом в натуральну величину у західному мистецтві. Див.: Barrow R., Silk M. Gender, Identity and the Body in Greek and Roman Sculpture. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. P. 35-48.; Кларк К. Нагота в искусстве. Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2004. С. 100-106.

Перший тип скульптури гарно представлений міфологічними сюжетами з Венерою у містечку Афродізіас (Рис. В. 2. 3.)⁴¹⁴. На даних композиціях, Венера найчастіше поставала як *Venus Genetrix* (Венера Прамати) з атрибутами добродісної матрони та немовлям-амуром на руках. Надалі за згадками античних авторів (NH. XXXIV. 14. 31; Plut. Tib. Et g. Gr. XXV. 4) та віднайденій мармуровій основі пам'ятника з надписом: «*CORNELIA AFRICANI F/Gracchorum*» (CIL VI 31610), ми спостерігаємо такого типу скульптурний портрет знатної римлянки Корнелії Гракх⁴¹⁵. Питання датування цього твору мистецтва є дискусійним, проте більшість вчених сходиться на думці, що скоріш за все він був встановлений за часів імператора Августа (I ст. після Р.Х.) задля ідеалізації ролі зразкової дружини та матері у контексті морально-етичних реформ Августа⁴¹⁶.

Різкий контраст вищезгаданим скульптурам складав поховальний портрет римської матрони у стилі Афродіти Кнідської⁴¹⁷ кінця I ст. після Р.Х. Жінка зображена на композиції: повністю оголена та прикривала рукою свої груди (Рис. В. 2. 4.). Звертає увагу символічність оголених статевих органів Венери, що іконографічно трактувалось більшістю вчених як символ плодючості та сили⁴¹⁸.

⁴¹⁴ Також *афродісійський тип зображення* богині за одним з трактувань вчених, переродився в подальшому на відомому *Ara Pacis* (Вівтарю Миру) імператора Августа. Докл. див.: Galinsky G. *Venus in a Relief on the Ara Pacis Augustae*. *AJA*. 1966. Vol. 70/3. P. 223-243.; Grummond N. *Pax Augusta and the Horae on the Ara Pacis Augustae*. *AJA*. 1990. Vol. 94. P. 663-77.

⁴¹⁵ Корнелія Гракх – римська матрона, дочка Публія Корнелія Сципіона Африканського, дружина Тиберія Семпронія Гракха. В античності Корнелія була втіленням жіночих чеснот – зразковою дружиною та матір'ю. Див.: Портнягина И. *Знатная римлянка в период поздней Республики. Мнемон. исследования и публикации и по истории античного мира*. 2005. №4. С. 265-274.

⁴¹⁶ Kajava M. *Cornelia Africana f. Gracchorum*. *Issue*. 1989. Vol. 23. P. 119.

⁴¹⁷ Деякими дослідниками, ідентифікована як Марція Фурнілла (друга дружина імператора Тіта Лівія). Див.: Barrow R. *The Incongruous Body: Portrait of 'Marcia Furnilla' as Venus. Gender, Identity and the Body in Greek and Roman Sculpture* / ed. by R. Barrow., M. Silk. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. P. 110-122.

⁴¹⁸ Bonfante L. *Nudity as a Costume in Classical Art*. *AJA*. 1989. Vol. 93/4. P. 543- 570.

Отже, Венера Вертикордія уособлювала морально-етичні чесноти римської жінки (*архетип Доброї Великої мати*). Її культ у Римі був започаткований під час Другої Пунічної війни бл. 215 р. до Р.Х. разом з іншими жіночими культурами плодючості та статків. Аналізуючи причини, що спонукали римлян до популяризації даного обряду, варто звернутись до латинських письменників таких як Овідій «Фасти» та Тіт Лівій «Історія» (Ovid. Fast. IV. 155 - 62; Liv. XXX. 38. 8)⁴¹⁹. Аналізуючи їх, можна пов'язати побудову другого храму Венери Вертикодрії із занепадом римської моралі, яка проявила себе у сексуальному забрудненні трьох Весталок⁴²⁰ (114 р. до Р.Х.). Згідно з цими свідченнями, в даному культі можна прослідкувати прямий зв'язок між доброчесністю жінки та добробутом держави.

Під час вшанування цього божества, особлива увага приділялась жінкам та їх сексуальності, проте саме в контексті підтримання шлюбу та ролі, яку вони грали для своїх чоловіків. Водночас римський автор Валерій Максим зазначив, що культ Венери Вертикодрії також впливав на формування морально-етичних цінностей кожної жінки (незайманої чи дружини) та відвертав її від *libido* (сексуального жадання) до *pudicitia* (моральних чеснот) (Val. Max. VIII. 15. 12)⁴²¹. Недаремно, коли встановлювали статую Венері Вертикордії, для її освячення матрони обрали найпочеснішу жінку Риму – Сульпіцію, враховуючи її високоморальні якості.

⁴¹⁹ Ovid. Fast. IV. 155-62. «Roma pudicitia proavorum tempore lapsa est: Cumaeam, veteres, consuluistis anum. templa iubet fieri Veneri: quibus ordine factis inde Venus verso nomina corde tenet. semper ad Aeneadas placido, pulcherrima, voltu respice, totque tuas, diva, tuere nurus. Dum loquor, elatae metuendus acumine caudae Scorpis in virides praecipitatur aquas.»

⁴²⁰ Весталки – жриці храму Вести. Про них більш детально буде розглянуто далі.

⁴²¹ Val. Max. VIII. 15. 12. «merito virorum commemorationi Sulpicia Ser. Paterculi filia, a Fulvi Flacci uxor, adicitur. quae, cum senarus libris Sybillinis per decemviros inspectis censuisset ut Veneris Verticordiae simulacrum consecraretur, quo facilius virginum mulierumque mens a libidine ad pudicitiam converteretur, et ex omnibus matronibus centrum, ex centrum autem decem sorte de sanctissima femina iudicium facerent, cunctis castitate praelata est.»

Якщо говорити про Венеру Ерицинську, то в її образі найскравіше втілилась друга сторона архетипу «Великої матері», а саме, за словами юнгіанського аналітика С. Біркхойзер-Оері: «дика, екстатична чи заражаюча пристрастю...»⁴²².

Щодо витоків даного культу, то його введення влада аргументувала міфологічним трактуванням римських коренів, зокрема легендою про троянське походження римлян (Diod. Sic. III. 83. 4-5)⁴²³. Згідно з якою, Еней (пращур Риму) побудував храм богині на горі Ерікс.

З часом Венера Ерицинська стала покровителькою святкувань весни, розквіту, статків, розкоші, всього що пов'язано з задоволеннями і святами, які проходили 23 квітня (Ovid. Fast. IV. 863-872). У Римі існувало два основних храми присвячених їй: Капітолійський храм (*Aedes Veneris Erycinae*) та храм біля Коллінських воріт (*Capitoline Hill*). Згідно з латинськими джерелами, перший мав більш респектабельну репутацію, а другий, розташований за межами міста – маргінальну. Зокрема латинський лірик Овідій згадував останній у контексті плотських насолод та вільного кохання (Ovid. Fast. IV. 865-74, Rem. Am. 549-54)⁴²⁴. Проте конкретних доказів про існування храмової проституції у ньому не існує, тому можна стверджувати, що хоча цей культ і проповідував плотські насолоди, але як такої священної проституції у римських святилищах, на відміну від Афін, не існувало⁴²⁵. Еротична атмосфера, яка характеризувала дане свято протиставляла його святам присвяченим Венері Вертикордії, адже релігія, по типу інших соціальних практик, розподіляла матрон та жінок низького статусу згідно з їх

⁴²² Биркхойзер-Оэри С. Мать. Архетипический образ в волшебной сказке. Москва: Когито-Центр, 2010. С. 48.

⁴²³ Див. Розділ II. Підрозділ 2. 1.

⁴²⁴ Ovid. Fast. IV. 865-74. «...numina, volgares, Veneris celebrate, puellae: multa professorum quaestibus apta Venus. poscite ture dato formam populi que favorem, poscite blanditias dignaque verba ioco...».

⁴²⁵ Strong A. Prostitutes and Matrons... P. 173.

ролями у суспільстві⁴²⁶. Причину введення культу, вчені вбачають у бажанні сенату встановити традиційну римську владу над релігією та у такий спосіб презентувати офіційний культ сексуальності, який би протиставлявся політично небезпечним обрядам по типу Вакханалій⁴²⁷. У зв'язку з цим, богиня Венера Ерицинська являла собою контрольований вихід чуттєвих релігійних прагнень.

Таким чином, після падіння Карфагену у Римі з'явилося офіційне культивування кохання як всепоглинаючої пристрасті та розпусти (Liv. XXIII. 31)⁴²⁸. Саме – Венера Ерицина постала богинею для Луція Сулли (Plut. Sulla XIX. 9; App. B. C. I. 97), Венерою Віктрікс заради Гнея Помпея (Plut. Pomp. LXVIII; Tertul. Spect. X. 5; Dio Cass. XLIII. 22.2-23.5), матір'ю Енея та роду Юліїв для Цезаря (Svet. Div. Iul. VI; Ovid. Am. I. 2. 51, II. 14-20, Met. XV. 840-50; App. B. C. II. 76), і нарешті, Венерою – праматір'ю імперії, прославленою до такої міри, що римський імператор Веспасіан уподібнює її самому Риму.

Загалом можна відзначити те, що культ Венери (в різних видах) у Римі був інклюзивним, та дозволяв долучатись до поклоніння різним станам людей, не залежно від гендеру чи статків.

Близьким до культу Венери був культ Бона Деа, тобто Доброї Богині. Вона уособлювала собою також архетип Великої Матері або Матері Землі, тому зрозумілим, що функції даного божества були у підтриманні жіночої сексуальності та фертильності⁴²⁹. Варіацій міфу про Добру Богиню існувало безліч. Наведемо декілька головних з них: перший свідчить про те, що вона була дочкою божества Фавна, який зажадав її та намагався спокусити, підливаючи їй вино, а коли вона відмовляла йому бив гілкою мирта. Згодом він перетворився на змія та згвалтував

⁴²⁶ Schultz C. *Women's Religious Activity in the Roman Republic*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2006. P. 147.

⁴²⁷ Orlin E. Why a second temple for Venus Erycina? *Latomus*. 2000. Vol. 10. P. 75, 89.

⁴²⁸ Schilling R. *La religion romaine de Vénus depuis les origines jusqu'au temps d'Auguste*. Paris: Boccard, 1954. P. 25.

⁴²⁹ Versnel H. The Festival for Bona Dea and the Thesmophoria. *Greece & Rome*. 1992. Vol. 39/1. P. 48.

її (Macrobian. Saturn. I. 12. 20-29). Інша версія, зокрема представлена нам Секстом Клодієм, говорить, що Фавн був жорстоким чоловіком, який забив свою жінку до смерті миртовими гілками за те, що вона випила нерозбавлене вино, яке було заборонене для вживання римським матронам. Після цього він на знак жалю зробив її божеством (Arnob. Adv. Nat. V.18). Загалом для римської ментальності був характерним архетип зґвалтованої добродісної мучениці, варто згадати лише Рею Сильвію (матір Ромула і Рема) або Благочестиву Лукрецію⁴³⁰. У третьому варіанті міфу, переданим від латинського письменника Варрона, Бона Деа поставала уособленням жіночої добродісності, адже він наголошував на тому, що вона при житті була настільки скромна, що її ніхто ніколи не бачив та не чув, окрім власного чоловіка (Lact. Div. Instit. I. 22. 9-11). Останній варіант розповіді користувався надзвичайною популярністю під час моральних реформ імператора Августа (I ст. після Р.Х.), адже його дружина імператриця Лівія презентувала себе у образі Великої Матері римського народу (Ovid. Fast. I. 536, V. 157-58)⁴³¹.

Щодо іконографії Доброї Богині, то вона схожа з такими богами як Церера (богиня врожаю та плодючості), Діана (богиня рослинного та тваринного світу, полювання) або Асклепій (бог лікування), проте її зображення в основному ідентифікують за такими атрибутами як змії та ріг достатку в лівій руці. Символи є зрозумілими, адже змії в античності позначали – плодючість⁴³², а ріг достатку – джерело статків⁴³³.

За багатьма свідченнями вона була лише жіночою богинею, чоловіки взагалі не мали права бути присутніми на церемонії (Cic. Har. Resp. IV. 8, XVII. 37; Plut. Queast. Rom. XX). За описами грецького біографа Плутарха вони збирались у

⁴³⁰ Докл. див. Розділ II. Підрозділ 2. 1.

⁴³¹ Barret A. Livia: First Lady of Imperial Rome. London: Yale University Press, 2002. P. 125.

⁴³² Roberts H. Encyclopedia of Comparative Iconography: Themes Depicted in Works of Art. London: Routledge, 2013. P. 19-22, 813.

⁴³³ Cumont F. La Bona Dea et ses serpents. *Mélanges d'archéologie et d'histoire*. 1932. Vol. 49. P. 1-5.

будинку консула чи претора. Місце церемоній обирали Весталки, що свідчить про доволі тісний зв'язок культів у Римі (Plut. Caes. IX. 3-4). До речі, цікавий факт, що під час цього вшанування, жінкам дозволялось вживання вина та принесення жертвоприношень, що було неприйнятним для них у повсякденному житті (Val. Max. II. 1. 5). Таким чином, на дане свято фактично гендерні ролі перевертались, та жінки виконували чоловічу роль. Більшість вчених пов'язували вищезазначені послаблення із маскулінною ідеологією й бажанням чоловіків встановити контроль над розвагами римлянок, адже такі невеликі поступки пару разів на рік дозволяли тримати їх у покорі весь інший час⁴³⁴. В даному контексті, як бачимо, культ Бона Деа символізував й небезпечність жіночої сексуальності та встановлення контролю держави над нею.

Поряд з цим, багато джерел згадувало також достатньо неприйнятну ситуацію, порушення таїнств обряду – проникнення чоловіка на жіноче свято, а саме трибуну плебсу, Аппія Клодія Пульхра в 62 р. до Р. Х. Він прийшов на святкування присвячені Добрій Богині, переодягнувшись арфісткою, щоб спокусити другу дружину Цезаря (Sen. Ep. XCVII; Plut. Caes. X; Dio Cass. XXXVII. 45; Cic. Att. I. 13; Suet. Div. Iul. VI. 2). Даний ексцес був суворо засудженим римською мораллю, адже після цього Цицерон висував звинувачення у суді, про вчинення *stuprum* (сексуального злочину) та замах на жіночу гідність – *puicitia*. Таким чином, Клодій переступив майже всі римські закони⁴³⁵.

Згодом римський моралізатор Цицерон та сатирик Ювенал натякали на виродження культу, який проповідував чистоту і цнотливість у типові містерії та оргії серед жінок (Juven. VI. 310; Cic. De Har. Resp. VII. 17, XVII. 37; De leg. II. 9, 21)⁴³⁶.

⁴³⁴ Ambasciano L. The Gendered Deep History of the Bona Dea Cult. 2016. *Journal of cognitive historiography*. 2016. Vol 3/1-2. P.138-139.

⁴³⁵ Langlands R. Sexual Morality in Ancient... P. 303.; Tatum W. Cicero and the Bona Dea scandal. *Class. Philol.* 1990. Vol. 85. P. 202-8.

⁴³⁶ Juven. VI. 310. «...nota bonae secreta deae, cum tibia lumbos incitat et cornu pariter uinoque feruntur attonitae crinemque rotant ululantque Priapi maenades. o quantus tunc

Завершимо розгляд основних жіночих поклонінь культом богині Церери та Флори, що відбувалися поряд зі святкуваннями на честь Венери та Бона Деа. Вшанування цих божеств були пов'язані симетричною опозицією. Таким чином, вони ритуально сформулювали явну поляризацію соціальних категорій у релігійній ідеології: матрона та повія (Ovid. *Fast.* IV. 619-620, V. 355-356.; Juven. VI. 250).

Богиня Церера у римлян виступала в двох головних ролях: у якості материнського божества та у якості божества покровителя шлюбу⁴³⁷. Латинські автори активно використовували титул «Мати» як звертання до неї (*Alma*: Verg. *Georg.* I. 7; Ovid. *Met.* V. 572, *Fast.* IV. 547. *Genetrix*: Ovid. *Met.* V. 490; *Maten*: Verg. *Georg.* I. 163; Ovid. *Met.* V. 509, 567, VI. 118; *Fast.* I. 671, IV. 447). Більше того, К. Юнг називає її: «..могутнім образом матері, якщо не сказати, що надлюдським...»⁴³⁸.

Також Церера у образі Великої Матері часто зустрічалась і у римській візуальній культурі. Особливою популярністю користувався архетипічний сюжет, пов'язаний з міфом про викрадення її доньки Прозерпіни богом підземного царства Плутоном⁴³⁹. А роль богині як покровительки весілля, скоріш за все, була пов'язана із її протегуванням фертильності.

Обряди присвячені даній Богині виконували лише матрони, чоловікам було заборонено бути присутніми під час них, та окрім того дев'ять днів до та під час вшанування, жінкам було заборонено вступати у статевий акт (Ovid. *Met.* X. 431-

illis mentibus ardor concubitus, quae uox saltante libidine, quantus ille meri ueteris per crura madentia torrens!».

⁴³⁷ Spaeth V. *The Roman Goddess Ceres*. Austin: University of Texas Press, 2010. P. 42.

⁴³⁸ Юнг К. *Структура психики и архетипы*. Москва: Академический проект, 2015. С. 130.

⁴³⁹ В психології юнгіанців, міфологічна пара Деметра-Кора (рим. Церера – Прозерпіна), матір-дочка завжди йдуть поруч, та знаходяться на рівні переживань, які не близькі чоловікам. (Двоєдиність Великої Богині як матері-дочки). Докл. див.: Юнг К. *Структура психики и архетипы...* С. 127-150.; Neumann E. *The Great Mother...* P. 307-310.

435, *Ars Am.* III. 10)⁴⁴⁰. Важливим є і той факт, що почитання Церери йшло паралельно з культом Лібер-Лібера⁴⁴¹, та разом вони утворювали авентинську тріаду божеств. У якій бог Лібер відповідав за чоловічу фертильність, а Лібера за жіночу (*August. Civ. Dei.* IV. 11), богиня ж Церера регулювала між ними баланс⁴⁴². Таким чином, вшанування даних божеств уособлювало втілення сексуальності у шлюбі з точки зору як чоловіка так і жінки⁴⁴³.

Флора ж була богинею квітів, весни та свято на її честь продовжувалось з 28 квітня до 1 травня (*NH.* XVIII. 286)⁴⁴⁴. *Ludi scaenici* (ігри сценічні)⁴⁴⁵, одна з ритуальних особливостей Флоралій, характеризувалась надзвичайним сп'янінням, грубістю, розбратом (*Ovid. Fast.* V. 331-378; *Mart.* I; *August. Civ. Dei.* II. 27). В іграх на її честь, що святкувались зазвичай у цирках (*Mart.* VIII. 67. 4), брали участь не лише повії, але й звичайний люд. Ці безсоромні гульбища Ювенал згадує у своїх сатирах як *panem et circenses* (хліба та видовищ) (*Juven.* VI). У цирку, під час свята, випускалися олені та зайці – символи плодючості. Глядачі й учасники, замість білого звичайного одягу, зодягались в кольоровий (*Ovid. Fast.* V. 355-360). Лактанцій надає досить детальний опис дійств: «Ці ігри святкувались з усією хтивістю, як і личить почитанням повії. Бо, окрім розпусних слів у яких і

⁴⁴⁰*Ovid. Met.* X. 431-435. «Festa piae Cereris celebrabant annua matres illa, quibus nivea velatae corpora veste primitias frugum dant spiceaserta suarum perque novem noctes venerem tactusque viriles in vetitis numerant.»

⁴⁴¹*Liber* та *Libera* у римській релігії пара божеств плодючості. *Liber*, хоча й давнє, виключно італійське божество, отожднювався з богом Діонісом, а *Libera* з Аріадною. Тріада Церера, Лібер і Лібера представляли собою у Римі грецьку Деметру, Бахуса-Діоніса та Кору. Див.: *Smith W. A Dictionary of Greek and Roman biography and mythology.* London: John Murray, 1880. P. 776-777.

⁴⁴²*Staples A. From Good Goddess to Vestal Virgins: Sex and Category...* P. 87.

⁴⁴³ *Spaeth B. The Roman Goddess Ceres...* P. 8.

⁴⁴⁴ *Schilling R. La religion romaine de Vénus...* P. 110.

⁴⁴⁵ *Ludi scaenici* – давньоримські ігри, які супроводжувались театральним видовищем. Див.: *Словарь античности / под ред. В. Кузищин.* Москва: Прогресс, 1989. URL: <http://ancientrome.ru/dictio/article.htm?a=256748198>. (Дата звернення: 29. 04. 2021).

втілювалась вся непристрійність, блудниці також знімали одяг за вимогою народу. А згодом вони виконували роль мімів, супроводжуючи все це безсоромними жестами...» (Lact. Div. Instit. I. 10). Хоча акторки на сцені належали до маргінальних професій, Флоралії не були фестивалем повій. Адже, навіть римський мораліст Цицерон брав активну участь в організації даних дійств (Cic. In ver. II. 5. 36)⁴⁴⁶. Їх дії не являли собою звичайні практики жінок легкої поведінки, чий розбрат викликав моральне незадоволення Сенеки, Катона, Св. Августина, Тертуліана (Tertul. De Spect. XVII; Sen. Epist. XCVII. 8; Gell. X. 13; Auson. Ecl. XXIII. 25; Lact. Div. Instit. I. 20; August. Civ. Dei. II. 27), вони були лише частиною обряду у якому божество посилювало бажання сексуальної сили та плодючості. На противагу вакханаліям, культ Флори жодним чином не ставив під сумнів соціальний устрій. Окрім того, щоб стимулювати статеву силу, незвичайна оголеність повій у театрі повинна була спровокувати веселощі та сміх, як фінал вистави «грайливої непристойності» повинен мати апотропічну цінність, тобто відганяти злих духів⁴⁴⁷.

Римська релігія дуже тісно перепліталась з іноземними запозиченнями. Серед запозичених зі Сходу треба згадати два основних: Культ Ісіди та Кібели.

Богиня Ісіда, мабуть, була одним з найяскравіших втілень дуальності архетипу «Великої матері». За словами Е. Нойманна: «...вона втілювала у собі Жахливу та Добру Матір, відповідаючи архетипу Великої Матері...»⁴⁴⁸. Це легко пояснити, звернувшись до переказу міфу «Про Ісіду та Осіріса» грецьким письменником Плутархом (Plut. Isid. et. Osir.). З нього ми бачимо, що богиня у різний час поставала як у позитивному, так і негативному контекстах: вірна дружина Осіріса та любляча матір Гора й підступна жінка, яка здатна заради досягнення своїх цілей на все (наприклад: підманює та вивідує священне ім'я Сонця-Ра).

⁴⁴⁶ Cic. In ver. II. 5. 36. «habeo rationem quid a populo Romano acceperim; ... mihi Floram matrem populo plebique Romanae ludorum celebritate placandam...».

⁴⁴⁷ Richlin A. The Garden of Priap... P. 10.

⁴⁴⁸ Neumann E. The Great Mother... P. 21.

В Давньому Римі поклоніння Ісіді зазнало суттєвої трансформації, а особливого розмаху вшанування богині набуло під час правління імператора Калігули, який ввів його у ранг державного культу⁴⁴⁹. Цікавим є той факт, що даний єгипетський культ не вписувався у гендерні стандарти римського суспільства, адже в ньому прославлялась рівність жіночої влади з чоловічою, що було не припустимо для андроцентричного характеру римлян⁴⁵⁰. Даний дисонанс викликає низку питань: чому ж тоді він прижився серед жінок у Давньому Римі та які функції мав?

На дані питання, на нашу думку, надала найбільш вдалу відповідь, znana дослідниця Ш. Хейоб. Вона зазначила, що поклоніння Ісіді набуло такої шаленої популярності серед римлянок скоріш за все через те, що задовольняло їх емоційні потреби, які залишались без уваги в інших релігіях⁴⁵¹. Зокрема, вчена припустила, що богиня відчувала весь спектр людських емоцій у своєму досвіді шлюбу та материнства, й у скорботі смерті та розлуки, який був доволі знайомий римським жінкам⁴⁵². До того ж у греко-римському втіленні культ Ісиди підкреслив роль богині як зразкової дружини.

Містерії, присвячені даному божеству, були схожі на вже згадувані римські флоралії. Достатньо детальний опис ми бачимо у романі Апулея «Метаморфози» (Apol. Met. XI. 10), символікою цієї богині були золоті фалоси, які жерці несли до храму, «вшановане зображення, гідне поваги богині», іронізував Апулей. Про наявність у храмах розбещеності, говорив і Овідій: «Не цікався, що трапляється в храмах Ісиди...», і «Не спокушайся храмами Ісиди, багатьох жінок робить вона

⁴⁴⁹ Чисталев М. Реакция римских властей на распространение египетских культов в Риме (I в. до н.э. - I в. н.э.). *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*. 2012. № 5/1. С. 197.; Koberlein E. Caligula und die ägyptischen Kulte. Meisenheim am Glan, 1962. P. 12.

⁴⁵⁰ North J. Gender and Cult in the Roman West: Mithras, Isis, Attis. *Women and the Roman City in the Latin West* / ed. by E. Hemelrijk., G. Woolf. Leiden: Brill, 2013. P. 109-127.

⁴⁵¹ Heyob S. The Cult of Isis Among Women in the Graeco-Roman World. Leiden: Brill, 1975. P. 44.

⁴⁵² Ibid. P. 64.

подібними до себе....» (Ovid. Amor. II. 2. 25). Як стверджують латинські автори, найбільш численними прихильницями даного божества були жінки, частіше вільних поглядів, тому що богиня піклувалась про їх інтереси та сексуальність. Ювенал, навіть називає її «Ісіда, богиня-звідниця» (Juven. VI. 489). Проте, постає питання: якщо Ісіда проповідувала настільки вільні погляди та сексуальну свободу, то чому в багатьох римських елегіях зустрічались згадки про десятиденний обряд сексуального утримання або чистоти на честь цього божества (Tib. I. 3.25-26; Prop. II. 33. 2, II. 33. 17, IV. 5. 34; Ovid. Amor. I. 8. 73-74, III. 9. 33-34)? Про чистоту культу свідчить й численний епіграфічний матеріал (CIL VI 36589; CIL VI 17985).

На нашу думку, античні автори більшою мірою висвітлювали іноземний культ в аморальному світлі у ключі концепції Орієнталізму Е. Саїда ⁴⁵³. Більшість обрядів були таємними та закритими від багатьох людей, до того ж в гендерному плані головна роль в них відводилась жінці, тому не є дивним, що римські маскулінні чоловіки мали занепокоєння з даного приводу.

Таким чином, протягом довгого часу східне божество сприймалось по-різному, але частіше за все у якості хоч і чуттєвого, але частково такого, що не відповідало сексуальним практикам римлян.

Щодо культу Кібели, то ця богиня прийшла до римлян з Малої Азії й отримала назву на новому ґрунті – Magna Mater (Велика Матір) (Catull. LXIII)⁴⁵⁴. В основі поклоніння даному культу лежало також підтримання римської «колективної пам'яті» через «троянський міф», за яким покровителем пращура римлян – Енея була богиня Кібела (частково ототожнена з Венерою) (Ovid. Fast. IV. 273-77, IV. 251-54; Virg. Aen. II. 693-97, II. 788, III. 111-14; VI. 784-89; VII. 138-140, IX. 77-122, X. 136-38, X. 252-255)⁴⁵⁵. У зв'язку з цим, в їх варіанті поклоніння,

⁴⁵³ Докл. див. теоретико-методологічний підрозділ 1. 3.

⁴⁵⁴ Orlin E. Foreign Cults in Rome. Creating a Roman Empire. Oxford: Oxford University Press, 2010. P. 59.

⁴⁵⁵ Virg. Aen. VI. 784-89. «invehitur curru Phrygias turrata per urbes laeta deum partu, centum complexa nepotes, omnis caelicolas, omnis supera alta tenentis. huc geminas nunc

божество асоціювалось з плодючістю, достатком та сексуальністю, які не були основою обрядів в інших країнах. Найяскравіше це прослідковувалось у візуальних сюжетах присвячених даному культу, де часто зустрічались людські статеві органи, корзини з фруктами та напівоголений Аттіс⁴⁵⁶.

В основі всіх міфічних сюжетів Кібела виступала в парі зі своїм сином та коханцем Аттісом, який зрадив їй, і був зведений нею з розуму, через що в підсумку кастрував себе (Ovid. *Fast.* IV. 223-46).

Щодо стосунків Кібели-Аттиса (матері-сина) цікавими є думки послідовника К. Юнга, психолога Е. Нойманна. На його думку, існувало два архетипи Великої Матері: елементарний та трансформаційний. Елементарний порівнювався ним з великим вмістилищем, у якому все народжене належить цьому Великому Колу жіночості, та залишалось йому підкореним. Саме до цього абсорбаційного типу Великої Матері він відносив богиню Кібелу. Такого повного підкорення богиня Кібела вимагала від сина Аттіса та її прихильників⁴⁵⁷.

Розквіт шанувань божества прийшовся на кінець війни з Ганнібалом. За описами містерій прихильників даного культу у ньому простежується схожість з традиційними вакханаліями (Dion. Hal. *Ant. Rom.* II. 19. 4f)⁴⁵⁸. Головну роль у релігійних дійствах грали жерці Великої Матері, вони були євнухами і вірили в світ бога Аттіса. Римський елегіст Овідій так описував цей обряд: «Заслужив я крові й страждань... Нехай зникне той член, через який я присягу порушив. Геть його...

flecte acies, hanc aspice gentem Romanosque tuos. Nunc Caesar et omnis Iuli progenies magnum caeli ventura sub axem.».

⁴⁵⁶ Roller L. *In Search of God the Mother: The Cult of Anatolian Cybele*. Berkeley: University of California Press, 1999. P. 280.

⁴⁵⁷ Нойманн Э. *Происхождение и развитие сознания*. Москва: Рефл-бук; Киев: Ваклер, 1998. С. 64.; Юнг К. *Душа и миф: шесть архетипов*. Киев: Государственная библиотека Украины для юношества, 1996. P. 221-222.

⁴⁵⁸ Bowden H. *Mystery cults of the ancient world*. Princeton: Princeton University Press, 2010. P. 108.

Його божевілля заразне... Дотепер учні, волосся розкинувши, ріжуть по живому...» (Ovid. *Fast.* IV. 235-246).

Кастрація символізувала відданість Кібелі (Catull. LXIII. 1-26; Mart. III. 24). Цікаво зауважила англійська дослідниця Л. Роллер, що для римського варіанту фрігійського поклоніння властива дихотомія, яка вбачається у вшануванні Magna Mater як захисниці Риму, та неприйнятті її служителів – галльських жерців⁴⁵⁹. І це не є дивним, адже на противагу римській ідеології мужності в цьому культі прославлялася пасивність (жіночий початок). Маскуліність натомість розглядалася як зло, яке необхідно було принести у жертву, якщо людина прагнула порятунку. Містерії влаштовувались у приватних будинках, але самі обряди жерці проводили на одинці, що за Апулеєм дозволяло схилити юнаків до непристойних практик (у його творі юнак потрапив до євнухів Кібели та став свідком їх *irrumatio* (феліцій) (Apul. *Met.* VIII). Латинський словник також це підтверджував, жерці цього культу досить часто описані як гендерні девіанти – *pathicus* або *cinaedus*, що свідчило про їх несприйняття римським суспільством⁴⁶⁰. Багато й латинських авторів висміювало їх у агресивному контексті, наприклад, Марціал порівнював з оскопленими півнями (Mart. XIII. 63) або чоловіками не здатними задовольнити жінку (Mart. XIII. 64, III. 24). Але навіть те, що вони були кастровані, не зменшувало їх сексуального тяжіння й не утримувало від численних еротичних зв'язків з чоловіками та жінками⁴⁶¹. Тому в джерелах нерідко згадується, що матрони розважалися із євнухами (без страху завагітніти) (Horat. *Sat.* I. 2. 119-22).

⁴⁵⁹ Latham J. “Fabulous Clap-Trap”: Roman Masculinity, the Cult of Magna Mater, and Literary Constructions of the galli at Rome from the Late Republic to Late Antiquity. *J. Relig.* 2012. Vol. 92/1. P. 87.

⁴⁶⁰ Younger J. *Sex in the Ancient World from A to Z*. London and New York: Routledge, 2005. P. 43.

⁴⁶¹ Roller L. *In Search of God the Mother...* P. 301.

Отже, римське неприйняття галлів ґрунтувалось на їх дикості, жіночості та гендерній девіантності, які в «орієнталістському» мисленні римлян відповідали східним культам в цілому⁴⁶².

Досліджуючи сексуальність у римській релігії, треба зазначити, що напевно Давня Греція дала римлянам одні з найяскравіших містерій – це вакханалії або культ бога Вакха, який пройшов у Давньому Римі цікавий шлях становлення⁴⁶³. Найбільш раннім був культ Лібер Патера. Він був богом поколінь, у його свято підлітки одягали чоловічу тогу та ставали повноправними членами стану *Patres* (патриціїв)⁴⁶⁴. Дівчата та хлопці збирались разом, щоб пити вино, співати пісні та читати фесценни (непристойні двовірші). Згодом у III ст. до Р.Х. набув популярності культ Діоніса, який супроводжувався чуттєвими фаллофоріями. Досить швидко шанування Лібер Патера переплелось із культом Діоніса, що знайшло свій відбиток у римському Бахусі (бог Вина), а містерії перетворились у вакханалії (Ovid. *Fast.* I. 394; Catull. LXIV. 253). З цим святом пов'язані спалахи шаленства та бурхливої сексуальної активності (Liv. XXXIX. 15). І це не є дивним, адже архетип Бахуса (гр. Діоніса), за словами вченої юнгіанської школи Дж. Болен: «...Характеризується певною двоякістю, яка проявляється як у його позитивному, так і негативному потенціалі. Присутність цього архетипу призводить як до конфлікту всередині психіки, так і у взаємовідносинах людини з суспільством....»⁴⁶⁵.

⁴⁶² Reeves J. Co-Opted, Cults and the Classics: Highlighting the Magna Mater Cult in Rome. Honors Projects, 2019. P. 46-47.

⁴⁶³ Rüpke J. Companion to Roman Religion. Oxford and Malden: Wiley-Blackwell, 2007. P. 64; Riedl M. The Containment of Dionysos: religion and politics in the Bacchanalia affair of 186 BCE. *International Political Anthropology*. 2012. Vol. 5. P. 114-115.

⁴⁶⁴ Miller J. Ovid's Liberalia. *Ovid's Fasti. Historical Readings at its Bimillennium* /ed. by G. Herbert-Brown. Oxford: Oxford University Press, 2002. P. 199-225.

⁴⁶⁵ Болен Ш. Боги в каждом мужчине. Архетипы, управляющие жизнью мужчин. Москва: София, 2008. URL: <http://psylib.org.ua/books/bolen02/txt10.htm>. (Дата звернення: 29. 04. 2021).

Так, за Лівієм, спочатку обряди ініціацій могли проводити лише жінки – тричі на рік. Але якась жінка з Кампанії, згідно нібито волі богів, змінила ритуал і почала з ініціації своїх синів (Liv. V. 39. 13). Саме з цього моменту звичайною справою стала розпуста у вакханаліях. В джерелах знаходимо такий опис: «За цим голосним натопвом слідували Phallophores, і перші без усякого сорому виставляли напоказ усьому натоппу приставні чоловічі статеві органи, укріплені на стегнах за допомогою ременів...». Коли вони приходили на призначене для оргій таємне місце, то: «кожен з присутніх чинив так на людях, як ніби то він був один в усьому світі, найганебніші акти розпусти траплялись на очах декількох сотень глядачів...» (Liv. XXXIX. 13. 8-14). Іншими словами, вакханалії були екстатичним культом, під час обрядів якого люди вигукували пророцтва у містичному стані свідомості. Чому ж дані маргінальні містерії набули такого розповсюдження у Давньому Римі? Цікаве пояснення даного феномену надав антрополог Л. Льюїс, він відносить вакханалії до периферійних культів, які зазнавали надзвичайної популярності серед низьких соціальних станів та серед жінок⁴⁶⁶. Адже під час неконтрольованої містерії, природа такого обряду надавала безправним категоріям можливість вилити свої емоції та напругу. З іншого боку, культурна свобода представляла трансцендентне уявлення про соціальне звільнення заміжніх жінок, подолання відчуження чоловіків через відновлення їх статусу у сфері чуттєвості (яка сконцентрована у феномені діонісійської оргії) і зневага до соціальних обмежень (пов'язаних з образами божевілля), що позначало не повернення до матриархату, але автономію і рівність у всьому (аналогічно тому, що відбувалося всередині культу)⁴⁶⁷.

Проте мода на дані містерії торкнулась й девіантної еліти. Наприклад, Тацит повідомляв, що Мессаліна святкувала вакханалії у своєму будинку: «В цей час Мессаліна, сп'яніла від диких і безладних насолод, у будинку нового чоловіка

⁴⁶⁶ Lewis I. Ecstatic religion: an anthropological study of spirit possession and shamanism. Harmondsworth: Penguin, 1971. P. 72-75.

⁴⁶⁷ Poliakova O., Asotskyi V. Dionysus Cult as a Prototype of Autonomous Gender. *Антропологічні виміри філософських досліджень*. 2019. №15. P. 155-165.

Силія... зібрала улюбленців і таких самих блудниць, як сама, на маскарад. Вони святкували свято Вакха з усіма брудними обрядами та непристойностями» (Тас. Ann. XI. 31).

На прибічників цього культу навіть деякий час були гоніння. Але не сприйняття його римською владою, науковцями трактувалось по різному. Частина вчених вважає, що це пов'язано із занепокоєнням щодо політичних змов у контексті даних обрядів та небезпеки потенційного релігійного руху проти *mas maiorum*⁴⁶⁸. Інша версія, на нашу думку, здається менш реальною – це занепокоєння піднесення ролі матріархального таємного товариства⁴⁶⁹.

Отже, як ми бачимо, вакханалії розпочинались як невинне свято вина та виноробства, але еротична складова досить швидко стала домінантною.

Поряд з вакханаліями одним з похідних культів від Лібер Патер був культ бога Пріапа. Пріап (син Венери та Вакха) (Paus. IX. 31. 2; Diod. Sic. IV. 6; Tib. I. 4. 7) був богом плодючості та архетипом маскулінної влади, які символічно проявлялась у його надзвичайно великому завжди ерегovanому фалосі⁴⁷⁰. Дану символіку з психологічної точки зору трактував американський психолог та юнгіанець Ю. Монік, у своїй праці він писав, що: «...всі образи, які визначали маскулінність, у якості відлікової крапки мали фалос. Рухома сила, визначеність, ефективність, проникнення, рух вперед, твердість, сила – все це якості фалоса. Чоловікам необхідно знати джерело своєї влади та з повагою ставитись до свого сакрального символу. Фалос відчиняв двері у глибину чоловічої суті...»⁴⁷¹. Таким чином, з архетипічної точки зору фалос для римлян символізував святий геній

⁴⁶⁸ Pierre G. L'Amour à Rome. Paris: Hachette, 1963. P. 56.

⁴⁶⁹ Pailler J. Bacchanalia. La répression de 186 av. J.- C. à Rome et en Italie: vestiges, images, tradition. Rome: École française de Rome, 1988. P. 528-536.

⁴⁷⁰ Lundgren A. The pastime of Venus: an archaeological investigation of male sexuality and prostitution in Pompeii : thes. Master / University of Oslo, 2014. P. 29.

⁴⁷¹ Моник Ю. Фалос. Священный мужской образ. Москва: Инфра-М, 2000. С. 136.

людини, джерело його фізичних та розумових творчих здібностей⁴⁷². Тому не є дивним, що в андроцентричному римському соціумі, судячи із кількості зображень, згадок у римських наративах та епіграфіці, цей культ був одним з найрозповсюдженіших (Varr. Vat. 93, 262)⁴⁷³. Його жертвовною твариною був віслик (символ розбрату та сексуальної потенції бога), тому часто на зображеннях він зустрічався поряд з ним (Juven. VI. 334; Ovid. Fast. I. 391-440, VI. 319-348)⁴⁷⁴.

Обряди пов'язані з ним відзначались ритуальною непристойністю – *lubidrium*. Дана римська традиція бере корені, ще з жартівливих фесценнінських пісень (*Fescennina carmina*)⁴⁷⁵, які виконувались під час ритуалу пріапії (хода бога Лібер Патер). Під час неї жерці підіймали вгору фалос, таким чином відлякуючи загальну *invidia* (пристрит). Є згадки, що вперше дана церемонія була проведена у 271 р. до Р.Х. Птолемеєм II Філадельфом, який бажав у даний спосіб відсвяткувати завершення першої війни проти Сирії, та самостійно очолив багатолюдний кортеж возів, на одному з яких був виставлений гігантський фалос з золота, який греки називали Пріапом⁴⁷⁶. Також з деяких досліджень відомо, що корені культу треба шукати від Мутун - Тутуна, архетипічного божества який надавав плодovitість

⁴⁷² Feldman B. Jung's infancy and childhood and its influence upon the development of analytical psychology. *Journal of Analytical Psychology*. 1992. Vol. 7/3. P. 266- 67.

⁴⁷³ Moser C. Naked Power: The Phallus as an Apotropaic Symbol in the Images and Texts of Roman Italy. URL:http://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1010&context=uhf_2006. (дата звернення: 29.04.2021.).

⁴⁷⁴ Frazel T. 'Priapus' Two Rapes in Ovid's Fasti. *Arethusa*. 2003. Vol. 36/1. P. 61-97.

⁴⁷⁵ Фесценніни – народні пісні, що складаються з розгнуданих жартів і непристойних глузувань, якими в минулі часи обмінювалися селяни, «не дотримуючись вірша і розміру»: їх назва походить від назви невеликого містечка Фесценнія, звідки їх занесли в Рим. Див.: Літературознавча енциклопедія: у 2 т. / під ред. Ю. Ковалів. Київ: ВЦ «Академія», 2007. Т. 2: М-Я. С. 530.

⁴⁷⁶ Dompson T. Philadelphus' Procession: Dynastic Power in a Mediterranean Context. *Studia Hellenistica*. 2000. Vol. 36. P. 365-388.

жінці та силу її чоловіку⁴⁷⁷. Церемонія поклоніння йому проходила таким чином. До ідола приводили молоду, яку саджали на фалос, проводячи дефлорацію (August. Civ. Dei VII. 2-3). Але ім'я Пріап поступово витіснило наявні до цього назви. Які б форми не приймав цей ритуал – змагання у непристойностях, людські жертвоприношення на аренах, імітація полювання у парках, ця церемонія пріапічних сарказмів розповсюдилась по всій імперії. Культ Пріапа повністю віддзеркалював сексуальне життя звичайного римського люду, що ми можемо бачити зі збірки «Пріапей», яка повністю наповнена сільськими непристойними жартами⁴⁷⁸. Таким чином дане божество було звичайним захисником родючості та садів (Mart. VI. 16), а його фалос виступав апотропічним знаряддям покарань. В одній з пріапей ми спостерігаємо потрібне покарання бога, яке призначене крадіям, згідно з їх статтю та зрілістю (Priap. XXII). Пріап, наприклад, говорив, що з хлопцями крадіями він буде займатись содомією, з дівчатами традиційним сексом, а третє покарання (оральне) залишається для бородатого крадія⁴⁷⁹. В даній розправі чітко прослідковувалась «пріапічна» модель римської сексуальності, яка базувалась на ідеї сексу як панування та засобу здійснення контролю. Проаналізувавши численні латинські джерела можна зазначити, що саме цей культ, на нашу думку, найяскравіше відбивав ідеологію римського суспільства, його маскулітний стандарт сексуальності.

Щодо змін у вищому суспільстві у сексуальній моралі звісно, не можна оминати інститут заснований від початку зародження Риму, Нумою Помпілієм – це

⁴⁷⁷ Palmer R. Mutinus Titinus: A Study in Etrusco-Roman Religion and Topography. *Roman Religion and Roman Empire: Five Essays* / ed. by R. Palmer. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1974. P. 187-206.

⁴⁷⁸ Smithers L. Priapeia, sive diversorum poetarum in priapum lusus, sportive epigrams on Priapus by divers poets. URL: <http://www.sacred-texts.com/cla/priap/>. (дата звернення: 29. 04. 2021.).

⁴⁷⁹ Priap. XXII. «Femina si furtum faciet mihi virve puerve, Haec cunnum, caput hic, praebeat ille nates.». Див.: Johnson M. *Sexuality in Greek and Roman Society and Literature. A Sourcebook*. London and New York: Routledge, 2005. P. 155.

інститут Весталок⁴⁸⁰ (Plut. Numa X). Термін *Virgo Vestalis* (жриці богині Вести) фактично був синонімічним з тим, що позначало бути громадянином Риму. Існують різноманітні дискусії, щодо гендерного та сексуального статусу Весталок⁴⁸¹. Адже з точки зору економічних та соціально-політичних привілеїв їх можна було порівняти з *vir*, проте в ідентифікації за одягом та статусом з матроною.

Весталки були одночасно повноправними членами суспільства, і водночас не входили до родинної структури. Основою культу була заборона вступати у статеві стосунки до 30 років (Liv. I. 20; Plut. Numa X. 3). Існує багато пояснень з цього приводу й у самих латинських джерелах (Plut. Numa IX. 5, X. 2; Liv. I. 20. 3; Dion. Hal. Ant. Rom. II. 67. 2-3). Одне з таких пропонує Цицерон: «...Нехай слугують Весті шість дівчат... щоб їм було легше підтримувати вогнище, і щоб жінки на їхньому прикладі розуміли, що жіноче єство може переносити повну цнотливість...» (Cic. De leg. Agr. II. 12. 29). Але той факт, що святість жриць була пов'язана безпосередньо з їх цнотою бере початки, ще від релігії давніх греків⁴⁸². Адже, і греки й римляни пов'язували ідею чистоти та забруднення зі статевою активністю. Боги часто вимагали, щоб люди наближались до них, утримуючись певний період часу від сексуальних стосунків. Утримання від статевих актів, приводило до стану «чистоти», відомого у латинській мові як *castimōnia* (Cic. Leg. II. 10. 24)⁴⁸³.

⁴⁸⁰ Wildfang R. *Rome's Vestal Virgins. A study of Rome's Vestal priestesses in the late Republic and early Empire.* London and New York: Routledge, 2006. P. 51.

⁴⁸¹ Beard M. The Sexual Status of the Vestal Virgins. *JRS.* 1980. Vol. 70. P. 12-13.; Beard M. Re-Reading Vestal Virginité. *Women in Antiquity: New Assessments* / ed. by R. Hawley., B. Levick. London: Routledge, 1995. P. 169-177.; Zhaoyin YI. The Gender Roles and Social Status of Vestal Virgins in Ancient Rome. *Journal of Shanghai Normal University* (Philosophy & Social Sciences Edition). 2012. Vol. 6. URL: http://en.cnki.com.cn/Article_en/CJFDTotat-SSFS201206015.htm. (дата звернення: 29. 04. 2021.).

⁴⁸² Parker R. *Miasma: pollution and purification in early Greek religion.* Oxford: Clarendon Press, 1983. P. 81-83.

⁴⁸³ Larson J. *Greek and Roman sexualities: A sourcebook.* London: Bloomsbury / Continuum, 2012. P. 12.

Весталки розглядались як проміжний стан між цнотливою дівчиною та сімейною жінкою. Даного роду якість була важлива тому, що коли у Римі відбувались якісь хвилювання або інша загроза, починались звинувачення Весталок у *crimen incestum* – у релігійному злочині, який карався смертю та жахливим ритуалом, похованням заживо (Liv. II. 42, IV. 44, VIII. 15)⁴⁸⁴. Втрата цноти Весталкою позначала розрив римського суспільства з богами⁴⁸⁵. Цнотливість Весталок уособлювала життя та смерть, стабільність та хаос для римської держави. Таким чином, цитуючи італійського дослідника М. Джіованніні: «Весталки представляли собою не тільки ідеалізовану роль жінки – злиття двох архетипічних ролей Незайманої та Матері у образі Мадонни, але й також громадян в цілому...»⁴⁸⁶. Цей подвійний статус гарантував те, що вони могли презентувати римську державну цілісність на релігійному рівні без будь-якого ризику забруднення від вище згаданих родинних вшанувань та розпусних містерій (Ovid. *Fast.* VI. 285-290).

Між першою Пунічною війною та кінцем Республіки зареєстровані лише два випадки порушення цнотливості, ці випадки трапились у 216 та 114 р. до Р.Х. Три весталки – Емілія, Ліцинія і Марція були зваблені й довгий час знаходились у злочинному союзі з чоловіками, після викриття вони були страчені (Dion. *Hal. Ant. Rom.* II. 68. 3-5)⁴⁸⁷.

Проте у I ст. до Р.Х. культ Вести у Римі зазнав пертурбацій, і «традиції цнотливості» починають активно порушуватися, зокрема жриці даного культу

⁴⁸⁴ Kroppenberg I. Law, Religion, and Constitution of the Vestal Virgins. *Law and Literature* 22. 2010. Vol. 3. P. 418-439.

⁴⁸⁵ Parker H. Why were the Vestals Virgins? or the chastity of women and the safety of the roman state. *AJP*. 2004. Vol. 125/4. P. 563-601.

⁴⁸⁶ Giovannini M. Woman: A Dominant Symbol within the Cultural System of a Sicilian Town. *Man: a monthly record of anthropological science*. 1981. Vol. 16. P. 416.

⁴⁸⁷ Cornell T. Some observations on the «*crimen incesti*». *Le délit religieux dans la cité antique. Actes de la table ronde de Rome* / ed. by M. Torelli. Rome: École Française de Rome, 1981. P. 27-37.

стали залучатись до соціально-політичних конфліктів. Наприклад, весталка Фабія була звинувачена у наявності сексуальних стосунків із римським державним діячем та змовником Л. Катіліною у 73 р. до Р.Х та виправдана. Її виправдання та «сексуальну чистоту» безпосередньо пов'язали із падінням змови Катіліни⁴⁸⁸, і в наслідок цього вона стала символом триумфу Республіки над хаосом громадянських заворушень (Plut. Cato Min. XIX; Sall. Cat. XV. 1). Згодом кількість даних релігійних злочинів, лише збільшувалась. Вже під час правління Доміціана (81 – 96 р. після Р.Х) вона досягла пікової межі, зокрема він засудив весталку Варронілу, Сестер Окулете та Корнелію (Suet. Dom. VIII. 3, 5; Plin. Epist. IV. 11)⁴⁸⁹.

Тобто, ми можемо прослідкувати, що поступово інститут Весталок почав змінюватись разом з мораллю Давнього Риму. Змінюється ставлення влади до весталок. Так, наприклад, імператора Нерона підозрювали у зґвалтуванні весталки Рубії (Suet. Nero XXVIII), а імператор Геліогбал, взагалі, викрав жрицю та одружився з нею (Suet. Div. Iul. Elag. VI-VII). І вони не є випадковим, бо вже починаючи з Калігули римські правителі піддавались впливам доволі екзотичних релігій (Ael. Lampr. Heliog.).

Таким чином, розглянувши різноманітні релігійні культури Давнього Риму, ми можемо зробити висновок, що гендер та сексуальність досить тісно переплітались з релігією та були її неодмінною частиною. Аналіз різноманітного пласта джерел дозволив говорити про важливість як чоловічої половини населення, так і жіночої у релігійному житті римлян. Адже релігійні обов'язки, належність до культу або виключення з нього, частково призначались на основі біологічної статі вірян, у результаті чого участь у релігійному житті була елементом побудови соціально відповідних гендерних ідентичностей, як римського чоловіка, так і жінки.

⁴⁸⁸ Змова Катіліни (63 р. до Р.Х.) – спроба частини римського нобілітету на чолі з Л. Катіліною захопити владу у результаті збройного повстання. Див.: Лившиц Г. Социально-политическая борьба в Риме 60-х годов I века до н. э. и заговор Катилины. Минск: БГУ, 1960. С. 142-145.

⁴⁸⁹ Suet. Dom. VIII. 3. «incesta Vestalium virginum, a patre quoque suo et fratre neglecta, varie ac severe coercuit, priora capitali supplicio, posteriora more veteri.»

Римським культам була властива двоякість та підлаштування під ролі у суспільній ієрархії (матрони – повії, звичайний люд – верхівка суспільства). Жіночі культу та релігійність репрезентувалися здебільшого фертильністю та сексуальністю, а релігійність чоловіків представляла їх соціальні та політичний статус

Участь римських жінок у релігії була структурована, і відбивала зв'язок між соціальним становищем та сексуальною поведінкою. Релігійні вшанування ідентифікувались як ті що підходять для жінок високого чи низького статусу, молодих чи старих, одружених чи тих, що не були у шлюбі, поважних чи маргінальних.

Також спираючись на дослідження швейцарського психолога К. Юнга та його послідовників, зокрема теорію колективного несвідомого та архетипів, ми можемо відзначити, що в основі майже всіх жіночих римських релігійних культів лежав архетип Великої Матері. Він прослідковується в образах різноманітних богинь: від Венери (богиня кохання) до іноземного божества Кібели. Разом з тим в основі майже всіх чоловічих римських культів лежить архетипічний образ фалоса (універсальний атрибут маскулітності), який найяскравіше втілюється у божестві Пріапі.

Звертаючи увагу на значну роль жінки у багатьох обрядах, вірним буде відзначити той факт, що, як не дивно, у фалоцентричному соціумі жіноча чуттєва складова у релігії не поступалася чоловічій, як це можна спостерігати у політичній сфері. Адже в основі та від початку Риму, стоїть культ Вести, а матір'ю Риму вважається жіноче божество – Венера.

Також потрібно зазначити, що давньоримська релігія протягом періоду кризи Республіки та Ранняї імперії зазнавала різноманітних змін. І якщо від початку у більшості релігійних інститутів культивувалась чистота та цнота (інститут Весталок та культ Доброї Богині), то з активізацією політики експансії та розширенням територіальних меж, ми бачимо кардинальні зміни. На перший план виходять неприборкана чуттєвість та розпусні святкування, які починають становити реальну загрозу для *mos maiorum* та соціальних підвалин Давнього Риму, що прослідковуємо на прикладі Вакханалій та східних культурах Кібели та Ісиди.

РОЗДІЛ 3.

ВІДОБРАЖЕННЯ СЕКСУАЛЬНИХ ПРАКТИК В МИСТЕЦТВІ ДАВНЬОГО РИМУ

3.1. Функції та місце сексуальності у римському зображальному мистецтві⁴⁹⁰

Давньоримське сексуальне мистецтво як соціокультурний феномен, привертає увагу багатьох дослідників ще з кінця XVIII ст. (початку розкопок славнозвісних римських міст Помпей та Геркуланума) та до сьогодні. І якщо раніше воно ідентифікувалось виключно як «непристойне» або «порнографічне», то наразі його значення та місце в римській культурі залишається дискусійним питанням.

Саме тому, в даному підрозділі ми звернемося до культурної інтерпретації давньоримського сексуального живопису в його археологічному контексті. Спробуємо визначити яку роль він грав у повсякденному житті римлян.

Так, у нашій дисертаційній роботі ми умовно можемо виділити такі основні функції римського сексуального мистецтва: соціальну, релігійну, гумористичну, економічну та задля задоволення («порнографічну»)⁴⁹¹. Розглянемо кожен окремо.

Давньоримський соціум був суворо структурований та регламентований законодавчо. Родинні, дружні та клієнтські зв'язки визначали політичну орієнтацію представника римської аристократії та до певного моменту грали рішучу роль у

⁴⁹⁰ Підрозділ базується на статті: Федченко Є. Функції та місце сексуальності у римському зображальному мистецтві. *Стародавнє Причорномор'я. Випуск XII* / гол. ред. І. Немченко. Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2018. С. 539-547.

⁴⁹¹ Термін «порнографія» у Давній Греції та Римі існував, але мав інше значення, аніж в сучасності: слово *pornographos* позначало «письменник повій» або людина, яка писала про відомих повій (Ath. XIII. 567b). Тому в даному контексті вживається в лапках. Див.: Clarke J. Pornography. *The Encyclopedia of Ancient History*. URL: <https://doi.org/10.1002/9781444338386.wbeah22228> (дата звернення: 29. 04. 2021).

політичному житті римського суспільства. У зв'язку з цим римський елітний будинок був важливим місцем, не тільки для життя та відпочинку, але й для вирішення ділових справ й обговорення суспільно-політичних питань⁴⁹². Таким чином не є дивним, що однією з основних функцій мистецьких витворів була соціальна. Римляни пізньої Республіки початку Імперії надали живопису нового контексту, використовуючи його у якості підкреслення статусу власника або просто прикраси вілл (Vitr. De Arch. VI. 5. 1-3)⁴⁹³. Адже, навіть римський моралізатор Цицерон, який засуджував новомодних колекціонерів (Cic. In Ver. II. 4. 132), писав у своїх листах до друга Аттика про бажання прикрасити власне житло витворами мистецтва (Cic. Att. I. 6. 2, I. 9. 2)⁴⁹⁴. Дане явище німецький дослідник П. Занкер, пояснив впливом елліністичної моди на римську аристократію, завдяки якому домашній простір перетворився на чинник, що пробуджував культурну пам'ять⁴⁹⁵. У такий спосіб, римляни познайомились з культурою розкоші та задоволення, внаслідок чого інтер'єри у віллах почали захоплювати та натякати на радість життя й любові⁴⁹⁶. Саме тому ми можемо спостерігати в декорі житл

⁴⁹² Elsner J. *Art and the Roman Viewer*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. P. 85-87.

⁴⁹³ Wallace-Hadrill A. *The social spread of Roman luxury: sampling Pompeii and Herculaneum*. *PBSR*. 1990. Vol. 58. P. 58-77; Clemente M. *The Oxford Handbook of Greek and Roman Art and Architecture*. New York: Oxford University Press, 2015. P. 311.

⁴⁹⁴ Cic. Att. I. 9. 2. «Signa Megarica et Hermas, de quibus ad me scripsisti, vehementer exspecto. Quicquid eiusdem generis habebis, dignum Academia tibi quod videbitur, ne dubitaris mittere et arcae nostrae confidito. Genus hoc est voluptatis meae; quae gymnasiode maxime sunt, ea quaero. Lentulus naves suas pollicetur. Peto abs te, ut haec diligenter cures. Thyillus te rogat et ego eius rogatu Eymolpidon patria.»

⁴⁹⁵ Zanker P. *Pompeii: Public and Private Life*. Cambridge: Harvard University Press, 1998. P. 18.

⁴⁹⁶ Zanker P. *The Power of Images in the Age of Augustus*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1988. P. 25.; Zanker P. *Un'arte per l'impero: funzione e intenzione delle immagini nel mondo romano*. Milano: Electa, 2002. P. 31-33.

періоду кінця Республіки початку Імперії переважно діонісійські та еротичні зображення.

Актуальним сюжетом стало зображення статевих сцен (природних або неприродних) у другому, третьому та четвертому настінному стилі живопису⁴⁹⁷, популярному серед верхівки періоду правління імператора Августа⁴⁹⁸. Латинські автори акцентували увагу на присутність даного виду мистецтва у публічних та приватних місцях, не викликаючи незадоволення з боку влади (Ovid. *Ars Am.* II, 679-680; *Prop.* II. 6. 27-36). Наприклад, римський поет Овідій зазначав у своїх елегіях: «Часто у наших будинках ми бачимо обличчя героїв, написані витонченою рукою майстра, але між ними інколи можна побачити малюнок, що об'єднує тіла у різних рухах кохання» (Ovid. *Trist.* II. 521-24).

Археологічні дані підтверджують свідчення авторів, адже відомо що у цей період кімнати заможних будинків, і справді містили живопис сексуального характеру⁴⁹⁹. Він був невіддільною частиною елегантного оформлення для якого було важливе співвіднесення декору з функціями кімнати.

У даному контексті типовими є фрески з кубікулума В, D та V вілли Фарнезіна, яка, за думкою деяких вчених належала дочці імператора Августа та його зятю Агріппі⁵⁰⁰ (Рис. В. 3. 1; Рис. В. 3. 2).

Також заслуговує уваги і Будинок Прекрасного Імплювія, віднайдений археологом Д. Корте у 1916 році. Питання про призначення цієї будівлі постає дискусійним. Частина науковців ідентифікувало його як лупанар (бордель), апелюючи до трьох еротичних зображень знайдених у кубікулумі XI (зберіглось

⁴⁹⁷ Опис стилів докл. див. у теоретико-методологічному підрозділі 1.3.

⁴⁹⁸ Clarke J. *The Houses of Roman Italy, 100 B.C.-A.D. 250: Ritual, Space and Decoration.* Berkeley, Los Angeles and Oxford: University of California Press, 1991. P. 80.

⁴⁹⁹ Maes H. *Pornographic Art and the Aesthetics of Pornography.* London: Palgrave Macmillan UK, 2013. P. 141-161.

⁵⁰⁰ Beyen H. *Les domini de la Villa de la Famesine.* Amsterdam: Studio varia Carolo Guilielmo Vollgraff a disdpulis oblata, 1948. P. 3-21.

лише одне) (Рис. В. 3. 3)⁵⁰¹. Проте з археологічних досліджень та плану будинку стає очевидним, що кімната з цими фресками навряд чи могла слугувати задля статевих актів чи діяльності повій. Адже кубікулум XI розташовувався поруч з атріумом (найбільш публічне місце у будинку) та поєднувався з ним через східні двері⁵⁰². Окрім того, дане місце в римському будинку виконувало функції не лише спальні, але й слугувало для зустрічі поважних гостей⁵⁰³. Римський біограф Светоній розповідав про захоплення імператора Тиберія еротичною картиною художника Парасія «Аталанта та Мелеагра», яку він не тільки прийняв у подарунок, але й навіть побажав повісити у кубікулумі («non modo praetulit, sed et in cubiculo dedicavit...») (Suet. Tib. XLIV. 2). Виходячи з цього, можна зробити припущення, що цей живопис не був «порнографічним» та використовувався не лише для приватних цілей. Господар спеціально прикрашав свій будинок ним задля підтвердження статусу та враження гостей. Тобто, подібно до заможного вільновідпущеника Трімалхіона з роману Петронія «Сатирикон» (Petr. Sat. XXIX-XXX), власник вілли відчував гордість, коли його відвідувачі спостерігали витончений іконографічний ряд: від вищого божественного кохання Марса та Венери до зображення статевого акту звичайної пари⁵⁰⁴.

⁵⁰¹ McGinn T. *The Economy of Prostitution...* P. 163.

⁵⁰² Clarke J. *Looking at Lovemaking Constructions of Sexuality in Roman Art, 100 B.C. – A.D. 250.* Berkeley: University of California Press, 2001. P. 149.

⁵⁰³ Riggsby A. *Public and Private in Roman Culture: The Case of the Cubiculum.* *JRA*. 1997. Vol. 10. P. 36-56.

⁵⁰⁴ Petr. Sat. XXIX-XXX. Трімалхіон – комедійний персонаж роману Петронія «Сатирикон». В даному творі, автор детально описав, яким чином колишній раб «без смаку», прикрасив свій будинок витворами мистецтва для враження на гостей. «rat autem venaliticium <cum> titulis pictis, et ipse Trimalchio capillatus caduceum tenebat Minervamque ducente Romam intrabat. Hinc quemadmodum ratiocinari didicisset, deinceps dispensator factus esset, omnia diligenter curiosus pictor cum inscriptione reddiderat. In deficiente vero iam porticu levatum mento in tribunal excelsum Mercurius rapiebat. Praesto erat Fortuna cornu abundanti copiosa et tres Parcae aurea pensa torquentes...».

Підкреслення статусності власника можна спостерігати за наявності в будинку еротичних міфологічних сюжетів, які на той час набули шаленої популярності. Як відзначив німецький вчений П. Занкер: «міфічна метафора була засобом, за допомогою якого суспільство пізнавало себе в загальних цінностях, бажаннях та надіях...»⁵⁰⁵. Адже для римлян завжди була важлива римська колективна пам'ять та міфологічне минуле. Окрім того, не варто відкидати і моду на еллінізм та грецькі сюжети. Натяк на розкіш у декорі, як і численна кількість діонісійських зображень, давали глядачам враження, що вони живуть у щасливому світі, сповненому насолод, що повністю відповідало ідеологічним стереотипам «золотого століття» імператора Августа⁵⁰⁶. Про популярність еротичних міфологічних сюжетів є згадки й у ранніх римських комедіографів таких як Плавт та Теренцій (Plaut. *Menaechmi* 143-44; Terenc. *Eunuchus* 583-85)⁵⁰⁷. Через збільшення фігуративного настінного міфологічного живопису в I ст. після Р.Х. збільшилась й кількість любовних сцен. Вони походили з відомих міфів і зазвичай на них були зображені двоє закоханих, які брали участь у візуальній дії. Як зазначила дослідниця Е. Молачек: «...інтимні сцени не були чимось незвичайним для римського живопису в цілому, проте ці міфологічні любовні сцени унікальні своїм акцентом на погляді, а не на доторку...»⁵⁰⁸. Також як вважають частина дослідників, на більшості з них представлені агресивні сюжети з насильницьким

⁵⁰⁵ Zanker P. *Arte Romana*. Editori Laterza: Roma, 2008. P. 134.

⁵⁰⁶ Zanker P. *Pompeii: Public and Private...* P. 23.

⁵⁰⁷ У своїй п'єсі «Близнюки» Плавт згадував про невеличкі еротичні таблички, на яких був зображений сюжет про звалтування Венерою Адоніса. Plaut. *Menaechmi* 143-44. «Dic mi, enumquam tu vidisti tabulam pictam in pariete, ubi aquila Catameitum raperet aut ubi Venus Adoneum?». В той же час римський комедіограф Теренцій, розповідав про те, як дівчина розглядала еротичний живопис з сюжетом присвяченим міфу «Зевс та Даная». Terenc. *Eunuchus* 583-85. «dum adparatur, virgo in conclavi sedet suspectans tabulam quandam pictam: ibi inerat pictura haec, Iovem quo pacto Danaae misisse aiunt quondam in gremium imbrem aureum.»

⁵⁰⁸ Molacek E. *Roman Wall Painting and the Art of Vision. : Doctoral thesis / The University of Virginia*, 2014. P. 222.

підтекстом (Згвалтування Кассандри, Аполлон та Дафна, Покарання Пасіфаї, Покарання Іксіона, серія сюжетів з Аріадною, Зевс та Леда та т.п.)⁵⁰⁹. І в наслідок цього постає питання, чому ж саме такого роду фрески користувались надзвичайною популярністю серед римлян та що вони відчували, коли споглядали їх у своїх бенкетних залах або кімнатах для відпочинку?

Спробуємо пояснити цей феномен на прикладі нещодавно віднайдені фрески з Помпей «Леда та лебідь» (Рис. В. 3. 4). Даний витвір мистецтва за свідченнями археологів, знаходився у кубікулумі заможного будинку на Віа дель Візувіо, в районі Regio V. Сюжет на ньому містив сцену з міфу про згвалтування/спокушання (різні версії міфу) спартанської цариці Леди богом Юпітером в образі лебедя. Він був доволі розповсюдженим на той час у римській літературі та мистецтві (Ovid. Her. XVII. 55; Paus. III. 16. 1; Horat. De art. poet. 147). Проте, як стверджував голова археологічного парку Помпеї – М. Оссана, фреска є унікальною завдяки візуальному ефекту, адже вона була написана так, що при вході в кубікулом здається, що зображувана дивиться саме на відвідувача кімнати⁵¹⁰. Які ж функції виконував даний міфологічний живопис для римського глядача, та які почуття мав викликати при погляді на нього?

Для відповіді на це питання скористаємося теоретико-методологічним підходом британських вчених, представників феміністської теорії кіно Л. Мальви

⁵⁰⁹ Koloski-Ostrow A. Violent Stages in Two Pompeian Houses: Imperial Taste, Aristocratic Response, and Messages of Male Control. *Naked Truths: Women, Sexuality, and Gender in Classical Art and Archaeology* / ed. by A. Koloski-Ostrow, C. Lyons. London: Routledge, 1997. P. 243-66.; Fredrick D. Beyond the Atrium to Ariadne: Erotic Painting and Visual Pleasure in the Roman House. *Classical Antiquity*. 1995. Vol. 14/2. P. 266-87; Severy-Hoven B. Master Narratives and the Wall Painting of the House of the Vettii, Pompeii. *Gender & History*. 2012. Vol. 24/3. No. 3. P. 540-580.

⁵¹⁰ Повідомлення про віднайдення фрески «Леда та лебідь» у археологічному комплексі Помпеї. URL: <https://globalnews.ca/news/4680175/pompeii-fresco-leda-swan/> (дата звернення: 28. 04. 2021).

та К. Кловвер⁵¹¹. Нагадаємо, що згідно з ним, погляд на жіноче тіло безпосередньо пов'язан з владою та підкоренням у суспільстві, глибоко розділеному за гендером і станом. Зокрема, Л. Мальва підкреслює, що: «...задоволення від перегляду (фільму) розподіляється між активним/чоловічим та пасивним/жіночим...Погляд чоловіка проєктує свої фантазії на жіночу фігуру, яка відповідно до цього набуває форми...»⁵¹².

Так, повертаючись до аналізу фрески «Леда та лебідь», ми можемо говорити про те, що цариця Леда виступає у ролі «традиційно ексгібіціоністській». Насамперед за словами Л. Мальви, жінки у цій ролі стають частиною: «еротичного видовища... яке водночас спостерігають та віддзеркалюють...» та «відображаються як сексуальні об'єкти...». Таким чином, образ Леди функціонує на двох рівнях: у якості еротичного об'єкта для глядача всередині картини (в цьому випадку Юпітера) та глядача-зовні. Такого роду запрошення поглянути на жіноче тіло – це частина побудованої оповіді: зокрема, його вразливість мала викликати в чоловіків агресивні бажання. Ця оголеність допомагала вказати глядачу, що Леда є дозволеним об'єктом для споглядання (нагадаємо той факт, що респектабельним римським жінкам не дозволялось публічно роздягатись)⁵¹³. Бог Юпітер, навпаки, присутній на зображенні скоріш не як чоловік, що напряду конкурує з глядачем-чоловіком, а у формі тварини. Таким чином, можна припустити, що художник фрески ніби запросив глядача ідентифікувати себе з богом. Що з точки зору феміністської теорії кіно є «нарцисичною ідентифікацією»⁵¹⁴.

⁵¹¹ Mulvey L. *Visual and Other Pleasures*. Bloomington: University of Indiana Press, 1989. 215 p.; Clover C. *Men, Women, and Chainsaws: Gender and the Modern Horror Film*. Princeton: Princeton University Press, 1992. 280 p.

⁵¹² Малви Л. Визуальное удовольствие и нарративный кинематограф. *Антология гендерной теории* / под ред. Е. Гаповой, А. Усмановой. Минск: ПроPILEI, 2000. С. 288.

⁵¹³ Hallett C. *The Roman Nude. Heroic Portrait Statuary 200 B.C. – A.D. 300*. Oxford: Oxford University Press, 2005. P. 83-87.

⁵¹⁴ Малви Л. Визуальное удовольствие и нарративный кинематограф... С. 286.

Проте, тут ми бачимо не лише сексуальне бажання та скопофільський погляд чоловіка, але й боротьбу за владу та контроль (підкорення жінки). Адже, за словами К. Кловер: «в основі насильства лежить не лише сексуальне бажання, але й прагнення до влади...»⁵¹⁵. Дане зображення, звісно, слідувало традиціям патріархальної римської культури, яка надавала перевагу маскулінному погляду. Щодо цього американський вчений Д. Фредрік, відзначив, що еротичний та насильницький контекст міфологічних фресок такого характеру, визначив розгляд гендеру як засобу кодування сили (чи безсилля)⁵¹⁶.

Отже, це зображення могло виконувати не лише декоративну функцію в кімнаті відпочинку, але й підкреслювати домінуючу силу та статус власника будинку над всією родиною, зокрема як бог Юпітер мав владу над спартанською царицею.

Фрески сексуального характеру та розташування їх у кубікулумі були властиві й ряду інших заможних жителів (Будинок Цецилія Юкунда, Будинок Ветії, Будинок Століть та інші) (Рис. В. 3. 5; Рис. В. 3. 6).

Римський посуд та предмети вжитку так само сповнені пікантними сюжетами (NH XIV. 140, XXXIII. 4-5)⁵¹⁷. Між тим у період правління Августа статеві сцени з'являються навіть на елітних срібних чашах (Рис. В. 3. 7), а сатирик Марціал іронізував з даного приводу, звертаючись до якогось «поціновувача мистецтва»: «Але серед срібла усього, як не дивно, нема Харін ніякого посуду чистого» (Mart. IV. 39). У I ст. після Р.Х. розповсюдженим став і дешевший та відомий

⁵¹⁵ Clover C. Men, Women, and Chainsaws... P. 144.

⁵¹⁶ Fredrick D. Beyond the Atrium... P. 267.

⁵¹⁷ NH XXXIII. 4-5. Латинський письменник Пліній Старший у своїй «Природній історії», згадував, що еротичні сюжети були популярними на тогочасних чашках. «Accessit ars picturae, et aurum argentumque caelando carius fecimus. didicit homo naturam provocare. auxere et artem vitiorum inritamenta; in poculis libidines caelare iuvat ac per obscenitates bibere. abiecta deinde sunt haec ac sordere coepere, ut auri argentique nimium fuit.»

сексуальними зображеннями «Аретинський посуд»⁵¹⁸ для нижчих станів (Рис. В. 3. 8), сюжети були типовими, оскільки аретинські гончари не мали виключних прав на свої теми чи на розроблені ними зображення. Він широко експортувався по всій імперії, намагаючись копіювати модні тенденції із коштовного посуду еліти⁵¹⁹. До ще менш низького мистецького рівня відносяться олійні лампи із різноманітними статевими актами (Рис. В. 3. 9)⁵²⁰. Як зазначав відомий дослідник О. Брендель, антропологічна цінність даних ламп була доволі велика у значенні популярного еротичного мистецтва⁵²¹.

Таким чином, ми бачимо, що дані сюжети були актуальними серед різних соціальних станів, відрізняючись лише якістю та витонченістю зображень.

Сакральне життя Давнього Риму активно взаємодіяло з мистецьким, лаконічно втілюючись у ньому. Тому проаналізуємо яку функцію виконувало сексуальне мистецтво у римських звичаях та обрядовості. Варто відзначити, що значна кількість зображень даного характеру слугувала у релігійних та апотропічних цілях: захист від пристриту, залучення життєвих сил, плодючості, статків та інше.

У цьому контексті з I ст. після Р.Х в латинських писемних та візуальних джерелах розповсюдженим став «фалічний мотив» (Catull. LIII; Juven. VI. 375-76; Mart. XI. 51, XI. 72)⁵²². Гіперболізований чоловічий статевий орган фігурував у живописі приватних житл та суспільних побудов, на прикрасах та посуді (фабулах, амулетах, офортах, чашах, лампах та іншому). Найбільшого розповсюдження зазнали: 1) скульптура та дзвоники (tintinnabula); 2) Пріапічні зображення;

⁵¹⁸ Johns C. Sex or Symbol: Erotic Images... P. 125.

⁵¹⁹ Brendel O. The Scope and Temperament of Erotic Art... P. 56.

⁵²⁰ Mazurek T. Light My Fire: An Overview, Typology, and Analysis of Erotic Roman Lamps. New York: IEMA Brown Bag, 2013. 10 p.

⁵²¹ Brendel O. The Scope and Temperament of Erotic Art... P. 63.

⁵²² Ibid. P. 4.; Див. докл.: Федченко Є. «Фалічні мотиви» у мистецтві Стародавнього Риму. Шевченківська весна – 2018. Історія : Матеріали XVI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених, м. Київ, 2018. С. 102-105.

3) сюжети з диверсійними персонажами з невеликим статевим органом ⁵²³. Як влучно наголосила американська вчена М. Берд: «Влада, статус та вдача знаходила своє вираження у терміні фалос»⁵²⁴.

Римське суспільство відзначалось великою кількістю ритуалів, яких треба було суворо дотримуватись, щоб зберегти себе від злого духу. Тому не є дивним, що фалічна символіка, як зазначалось вище, у першу чергу слугувала для захисту⁵²⁵. Давні римляни вважали що чоловічий статевий орган, який вони називали *fascinum* (від слова *fas* (сприятливий)), був символом процвітання та відганяв нечисті сили (NH. XXVIII. 7; Horat. Epod. VIII. 15))⁵²⁶. В даному контексті цікавою знахідкою є теракотова пластина з зображенням фасцинума і надписом «*Nic Nichubat Felicitas*» («Тут живе щастя»), яка розташовувалась у торговій лавці поверх *paneficio* (римської хлібної печі) (Рис. В. 3. 10). Судячи з її місця знаходження, дана символіка не лише приносила удачу та щастя, а й також процвітання комерційним справам. Таким чином, можна зробити припущення, що вона допомагала підійматись хлібу аналогічно як *mentula* (чоловічий статевий орган) перетворювався у фалос (ерегований статевий орган), внаслідок чого господар мав надію на збільшення продажу товару.

«Шум» також виступав у ролі сильного оберега, особливо для новонароджених й тварин, яким обов'язково зодягали на шию амулети-дзвіночки (*tintinnabula*). Так, вважалось, що відвідувачі будинку, коли при вході дзвонили у дзвін, зачаровувались цим предметом та обертали свій задрісний погляд на *fascinum*, а не на господаря або мешканців будинку⁵²⁷.

⁵²³ Varone A. *Eroticism in Pompeii...* P. 16-26.

⁵²⁴ Beard M. *Pompeii: The Life of a Roman Town*. London: Profile, 2009. P. 233.

⁵²⁵ Adams J. *The Latin Sexual Vocabulary...* P. 63.; Funari P. *A vida quotidiana na roma antiga*. São Paulo: Annablume, 2003. P. 316.

⁵²⁶ NH. XIX. 50. Пліній у своїй природній історії зазначав, що *fascinum* діє супроти заклять заздросців. «*contra invidentium effascinationes*».

⁵²⁷ Quignard P. *El sexo y el espanto*. Buenos Aires: El Cuenco de Plata, 2005. P. 48.

Доволі часто вони мали нелюдський елемент, який наділяв носія тваринною сексуальною силою⁵²⁸. Такого виду знахідкою є і гібридний фалос з Геркуланума (1740 р.) із задньою частиною лева, крилами та чотирма бронзовими дзвіночками (Рис. В. 3. 11). Амулети виконувались з різних матеріалів та приймали різноманітні форми, деякі навіть мали вигляд фіги (руки з великим пальцем висунутим між вказівним та середнім), що трактувалось як зображення статевого чоловічого органу у вульві, що приносило успіх та вдачу (Рис. В. 3. 12)⁵²⁹.

Римські вулиці та будинки теж захищались даною символікою, особливо в більш небезпечних місцях (наприклад: перехрестях). Знаковими в цьому контексті були численні зображення Бога Пріапа. Оскільки він був у першу чергу божеством захисту будинку та майна (Priap. I). Варта уваги фреска «Зважування гіперфалоса Пріапа», яка знаходилась біля входу в сад будинку Ветії (Рис. В. 3. 13). З «Пріапеїв» (збірка віршів Пріапа) ми дізнаємось, що Пріап був суворим охоронцем, бо якщо він схопить когось за крадіжку або «дурне око», то суворо покарає через різні види сексуальних гвалтувань (вагінально, анально, орально) (Priap. XXV, XL, XLV, XLVIII, LXXVI, LXIV, LXVI, LXXIII). Тому зрозумілою була традиція розташування його біля входу в будинок. Зображення гіперфалічного бога виступало перед усім попередженням для гостей, щоб вони стежили за своєю поведінкою, бо за ними постійно слідкували. Оригінальні й елементи сюжету фрески, тому вони потребують більш детального огляду. Зважений фалос – це прототип мішка з великою кількістю грошей, таким чином він показував заможність та соціальний ранг власника будинку (власники будинку були заможні купці Aulus Vettius Restitutus та Aulus Vettius Conviva). Вчена М. Скіннер, навіть робить акцент на тому, що у давньоримському суспільстві: «гроші та потенція

⁵²⁸ Johns C. *Sex or Symbol: Erotic Images...* P. 70.

⁵²⁹ Funari P. *Falos e Relações Sexuais: Representações Romanas para além da Natureza. Amor, Desejo e Poder na Antiguidade: Relações de Gênero e Representações do Feminino* / ed. by P. Funari, L. Feitosa, G. Silva. Campinas-São Paulo: UNICAMP, 2003. P. 317-325.

прирівнювались один до одного, бо однаково цінні для чоловіків»⁵³⁰. Також вартою уваги є думка американського археолога А. Колоски-Остроув, яка вбачала в даного типу гіперфалічних міфологічних образах свідчення про «мову влади» для задоволення глядача-чоловіка⁵³¹.

Окрім того, спостерігаємо, що на зображенні Пріап зодягнений у дивний одяг з великим кошиком фруктів. Можна припустити, що таким чином він повідомляв відвідувачам про те, що в цьому будинку господарям подобалось розкішне життя.

Отже, в цьому випадку, зображення виконувало одразу декілька функцій як апотропії, так й підкреслення статусу власників.

Цікаво, що даного роду іконографічна модель зустрічалась не лише в заможних житлах по типу згаданої вище вілли Ветії. Показовим прикладом є побудований з дешевого матеріалу будинок на I.13.16. Піддамо детальному огляду «літній тріклініум», північна стіна якого заповнена еротичним живописом виконаним у IV стилі⁵³². Відзначимо, що він безумовно створював вигляд, який повинен був: «вразити гостей» та підкреслити «соціальну ієрархію»⁵³³. Не дивлячись на низку якості будинку, цей іконографічний ряд нагадував декор заможних житл, що свідчить про копіювання мистецької моди еліти. З правого боку від центрального зображення Венери, ми знову ж таки бачимо Пріапа. Він стоїть на великому підмостку та його ерегований фалос «вдвічі довший за нього» (Рис. В. 3. 14). Божество зображене в оточенні інших еротичних богів та символів: Венери, Геркулеса, Діоніса, павичів, птахів у вишнях й сцени «статевий акт: чоловік-жінка у ліжку» (Рис. В. 3. 15). Дослідник Дж. Кларк підкреслював, що роль Пріапа скоріш за все була у тому, щоб діяти супроти пристриту, а в парі з богинею кохання

⁵³⁰ Skinner M. *Sexuality in Greek and Roman Culture...* P. 260.

⁵³¹ Koloski-Ostrow A. *Violent Stages in Two Pompeian Houses...* P. 257.

⁵³² Ling R. *Roman Painting*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991. P. 71.

⁵³³ Clarke J. *Looking at Lovemaking...* P. 188, 193.

Венерою, посилення плодючості обох фігур⁵³⁴. Тому, окрім прикраси приміщення, даний живопис мав й захисні функції.

Не можна не відзначити й гумористичну функцію гіперфалічного бога. Пріап лаконічно входив у ряд візуальних засобів для підбурювання веселоців. Оскільки основу римського гумору складали фігури з непропорційно великим статевим органом чи іншими фізичними вадами⁵³⁵. Дослідники зазначили, що жарти пов'язані із ним були особливо «священно непристойними»⁵³⁶. Цікавою для аналізу є комічна фреска «Пріап з подвійним фалосом» (70 – 79 р. після Р.Х.), яка розташовувалась на верхньому фризі північної стіни помпейського лупанару (Рис. В. 3. 16)⁵³⁷. Ітифалічний бог стоїть на фоні фігового дерева – священного символу Давнього Риму (NH. XV. 77; Liv. I. 4. 5; Ovid. Fast. II. 411-12; Plut. Rom. III. 4; Varro. De Ling. Lat. V. 54). Згідно з міфами, фіга була улюбленим фруктом давньоримських богів: Бахуса (Бога вина) та Церери (Богині врожаю та плодючості) й представляла жіночу плодючість та привабливість⁵³⁸. В цьому контексті варто згадати історію про непохитну мужність Катона Старшого (давньоримський політик часів Республіки) під час Пунічних війн. За згадками грецького автора Плутарха, він подарував сенату жменю свіжої фіги з Карфагену для того, щоб упевнити римлян почати третю Пунічну війну (Plut. Cat. XXVII). Катон використав цей фрукт у сатиричному контексті, роблячи натяк на «жіночість» та неспроможність до дій сенату. Саме через це, фігове дерево на фресці можна трактувати або як символ плодючості або ж як комедійний атрибут

⁵³⁴ Ibid. P. 193.

⁵³⁵ Clarke J. Looking at Laughter: Humor, Power, and Transgression in Roman Visual Culture, 100 B.C. - A.D. 250. Berkeley: University of California Press, 2007. P. 171.

⁵³⁶ Richlin A. The Garden of Priap... 352 p.

⁵³⁷ Даний фрагмент про фреску «Пріап з подвійним фалосом» базується на статті: Федченко Є. Сексуальність і гумор у Давньому Римі: переосмислення та нові варіації. *Eminak*. 2019. № 3(27). С. 191-192.

⁵³⁸ Impelluso L. A Guide to Imagery: Nature and Its Symbols. Los Angeles: J. Paul Getty Museum, 2004. P. 180.

(адже Пріап зображений надто гіпермаскуліним на фоні жіночих плодів). Спробуємо ж визначити функції, які виконувало це зображення. По-перше, місцем локації був Лупанар, куди люди приходили отримати задоволення, таким чином зображення надавало захист та безпеку простору; По-друге, подвійний фалос додавав гумористичний ефект, адже за медичними показниками, герой на фресці хворий на дифалію⁵³⁹. Оскільки хвороби статевих органів призводили до чоловічого безсилля та женоподібності, то суворо висміювались римськими авторами (Ovid. Amor. III. 7; Pet. Sat. 126 ff; NH VII. 75; Suet. Aug. LXXXIII). Проте за повір'ями давніх римлян, саме сміх над потворними людьми або непристойними діями розсіював демонічні сили й відганяв «Зле око»⁵⁴⁰. Адже заздрісна людина (phthoneros чи invidus) за допомогою свого погляду могла викликати хворобу, чинити фізичну шкоду та навіть смерть (Plut. Quaest. Rom. V. 7. 2-3=Mor.80F-81f., V, qu. 7; NH V. 5, 6, 7 (3, 4); Avl. Gel. IX. 4). Саме тому велика кількість даних зображень фігурувала в особливо небезпечних для пристриту давньоримських місцях: термах, кутах, мостах та дверних проймах.

Яскравим прикладом захисту від «Злого ока» була мозаїка біля входу в один з будинків Остії. Сюжет полягає у тому, що «пристрит» підлягав нападу великої кількості зброї серед якої виділявся статевий орган горбуна. Таким чином стає вірогідним, що гіперфалічна істота з даного зображення мала апотропічну функцію⁵⁴¹ (Рис. В. 3. 17).

Неприємного чоловіка споглядаємо й у гумористичній сцені з Приміських терм (Рис. В. 3. 18). Він зображений коронованим, оголеним та фізично сильним.

⁵³⁹ Дифаллія вроджена аномалія розвитку сечостатевої системи, що характеризується подвоєнням (повним або частковим) статевого члена. Див.: Stevenson R., Hall J. Human Malformations and Related Anomalies. Oxford: Oxford University Press, 2005. P. 1264.

⁵⁴⁰ Richlin A. The Garden of Priap... P. 57.; Rakoczy T. Böser Blick: Macht des Auges und Neid der Götter: Eine Untersuchung zur Kraft des Blickes in der griechischen Literatur. Verlagsgemeinschaft: Gunter Narr Verlag, 1996. P. 49.

⁵⁴¹ Doro L. The Evil Eye and the Lucky Hunchback. *Antoich-on-the-Orontes* / ed. by R. Stillwell. Princeton: Princeton University Press, 1941. P. 225.

Єдина вада, що привертає увагу – це патологія статевого органу. Найімовірніше, він хворий на двобічний гідроцель та фімоз. Розповсюдження недугу на той час підтверджено не тільки великою кількістю візуальних джерел з Британського музею та Лувру (Рис. В. 3. 19), але й медичними свідченнями. Такі хвороби, як не дивно, викликали у римлян сміх. Адже вони навіть купляли за великі суми для своєї розваги деформованих рабів та калік (Quint. Inst. II. 5.11). Даного роду гумористичні сюжети підтверджуються і писемною базою. У сатирика Марціала в епіграмі, якийсь Фабіан глузував над хворобою статевого органу одного з відвідувачів терм (Mart. XII. 83). У зв'язку з цим чоловік на фресці викликав веселощі та відганяв пристрій.

Подібними за функціями було зображення: *stupidus* (дурня), гіперсексуального пігмея, ефіопа та гермафродита.

Stupidus («дурень») або *parasitus* – супротивник головного героя (Мімуса) у всіх римських пантомімах⁵⁴². Пантоміми – це театралізовані дійства, які спочатку виконувались на честь святкування Флоралій, згодом зазнали розповсюдження у всій обрядовості (Val. Max. II. 10, 8). Вистави під час них мали гротескний характер та доволі часто супроводжувались кривлянням, нецензурними жартами й діями (Ovid. Tr. II. 497 ff., II. 515). У зв'язку з цим не є дивним, що *stupidus* мав неприємний характер, зовнішній вигляд (носив різнокольоровий костюм, голив голову) і ставав об'єктом загальних образ та ляпасів (Horat. Sat. I. 2. 64-67, II. 3. 259; Tert. Spect. XXIII., Arnob. LC)⁵⁴³. Тому зображення потворного «Дурня» з великим фалосом вірогідно слугувало задля гумористичних цілей та мало викликати сміх у римлян (Рис. В. 3. 20).

З кінця I ст. до Р.Х. популярним в образотворчому мистецтві стали сюжети в яких фігурували пігмеї та ефіопи. Суттєвий вплив на формування даного

⁵⁴² Wylie K. *Satyrical and Heroic Mimes: Attitude as the Way of the Mime in Ritual and Beyond*. Jefferson: McFarland, 1994. P. 48-49.

⁵⁴³ Grant M. *Eros a Pompei. Il gabinetto segreto del Museo di Napoli*. Milano: A. Mondadori, 1974. P. 120, 129.

іконографічного ряду чинила Давня Греція, у якій дані образи були розповсюдженими. Саме греки, а згодом і римляни, у ключі концепції «Орієнталізму» Е. Саїда⁵⁴⁴, створили з них образ девіантного східного «іншого».

Тому ці «карлекоподібні істоти» зазвичай близькі за своїми ролями та описом (NH VI. 70): мали великі фалоси, вступали у девіантні статеві акти чим викликали сміх та відганяли злих духів⁵⁴⁵. Розглянемо їх більш детально.

Пігмеї за описом були маленькими чорношкірими чоловіками, зріст яких складав один «ругме» (приблизно 1 ½ футів). Античні автори як правило вказували на те, що розташовувався цей народ біля витоків Нілу (Aristot. Hist. Animal. VIII. 12; Strab. XVII). Детальнішу інформацію про них надав латинський письменник Пліній Старший у своїй «Природній історії» (NH IV. 44, V. 108-109, VI. 187, VII. 26), також згадки присутні й у «Метаморфозах» Овідія (Ovid. Met. VI. 90).

Пігмейський народ на римських мозаїках або фресках завжди виглядав неправильно⁵⁴⁶. Всі вони контрастували з ідеалом фізичної краси давніх римлян: від фізичних пропорцій до великих розмірів чоловічих статевих органів. Також часто зображувались у девіантних статевих актах – на природі або в човнах (Рис. В. 3. 21; Рис. В. 3. 22)⁵⁴⁷. Моральні підвалини Давнього Риму у вищій мірі підтримували приватність інтимних стосунків, тому нормальні людські пари на зображеннях під час сексу завжди знаходяться у спальні, на противагу публічним збоченням «потворних істот». Даний сюжет з пігмеями був популярним серед римлян, таким чином його можна побачити на різних локаціях міста.

⁵⁴⁴ Докл. див. підрозділ. 2. 2.

⁵⁴⁵ Dunbabin K. *Invida Rumpantur Pectora: The Iconography of Phthonos*. *JbAC*. 1983. Vol. 26. P. 13.

⁵⁴⁶ Образи пігмеїв, створені грецькими (а пізніше і римськими) художниками, не мають ніякого реального відношення до етнічних пігмеїв, пов'язаних з народами Центральної Африки. Докл. див.: Dasen V. *Dwarfs in Ancient Egypt and Greece*. Oxford: Oxford University Press, 1993. P. 169- 174.

⁵⁴⁷ Сюжети про пігмеїв базуються на статті: Федченко Є. Сексуальність і гумор у Давньому Римі: переосмислення та нові варіації. *Eminak*. 2019. № 3(27). С. 192-193.

Більш яскраво він представлений у Помпеях, де в загальному було знайдено 17 зображень (таб. Б. 3. 1.)⁵⁴⁸. Можливо, найкращим прикладом багатофункціональності карлика-пігмея був живопис з помпейського Будинку Лікарів (Рис. В. 3. 23).

Істотно важливою для нашого дослідження є фреска виконана в нілотському стилі – «Бенкетування пігмеїв». На ній зображені карлекоподібні істоти, які святкують, в той час, як двоє з них поруч, не стигаючись вступають у статевий акт. Зважаючи на римське неприйняття екзотичної єгипетської культури, після конфлікту Октавіана Августа з Марком Антонієм та Клеопатрою (Dio Cas. L. 24, 6f), дане зображення можна трактувати як карикатурне⁵⁴⁹. Його значення скоріш за все у тому, щоб вказати на те, що давній римлянин на відміну від єгиптянина, не повинен робити у *convivium* (застільному товаристві): пити занадто багато алкоголю, танцювати та займатися публічним сексом⁵⁵⁰. Окрім того, девіантна поведінка пігмеїв слугувала приводом для веселощів, а потворність відволікала увагу пристріту на себе⁵⁵¹.

Якщо звертатись до сюжетів з ефіопами, то у порівнянні з попередниками їх кількість була трохи меншою (Sen. De Ira. III. 20. 2). Латинські писемні джерела зазвичай надавали їм негативну характеристику через темний колір шкіри, який у римському суспільстві асоціювався із передчуттям смерті. Такі конотації знаходили вираження у таких авторів як Горацій, Сенека, Пліній, Овідій та Вергілій (Hor. Od. II. 13. 21; Sen. Herc. Oet. 1704-5; HN II. 17; Ovid Met. IV. 436-8; Virg. Aen.

⁵⁴⁸ Clarke J. Art in the lives of ordinary Romans...P. 192.

⁵⁴⁹ Dundas G. Augustus and the Kingship of Egypt. *Zeitschrift für Alte Geschichte*. 2002. Vol. 51/4. P. 433-448.

⁵⁵⁰ Corbeill A. Dining Deviants in Roman Political Invective. *Roman Sexualities* / ed. by M. Skinner, J. Hallet. Princeton: Princeton University Press, 1997. P. 99-128.

⁵⁵¹ Сюжет про фреску «Бенкетування пігмеїв» взятий зі статті: Федченко Є. Сексуальність і гумор у Давньому Римі: переосмислення та нові варіації. *Eminak*. 2019. № 3(27). С. 193.

VI. 128)⁵⁵². Загальним був мотив зображення Харона – «похмурого перевізника душ у підземний світ» в образі Ефіопа (чорношкірий із кирпатим носом та товстими губами). Окрім того, даний народ зазвичай під час римських театральних дійств грав ролі жителів тартару (пекла). Яскравим прикладом був обід влаштований імператором Доміціаном для сенаторів, на якому юні раби фарбувались у чорний колір, щоб відтворити атмосферу пекла (Dio Cass. LXVII. 9). Сатирик Ювенал також асоціював чорний з чимось: «поганим та тим, що відштовхувало» (Juven. XV. 49f, cf.1989. 110).

На противагу літературному пласту, у візуальних джерелах вони не мали таких негативних ролей. Сюжети з ефіопами фігурували у місцях пов'язаних з водними процедурами. І це зрозуміло, оскільки велика кількість античних текстів вказувала на злих духів, які ховались у термах, інші підкреслювали, що дані місця відводились для занять чорною магією⁵⁵³.

З даного приводу, проаналізуємо мозаїку з *caldarium* (найбільшого приміщення римського банного комплексу з величезною гарячою ванною й підігрітою підлогою) елітного будинку Менандра (I. X. 4) (Рис. В. 3. 24)⁵⁵⁴. На ній зображений гіперфалічний ефіоп, який виступав у ролі прислужника терми. Привертає увагу також трохи нижче від нього, символічне зображення жіночих геніталій (статеві губи та арібаллос (посудина для масла) на ціпку у клітора). Гумористичні мозаїки, які презентують статеву символіку були поширеними у

⁵⁵²Ovid. Met. IV. 436-8. «pallor hiemsque tenent late loca senta, novique, qua sit iter, manes, Stygiam quod ducat ad urbem, ignorant, ubi sit nigri fera regia Ditis. Овідій, в своєму творі *Метаморфози*, описував Діта – володаря підземного царства як *nigri* тобто чорний.; *non me noctis infernae locus nec maesta nigri regna conterrent Iouis.*»; Sen. Herc. Oct. 1704-5. Таку ж характеристику Бога підземного царства знаходимо у Сенеки.

⁵⁵³ Dunbabin K. *Baiarum Grata Voluptas: Pleasures and Dangers of the Baths*. *PBSR*. 1989. Vol. 57. P. 35-38.

⁵⁵⁴ Ling R. The insula of Menander at Pompeii: interim report. *AntJ*. 1983. Vol. 63. P. 4- 57.

ваннах та зазвичай виконували функції захисту супроти магічних небезпек у них. Вчені визначають декілька контекстів даного зображення: 1) Попередити купальників про небезпеку перегріву підлоги (римляни вважали, що шкіра даної нації випалювалась сонцем, тому логічний знак-попередження); 2) Захистити від пристриту за допомогою комічного ефекту (ефіопи не відповідали ідеалу краси римського суспільства, тому викликали сміх)⁵⁵⁵.

Такі мозаїки ми зустрічаємо і в термах інших елітних будинків таких як будинок Криптопортіка (I.VI. 2), будинок Caesius Blandus (VII. I.40) та інші (Рис. В. 3. 25).

Гермафродит був наступним персонажем особливим для візуальної та літературної традиції давніх римлян⁵⁵⁶. Перші згадки про нього надавала епіграфіка та література Давньої Греції IV ст. до Р.Х. Проте у римській культурі даний образ зазнав переосмислення. Гермафродит став дитиною богів Венери та Меркурія й виступав коханим німфи Салмакіді. Найбільш детальну інформацію про нього надав поет Овідій (Ovid. *Metam.* IV. 285-292ff.)⁵⁵⁷. Дана істота була «гендерно двозначною», поєднуючи у собі жіночі та чоловічі статеві органи, що викликало подив та веселощі давніх римлян⁵⁵⁸. У гумористичному контексті, цікавою для нас є сцена «Боротьба Гермафродита з сатиром» (Рис. В. 3. 26). На фресці агресивний сатир напав на німфу, яка здається з першого погляду слабкою та тендітною. Але

⁵⁵⁵ Snowden F. *Blacks in Antiquity*. Cambridge: Harvard University Press, 1970. P. 172- 174.

⁵⁵⁶ Ajootian A. *Natus Diformis: Hermaphrodites in Greek and Roman Art* : diss. Doctor of Philosophy / Bryn Mawr College, 1990. P. 1, 82.

⁵⁵⁷ Ovid. *Met.* IV. 285-292ff. «Unde sit infamis, quare male fortibus undis. Salmacis enervet tactosque remolliat artus, discite. causa latet, vis est notissima fontis. Mercurio puerum diva Cythereide natum naides Idaeis enutrivere sub antris, cuius erat facies, in qua materque paterque cognosci possent; nomen quoque traxit ab illis.»

⁵⁵⁸ Raehs A. *Zur Ikonographie des Hermaphroditen: Begriff und Problem von Hermaphroditismus und Androgynie in der Kunst*. Frankfurt am Main: P. Lang, 1990. P. 155.

при детальному огляді ми помічаємо її інший бік та «фалічну силу», за допомогою якої вона може чинити супротив. Неочікувана двоякість фрески скоріш за все веселила громадян через аномальну природу Гермафродита.

Незвичайними комічними сюжетами насичена й кераміка. Лампи та горщики презентують серію сексуальних сцен із підписами. Звернемо увагу на три з них. На перших двох зображені карлики у положенні для верхової їзди з великим фалосом між ногами, третя – зроблена у формі фавна з великим статевим чоловічим органом (Рис. В. 3. 27; Рис. В. 3. 28). Як бачимо, не дивлячись на атипові форми тіл, викривлені обличчя та великі фалоси, ці люди виступали об'єктами для римського сміху та захисту від злих духів⁵⁵⁹.

Давньоримське сексуальне мистецтво виконувало також економічну функцію (рекламну) для місць торгівлі проституцією. Помпейський лупанар був знаковим у використанні фресок для рекламних цілей. Над входом у кожную кімнату власник розташував сюжети сексуального характеру⁵⁶⁰ (Рис. В. 3. 29). Більшість зображень презентувало пари зайняті у різних статевих актах, інколи навіть девіантних. Привертає увагу бідна кольорова палітра та мінімальні прикраси фрески. Але на самих зображеннях дуже легко помітити заможні меблі та інтер'єри, які не відповідали реаліям. Адже зазвичай кімнати лупанару були дуже малими та бідно обставленими (Horat. sat. I. 2. 30). Таким чином, митці створювали оманливе враження розкоші та хіті, що чекає клієнта у борделі. Даний живопис змушував відвідувача відчувати себе елітним станом. Американський дослідник Дж. Кларк підкреслював те, що: «дані художні елементи вказували на атмосферу, яка не відповідала реаліям лупанара, копіювали фантазії сексуальної розкоші вищого стану. Вони були створені спеціально для глядача, який не міг собі цього дозволити»⁵⁶¹. Друга функція фресок вірогідно полягала у можливості стимуляції себе клієнтом під час очікування черги. Зробимо припущення, що це була

⁵⁵⁹ Clarke J. Roman Sex: 100 B.C. – A.D. 250. New York: Harry N. Abrams, 2014. P. 108.

⁵⁶⁰ Beard M. Pompeii: The Life of a Roman... P. 238.

⁵⁶¹ Clarke J. Looking at Lovemaking... P. 205.

економічна стратегія, яку використовував власник лупанара, задля прискорення статевого акту та збільшення прибутку («*Nis ego cum veni futui, deinde redei domi*» «Приходжу сюди, займаюсь сексом та йду додому» (CIL IV 2246)). Бо саме завдяки цьому повія могла прийняти більшу кількість людей за день.

Таверни також ідентифікувались місцем продажу сексуальних послуг. Типовим прикладом був даний заклад (*porina*) на VII. IX. 34. У ньому привертає увагу еротична фреска з головної кімнати, над якою розташоване графіті зі словами: «*Lente impelle – входьте повільно*» (CIL IV 794)⁵⁶²(Рис. В. 3. 30). Італійський вчений А. Вароне відносить даний витвір мистецтва до слідувань «модним тенденціям», які були прерогативою вищих станів, де матрона захоплювалась своїм сексуальним партнером⁵⁶³. На фресці ідентифікація стану зображуваних ускладнюється, через не типовість елементів сюжету для такого роду місць. Жінку не можна віднести до повій, оскільки вона не є повністю оголеною (або у строфіумі), на ній нагрудний браслет – прикраса властива заможним жінкам. Проте, на противагу цьому, поглянемо на те, що пара взута. Це може свідчити про те, що сексуальний акт був швидким та нетиповим для елітного життя. Окрім того, графіті згадане вище підтверджує, що в цьому будинку надавались платні сексуальні послуги.

Звісно, проаналізувавши різноманітну джерельну базу, ми не можемо відкидати розважальну («порнографічну») функцію сексуального мистецтва для давніх римлян. Латинські автори, навіть зазначали художників, які популяризували «порнографічний» живопис. У даному контексті Пліній Старший згадував грецького митця Парразія Ефеського⁵⁶⁴, який у вільний час писав мініатюрні

⁵⁶² DeFelice J. *Roman Hospitality: The Professional Women of Pompeii*. Warren Center: Shangri-La Publications, 2001. P. 116-117.

⁵⁶³ Varone A. *Eroticism in Pompeii...* P. 56-57.

⁵⁶⁴ Парразій Ефеський (420 – 390 до Р.Х.) грецький художник, який отримав високу оцінку сучасників за свої творчі здібності. Він був найпершим станковим художником, який малював картини на сексуальну тематику. HN XXV. 72. «*Pinxit et minoribus tabellis libidines, eo genere petulantis ioci se reficiens.*».

сексуальні сцени (NH. XXXV. 72). До того ж він наголошував на тому, що деякі римські імператори із задоволенням колекціонували його (NH XXXIV. 82, XXXIV. 62, XXXV. 18, XXXVI. 21-22). Наприклад, римський біограф Светоній розповідав про імператора Тиберія, який зберігав у своєму таємному кабінеті на своїй капрійській віллі том Елефантіди⁵⁶⁵ (посібник з сексу) разом з колекцією еротичних картин «*tabellae*» та «*sigillae*» (теракотові штамповані рельєфи) (Svet. Tib. XLIII). Мабуть, вищезгаданий колекціонер розглядав цей матеріал як тематичну групу, яка об'єднувалась загальним сенсом і була пов'язана з писемними текстами.

Про наявність «порнографічного мистецтва» у римських містах свідчать і візуальні джерела. Показовою була нетипова фреска з лупанару. Незвичність її полягає у тому, що художник сфокусував увагу на «зображенні в зображенні», а не безпосередньо на парі (Рис. В. 3. 31). Сюжет такий: оголений чоловік схиляється над ліжком і вказує на фреску на стіні, в той час, як жінка, повністю одягнута, спостерігає за його жестом. Звісно, через помарніння фрески, ускладняється інтерпретація. Проте скоріш за все вони розглядають «порнографічний матеріал» задля своєї стимуляції перед статевим актом. Ще більш яскравим прикладом є бронзова дзеркальна кришка (I ст. після Р.Х.) із зображенням пари, яка займається коханням на ліжку (Рис. В. 3. 32). Якщо придивитись, то над їх тілами таким же чином, як і у фресці з лупанара, розташований еротичний живопис⁵⁶⁶. Вуаеризм був властивий римській культурі, адже навіть моралізатор Сенека у своєму творі засуджував римського багатія Гостія Квадра, який був настільки збоченим та аморальним, що придбав та розставив збільшувальні дзеркала у кімнаті в якій він займався розбратом, щоб бачити себе зі сторони (Seneca QNat. I. 16. 1-8). Такого

⁵⁶⁵ Елефантіда – грецька гетера (III ст. до Р.Х.), яку вважають автором посібника з сексу. Її твори не зберіглись, проте є згадки у римських авторів таких як Марціал та Светоній (Suet. Tib. XLIII. 2; Mart. XLIII. 1-4). Див.: Marilyn B. Women in science: antiquity through the nineteenth century: a biographical dictionary with annotated bibliography. Cambridge: MIT Press, 1986. P. 82.

⁵⁶⁶ Johns C. Sex or Symbol... P. 137.

роду згадки зустрічались, і у вищезгаданого автора Светонія в його життєписах (Svet. Tib. XLIII)⁵⁶⁷.

З наведених вище свідчень, ми можемо сміливо говорити про активне використання сексуального мистецтва римлянами в «порнографічних» цілях.

Таким чином, проаналізувавши ряд джерел у різноманітних археологічних контекстах, ми можемо зазначити, що сексуальне мистецтво у Давньому Римі було актуальним серед різних прошарків суспільства та виконувало функції: починаючи від соціальної закінчуючи «порнографічною».

Соціальна функція даного роду мистецтва знаходила своє вираження у тогочасних модних тенденціях та підкресленні статусу власника. Звертаючись до сучасної теорії кіно (Л. Мальва, К. Кловер), ми можемо припустити, що в основі більшості такого роду сюжетів була закладена культура влади та сили. В маскулінному римському суспільстві, де елітний чоловік (*vir*) займав завжди домінуючу позицію, еротичні зображення вважались виразом влади через гендер. Як приклад, міфологічні картини не мали конкретного сексуального змісту, скоріш замість цього розглядались як окремий жанр, частіше за все з використанням сучасних теорій бачення, щоб надати перевагу чоловіку-глядачу.

Не менш важливою була й релігійна (апотропічна) функція сексуального мистецтва. Адже, судячи з великої кількості «фалічних» мотивів у римських художніх сюжетах та місць їх локації (вхід у житло, перехрестя, кути та інше), дана символіка активно використовувалась римлянами у цілях апотропії, тобто захисту від пристриту.

З релігійною функцією напряду була пов'язана гумористична, адже сміх для римлян слугував захистом від темних сил. Саме тому гіперфалічні божества (Бог Пріап, Гермес та інші) та карикатурні істоти (ефіопи, пігмеї та інші) виступали об'єктами веселоців, та вперше чергу апотропії.

⁵⁶⁷ Svet. Horat. VI. «Ad res Venerias intemperantior traditur; nam speculato cubiculo scorta dicitur habuisse disposita, ut quocumque respexisset ibi ei imago coitus referretur.»

Звернувшись до аналізу закладів публічного характеру, таких як лупанар й таверна, нами була визначена економічна (рекламна) функція сексуального мистецтва. Проституція була розповсюджена та законодавчо врегульована у давніх римлян, тому не було дивним, що за допомогою відкритого характеру зображень, власники вищезгаданих закладів могли рекламувати види сексуальних послуг, які надавались в них.

І, звісно, враховуючи значний пласт літературних та візуальних джерел, можна говорити про «порнографічну» (для задоволення) функцію даного виду мистецтва. Варто відзначити, що різні стани населення активно користувались та колекціонували «порнографічний» матеріал для власної стимуляції та сексуальних насолод.

3.2. Стандарти та девіантність: іконографія сексуальності у мистецтві Стародавнього Риму⁵⁶⁸

Соціальне явище римської сексуальної девіантності вже давно знаходиться у фокусі багатьох зарубіжних дослідників⁵⁶⁹. Проте відображенню його у візуальній культурі Давнього Риму присвячена незначна кількість праць⁵⁷⁰.

В даному підрозділі ми спробуємо відповісти на низку питань, основні з яких: які види сексуальних девіацій існували у римському суспільстві та яким чином вони були представлені у мистецькій традиції? З'ясуємо, які соціальні прошарки згідно з морально-етичним нормам Давнього Риму брали участь в них та в якій ролі. Також ми проаналізуємо, чому творці свідомо на своїх витворах мистецтва зображали трансгресивні статеві акти, та яку думку хотіли цим донести до глядача.

Почати цей розгляд варто із загального визначення явища сексуальна девіація. Отже, сексуальна девіація – це соціально сконструйована стигма, пов'язана з певною поведінкою, ідентичністю та людьми, які визначили її такою⁵⁷¹. Дане поняття не є сталим та залежить від часу та суспільних норм. Таким чином, римляни також сформували свої власні стандарти та табу.

У римському суспільстві сексуальні практики між індивідами були чітко урегульовані відповідно віку, статі та соціальному стану. Згідно з цим існував

⁵⁶⁸ Підрозділ базується на статтях: Федченко Є. Стандарти та девіантність: сексуальні образи у мистецтві Стародавнього Риму. *Емінак*. 2018. № 4(1). С. 74-81.; Федченко Є. Сексуальність і гумор у Давньому Римі: переосмислення та нові варіації. *Емінак*. 2019. № 3(27). С. 189-200.

⁵⁶⁹Hallett J. *Roman Sexualities*. Princeton: Princeton University Press, 1997. 343 p.; Williams C. *Roman Homosexuality: Ideologies of Masculinity in Classical Antiquity*. Oxford: Oxford University Press, 1999. 395 p.; Dyer J., Surtees A. *Exploring Gender Diversity in the Ancient World*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020. 280 p.

⁵⁷⁰ Clarke J. *Looking at Lovemaking Constructions of Sexuality in Roman Art, 100 B.C. – A.D. 250*. Berkeley: University of California Press, 2001. 372 p.; Jacobelli L. *Le pitture erotiche delle Terme Suburbane di Pompei*. Roma: L'Erma di Bretschneider, 1995. 132 p.

⁵⁷¹ Worthen M. *Sexual Deviance and Society: A sociological examination*. London: Routledge, 2016. 435 p.

чіткий поділ на нормальні та девіантні дії у статевому акті. Дана стратифікація базувалась на сексуальності вільного чоловіка (*vir*) та протиставленні її іншим членам суспільства. Як свідчать латинські автори, порушення схеми призводило до соціального неприйняття та сорому (*infamia*)⁵⁷². Між тим візуальні джерела презентують кардинально інші сюжети – на яких пари вчиняють заборонені дії під час сексу.

Для початку ми зупинимось на розгляді нормативної моделі сексуальності, яка повинна була існувати у шлюбних стосунках: між матроною та справжнім римлянином. Так, для одруженої жінки, окрім поцілунку, тільки вагінальний статевий акт належав до прояву нормальної сексуальності⁵⁷³. Ціль шлюбу було зачаття, і це проходило зазвичай через класичні акти. Ніщо не заважало законній парі займатись коханням, стільки разів, скільки він її бажав, тільки не в заборонених сексуальних практиках, які будуть згадані пізніше (які пропонували повії, рабині та іноземці). У вагінальному акті чоловік традиційно використовував жінку, щоб отримати задоволення або задля народження дітей. А ось відхилення, навіть якщо це подружжя, від визначеної суспільством репродуктивної функції сім'ї, сприймалося з осудом, що можна побачити у Лукреція: «І в хтивих аж ніяк не потребують дружини рухах. Жінки самі собі зачинати не дають й заважають, якщо на хіть чоловіків відповідають рухом стегон. Цим збивають вони борозну з належного шляху плуга, і насіння потік відводять від потрібного місця. Ці рухи завжди навмисно роблять повії...» (Lucr. IV. 1209-1277).

У даному контексті цікавими є фрески з вілли Фарнезіни. Одна з них презентує сцену першої шлюбної ночі (Рис. В. 3. 1)⁵⁷⁴. На зображенні жінка повністю одягнена, а чоловік оголений до поясу, його рука знаходиться на її стегні. Стає очевидним, що це еліта, адже на жінці стола притаманна одягу матрони, а

⁵⁷² Greenidge A. *Infamia Its Place in Roman Public and Private Law*. Whitefish: F Literary Licensing LLC, 2014. P. 29.

⁵⁷³ Girod V. *Les femmes et le sexe dans la Rome Antique*. Paris: Tallandier, 2013. P. 173.

⁵⁷⁴ Clarke J. *Looking at Lovemaking...* P. 191.

вираз обличчя покірливий та соромливий. Чоловік (*pater familias*) поводитья як господар. Друге зображення є більш сміливим. Адже жінка відчуває себе більш вільно, оголена до поясу та обіймає чоловіка за шию, щоб поцілувати (Рис. В. 3. 2). Фрески трактуються вченими як історія однієї родини⁵⁷⁵. Перша розповідає, про цнотливу наречену, інша переродження її вже у сексуального партнера та дружину. З інтер'єру кімнати та присутнього хлопчика-раба поряд з ліжком (часто зустрічається у даній іконографії) вірогідним є те, що на ній зображена заможна пара⁵⁷⁶.

Цікавим, у контексті дослідження зміни римських гендерних ролей є те, що активність та сексуальність матрони на другій фресці суперечить свідченням Лукреція, зазначених вище. Але можливо припустити, що час яким датується даний живопис є більш пізнім, аніж поема «Про природу речей». Літературна традиція так само змінюється, і замість моралізаторства Лукреція, ми спостерігаємо відкрите незадоволення чоловіків про відсутність прояву еротичного інтересу дружиною (*Catull. LXI. 151-153; Prop. IV. 3; Mart. X. 35, X. 38*)⁵⁷⁷.

Проте, паралельно і напротивагу нормальній сексуальності у шлюбі, існувала девіантна. Розглянемо ряд практик та дій в статевих актах, які вважались неприйнятними для римського суспільства.

На вершині них були оральні: *cunnilingus* (кунілінгус) та *fellatio* (феляція). В даному контексті найгіршою сексуальною девіацією римляни вважали таку оральну практику як *cunnilingus*. Чому ж даний вид насолод вважався таким?

На нашу думку, перше значення грала психологія влади та домінації⁵⁷⁸, адже дана практика передбачала передачу влади жінці, і як вірно наголосив

⁵⁷⁵ Ibid. P. 103.

⁵⁷⁶ Maes H. *Pornographic Art and the Aesthetics...* P. 150.

⁵⁷⁷ *Catull. LXI. 151-153. «nupta, tu quoque quae tuus vir petet cave ne neges, ni petitum aliunde eat».*

⁵⁷⁸ Докл. див. підрозділ 2.1.

американський дослідник К. Вільямс: «применшувала владу фалоса», що було неприйнятним для маскулінного римського суспільства⁵⁷⁹.

Окрім того, рот був для римлян не тільки органом, який дозволяв вживати їжу, але й засобом утвердження громадянського права – висловлення публічного слова. Той хто використовував його для сексуальних задоволень, робив себе нечестивим, що було несумісне з роллю громадянина⁵⁸⁰. Ця людина доволі часто ставала об'єктом знущань у сатириків: Марціала, Катутла й Горація. Це образи – Зама, Постума, Бетіка Галла, Нанненіуса (Mart. II. 21, II. 61, III. 81, VII. 67, XI. 47, XI. 61, XI. 95)⁵⁸¹. Тому, як бачимо, латинські джерела свідчать про те що у даній оральній практиці брали участь, лише нижчі та маргінальні елементи суспільства.

Звертаючись до римського сексуального мистецтва, частіше за все спостерігаємо *cunnilingus*, лише як частину взаємного статевого акту у варіації позиції 69⁵⁸² (Рис. В. 3. 33). Зображення ж у якому оральна практика виступала окремим видом сексуальних насолод для жінок були досить рідкісними.

Доцільним буде звернути увагу на незвичайну фреску з *apodyterium* (роздягальні) приміських терм Помпей (Рис. В. 3. 34), яка має дуже суперечливий контекст. На ній зображена оголена жінка, тіло якої художник зобразив таким чином, щоб вся увага глядача приверталась до неї. Вона має коротке хвилясте

⁵⁷⁹ Williams C. Roman Homosexuality... P. 223.

⁵⁸⁰ Рот був дуже важливим органом для давніх римлян, адже навіть при зустрічі, вони частіше за все вітались поцілунком. Саме тому у великій кількості сатир, автори іронізували, що не хочуть вітатись з тим, хто забруднив свій рот оральними насолодами. Див. докл.: Fitzgerald W. Catullan Provocations: Lyric Poetry and the Drama of Position. Berkeley: University of California Press, 1999. P. 11.

⁵⁸¹ Mart. XI. 61. В даній епіграмі, Марціал іронізував над якимось Наннеіусом, який робив кунілінгус для вагітної жінки, і в нього застряг язик. Він підкреслював, що дана практика настільки була брудною, що навіть повія Леда з терм, гидувала цілувати його в рота. «Lingua maritus, moechus ore Nanneius, Summemmianis inquinatior buccis, quem cum fenestra vidit a Suburana obscena nudum Leda, fornicem cludit.»

⁵⁸² Clarke J. Looking at Lovemaking... P. 224.

волосся, що на той час було модним серед помпейських жінок⁵⁸³. Біла стрічка на лобі – *vittae*, свідчить про те що вона не низького соціального статусу, а була матроною (Verg. Aen. X. 538; Ovid. Ars Am. I. 31-34; Trist. II. 247-250, Rem. Am. 386. 93; Prop. IV. 11. 33-35). Окрім того, на її оголеному тілі багато прикрас: браслет на нозі й рuce та довгий золотий ланцюжок. Ланцюжки були менш розповсюдженими аксесуарами і зазвичай вказували на високий матеріальний статус людини⁵⁸⁴. Зігнутий чоловік на зображенні здається незначним та карикатурним. Він набагато менший, аніж жінка, ще й до того згинається перед нею для початку оральної практики.

Виникає дискусія, якщо даного роду насолода вважалась неприйнятною у римському суспільстві, то для чого дане зображення повішене в одному з найбільш публічних місць міста – помпейських термах? І друге не менш важливе питання, чому ж на цій фресці з трансгресивним сюжетом зображена жінка елітного стану?

З даного приводу думки дослідників розходяться. Одна частина вчених акцентує увагу на тому, що зображення виконане в гумористичному дусі, задля розваги та захисту римлян у термах. Вони апелюють до зміни ролей, адже навіть чоловік на ній ніби спеціально зображений більш маленьким та смішним у порівнянні з жінкою⁵⁸⁵. Інша ж частина вчених припускає, що такі практики були доступні для різних категорій населення та локацій, тому зображення могло бути

⁵⁸³ Giordano C. *Perfumes, Unguents, and Hairstyles in Pompeii*. Roma: Bardi, 2007. P. 55.

⁵⁸⁴ Orizaga Y.-M. *Self-Presentation And Identity In The Roman Empire, Ca. 30 BCE to 225 CE: thesis / Portland State University, 2013*. P. 114.

⁵⁸⁵ Clarke J. *Look Who's Laughing at Sex: Men and Women Viewers in the Apodyterium of the Suburban Baths at Pompeii*. *Roman Gaze: Vision, Power, and the Body* / ed. by D. Fredrick. Baltimore-London: Johns Hopkins University Press, 2002. P. 149-82.; Jacobelli L. *Le pitture erotiche delle Terme Suburbane...* P. 45.; McGinn T. *Pompeian brothels and social history. Pompeian Brothels, Pompeii's Ancient History, Mirrors and Mysteries, Art and Nature at Oplontis, & the Herculaneum 'Basilica'* / ed. by T. McGinn, P. Carafa. Portsmouth R.L.: JR Suppl. 47. P. 10.

реалістичним⁵⁸⁶. Враховуючи розташування живопису (роздягальня) та співвідношення його з сусідніми фресками⁵⁸⁷, на нашу думку, найімовірнішим був перший контекст, проте ми вважаємо, що не варто відкидати й можливість реклами та існування сексуальних послуг такого плану для жінок у приміських термах (адже терми визначались деякими авторами, у відповідності до спатіального аналізу, як «квір-простір»)⁵⁸⁸.

З даного приводу звернемося до епіграфічних джерел. Декілька графіті з Помпей надають вельми цікаву інформацію, щодо плати за *cunnilingus*. «*Glyco cunnum linguat A II; Maritimus cunnum linget A III virgines admittit*» (CIL IV 3999, 8940). Отже, як свідчать надписи, Гліко може виконати *cunnilingus* за два асси, а Маріцімус за три, що було невеликою сумою на той період. Даного роду інформація про виконання таких послуг чоловіками також фігурувала в кармінах Катулла (Catull. LXXVIIIb, LXXXVIII, XCVII, XCIX) та інших авторів (Juven. IX. 3-4; Mart. I. 77, III. 88; Suet. Gramm. XXIII)⁵⁸⁹. Враховуючи це, вірогідним є те, що жінки досить часто наймали для орального сексу хлопчиків-повій до яких вживався термін *os impurum* (брудний рот) або *cunnilinctor*. Таким чином, ми логічно приходимо до кількох висновків: по-перше, що чоловік зображений на фресці звичайно ж не був *vir* (справжній вільний римлянин та чоловік високого статку); по-друге, що ця пара не перебувала у шлюбі (Aus. Epigr. LXXVIII); по-третє, не

⁵⁸⁶ Guzzo P., Scarano V. *Veneris figurae: Immagini di prostituzione e sfruttamento a Pompei*. Electa Napoli: Soprintendenza archeologica di Napoli e Caserta, 2000. P. 17-25.

⁵⁸⁷ Всього в аподитеріумі Приміських терм було знайдено вісім фресок із зображенням римських сексуальних девіацій. Кожна з них відповідала пронумерованій «шафці»: від I до VIII. Див. докл.: Jacobelli L. *Le pitture erotiche delle Terme Suburbane...* 132 p.

⁵⁸⁸ Eger A. Age and male sexuality: 'queer space' in the Roman bath-house. *JRA*. 1996. Vol. 65. P. 131-52.; Laurence R. *Roman Pompeii: Space and Society*. London: Routledge, 1996. P. 62.

⁵⁸⁹ Catull. LXXXVIII. Автор розповів про якогось розпусника Геллія, натякаючи на його любов до практики кунілінгус. «*nam nihil est quicquam sceleris, quo prodeat ultra, non si demisso se ipse voret capite*»; Juven. IX. 3-4. «*quid tibi cum vultu, qualem deprensus habebat / Ravola dum Rhodopes uda terit inguina barba*».

дивлячись, на відразу і суспільний осуд, що постійно знаходимо в літературних джерелах, подібного роду практика не лише мала поширення, але й нею могли користуватись солідні матрони, звісно, ігноруючи суспільні заборони.

Як і кунілінгус, феляція була актом підкорення того чи тієї хто його здійснювали *fellator* чи *fellatrix* (CIL IV 9228). Вона предмет жарту у багатьох римських джерелах, особливо епіграмах Марціала (Mart. II. 21, II. 50, IV. 84, X. 22). Якщо чоловік займав активну роль у даному акті, то він автоматично підлягав фемінізації, адже дозволяв статевому органу проникнути у нього, відкидаючи свою маскуліність. Погроза примусити до *irrumare* (чоловіча оральна практика) (Catull. XXI. 8) була образою, яка порушувала цілісність *vir*.

Так, цікавим для аналізу є зображення з приміських терм Помпей, на якому якась жінка виконувала дану практику (Рис. В. 3. 35). Одразу можна відзначити, що це повія, яка відповідала саме за виконання цієї сексуальної послуги. Адже феляція несумісна із заплідненням, тому для неї легко було використовувати жінку легкої поведінки або рабиню⁵⁹⁰. Епіграфічний пласт також надав численні екзотичні імена представниць оральних послуг: *Méthé*, *Pyris*, *Amarillis*, *Nymphé* (CIL IV 1389, 1510, 4158, 4434)⁵⁹¹. Не дивлячись на це, деякі дослідники апелюють до сорокової епіграми Марціала, що розповідала про матрону Філеніду, яка дала своєму чоловіку Діодору обіцянку про те, що вона зробить йому феляцію, якщо він якнайшвидше повернеться додому (Mart. IX. 40)⁵⁹². Тому ми можемо говорити про те, що попри усі суспільні заборони, дане явище існувало й у подружньому житті. Проте, це просто б не посміли афішувати, оскільки навіть оральні стосунки з повіями частина громадян приховувала. Як приклад, той же Марціал, звертав увагу на чоловіків, які хотіли отримати даного виду послугу, але не бажали, щоб хтось із соціуму про це знав: «У цілому місті жоден не скаже, ніби він попрацював на Таїді.

⁵⁹⁰ McGinn T. *The Economy of Prostitution...* P. 43-44.

⁵⁹¹ CIL IV 1389. «*Nympe felatrix*.».

⁵⁹² Mart. IX. 40. «*Tarpeias Diodorus ad coronas Romam cum peteret Pharo relicta, vovit pro reditu viri Philaenis illam lingeret ut puella simplex quam castae quoque diligunt Sabinae*».

Чому ж відбою від чоловіків вона не має, а вона все чиста? Смоктати вміє» (Mart. IV. 84). Також даний автор висміював те, що *fellatrix* була найнижчого рангу з жінок легкої поведінки (Mart. XI. 61), але за досвідчену чоловіки конкурували (Mart. IV. 7) не визнаючи це. Тому дане девіантне зображення могло цілком вірогідно слугувати сексуальною рекламою для відвідувачів.

Як ми знаємо, кожна культурна система створює певні правила, порушення яких є чимось аномальним. У Давньому Римі у стандартному статевому гендерному акті, активну позицію звісно займав *vir* (справжній чоловік)⁵⁹³. Мораліст Сенека пояснював це, відсутністю у жінки чоловічого статевого атрибута (Sen. Ep. XCV. 21)⁵⁹⁴. Тому її активність розглядалась, як щось неправильне та протиприродне. Тим самим для нас цікавими є зображення, де у статевих актах жінка займала «позицію зверху». У латинських джерелах зустрічаються різні назви: *agitare equum, mulier equitans, veliere equo, hectoreus equus* та *venus pendula* (Ovid. Ars Am. III. 778; Mart. VII. 91, X. 35, X. 38; Priap. XII. 14; Lucr. IV. 1260) (Рис. В. 3. 36; Рис. В. 3. 37). Сюжет такого типу, як не дивно, досить часто зустрічався у мистецтві Давнього Риму, та виступав темою обговорення багатьох наукових дискусій. Частина дослідників, серед яких зокрема К. Довер та К. Джонс, підкреслювали, що це була порівняна емансипація римської жінки у порівнянні з грецькою⁵⁹⁵. Вони апелювали до того, що чоловік, який знаходився в даній позиції був фізично підкорений та втрачав маскуліність. Проте, щоб спростувати це

⁵⁹³ Girod V. *Les femmes et le sexe dans la Rome Antique*. Paris: Tallandier, 2013. P. 161-164.

⁵⁹⁴ Sen. Ep. XCV. 21. «Non minus pervigilant, non minus potant, et oleo et mero viros provocant; aequae invitae ingesta visceribus per os reddunt et vinum omne vomitu remetiuntur; aequae nivem rodunt, solacium stomachi aestuantis. Libidine vero ne maribus quidem cedunt: pati natae (di illas deaeque male perdant!) adeo perversum commentae genus impudicitiae viros ineunt. Quid ergo mirandum est maximum medicorum ac naturae peritissimum in mendacio prendi, cum tot feminae podagricaе calvaeque sint? Beneficium sexus sui vitiis perdiderunt et, quia feminam exuerant, damnatae sunt morbis virilibus».

⁵⁹⁵ Dover K. *Greek Homosexuality...* P. 107.; Johns C. *Sex or Symbol...* P. 136-137.

твердження, звернемо до римського автора Овідія, який у своєму посібнику «Мистецтво кохання» (поч. I ст. після Р.Х.) робив акцент на тому, що жінка повинна отримувати задоволення однаково з чоловіком (Ov. *Ars Am.* III. 799-800)⁵⁹⁶. Отже, поет наголошував – лише у задоволенні вони можуть стати рівними, і аж ніяк у статусі. Тому доцільною стає думка французького вченого П. Вена, який апелював до того, що навпаки в даній позиції жінка повинна була більше працювати й задовольняти чоловіка, підкорюючись йому⁵⁹⁷.

Гендерна інверсія також зустрічалась на керамічних виробках, особливо цікавими були сюжети на медальйонах до теракотового посуду долини Рон у Франції⁵⁹⁸. Художники-керамісти, копіюючи перевірені часом сексуальні композиції, вигадували й нові позиції та комбінації коханців. Найцікавіше, що вони створили серію сексуальних сцен із підписами. Деякі з них коментують зображену сцену, інші вкладають слова у вуста головних героїв – часто одностопні анекдоти. Більшість гумористичних сюжетів ґрунтувалась на тому, що жінка під час статевого акту «отримує верх» або «перемогу». Звернемо увагу на медальйон знайдений у 1951 р. недалеко від Арля із зображенням жінки, яка тримає в руці щит та меч її партнера. Підпис «*orte scutus est*» («Бережись! Це щит!») (Рис. В. 3. 38). Художник використав класичний комічний хід – зміни ролей, він змусив жінку взяти на себе чоловічу зброю. Чоловік показаний безсилим (з відсутньою ерекцією) на «битві кохання». Інший медальйон цього типу, представляє вінчання жінки лавровим вінком та надпис «*tu sola nica*» («Ти єдиний переможець!») (Рис. В. 3. 39). «Перевернуті сюжети» викликали сміх у римлян, адже в реальному житті жінка не

⁵⁹⁶ Ovid. *Ars Am.* III. 799-800. «*Infelix, cui torpet hebes locus ille, puella, Quo pariter debent femina virque frui*».

⁵⁹⁷ Veyne P. *La famille et l'amour...* P. 53-54.

⁵⁹⁸ Фрагменти про сексуальний гумор на медальйонах до теракотового посуду взяті зі статті: Федченко Є. Сексуальність і гумор у Давньому Римі: переосмислення та нові варіації. *Eminak*. 2019. № 3(27). С. 197.;

Bailey D. *A catalogue of the lamps in the British Museum Roman provincial lamps*. London: British Museum, 1988. 560 p.

могла й подумати про панівну роль. Римський народ сміявся над жіноподібністю чоловіків та чоловічими рисами жінок, як і на фресці з Помпейських терм.

Таким чином, виходячи з аналізу джерельної бази, ми можемо говорити, що на зображеннях де домінувала жінка, справді могли бути матрони, які, у такий спосіб, репрезентували новий підхід до сексуального життя, де секс виступав джерелом задоволення для двох статей. Оскільки, навіть Овідій писав настанови для різних прошарків суспільства. Підтвердження було й у Горація, Тиберія та Марціала (Ovid. *Ars Am.* I. 10. 36, II. 10. 35; *Mart.* XI. 104, VII. 18; *Tib.* I. 9; *Horat. Od.* II. 12). Окрім того, якщо звертатись до теорії візуального сприйняття, зображення скоріш за все створювалися для візуалізації приємного для споглядання обох статей⁵⁹⁹. Адже чоловіки насолоджувались жіночим тілом, а для жінок створювалась ілюзія значущості у суспільному житті.

Іншою важливою проблемою в дискурсі девіантності є одностатеві сексуальні практики серед жінок у римському фалоцентричному суспільстві⁶⁰⁰

Писемних джерел, що фіксували суспільну негативну реакцію на дане явище в ранні періоди історії Давнього Риму, дійшло не багато (*Plaut. Trucul.* 262f, *Epidic.* 400, *Persa.* 227). Більшість згадок починає з'являтися у період пізньої Республіки та зародження Імперії, коли суспільство зазнало значної культурної пертурбації, і джерельна база стала жанрово доволі різноманітною (*Sen. Contr.* I. 2. 23., *Horat. Carm.* IV. 9. 10, *Epist.* I. 19. 28). Античні лікарі, наприклад, розглядали одностатеве кохання серед жінок як окремий вид хвороби та прописували супроти нього різноманітні рецепти (*Soran. Gyn., Cael. Aur. Chron. Pas.* IV. 9. 135). Латинський

⁵⁹⁹ Fredrick D. *Beyond the Atrium to Ariadne...* P. 269-271.

⁶⁰⁰ Сюжет про одностатеві стосунки серед жінок взятий з тез: Федченко Є. Жіночий гомоеротизм: девіантне явище у соціально-політичній системі Стародавнього Риму. *Шевченківська весна – 2017. Історія* : Матеріали XV Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених, м. Київ, 2018. С. 42-45.; Rabinowitz N., Auanger L. *Among Women: from the homosocial to the homoerotic...* 389 p.

словник визначив такого роду жіночу особу як *tribas, fricatrix*⁶⁰¹. Опис народження даного явища – у гумористичній формі, ми бачимо у байці Федра (*Phaedr. Fabl. IV. 16*)⁶⁰². Зовнішній вигляд *tribas* завжди описувався авторами як потворний та чоловікоподібний (*Luc. Dial. Courtes. V*). Типовим прикладом даного феномену був образ Філеніди Марціала. У його епіграмах, вона зображувалась як «антижінка», яка вживала багато вина, вела розпутне життя, займалась неприйнятними сексуальними практиками, мала гіперсексуальні бажання, що повністю порушували *rudicitia* – набір моральних якостей, який властивий порядній жінці римського суспільства (*Mart. VII. 67, VII. 70*)⁶⁰³. Доволі схоже описані статеві стосунки серед жінок у Ювенала в другій сатирі, у якій Ларонія робила порівняння з чоловічими девіантними практиками та виголошувала такий вирок: «Серед нашої статі, жодного не знайдеш огидного такого прикладу, Мевія – Клувію, Флора – Катуллу зовсім не лижуть» (*Juven. II. 47-50*). Автора можна зрозуміти, адже римське суспільство розглядало статевий акт, тільки з позиції домінування однієї особи над іншою (*Mart. I. 90*). Тому в уявленнях давніх римлян, жінки для статевого акту повинні були використовувати, щось подібне до сучасного «фалоімітатора»

⁶⁰¹ Hubbard T. *Homosexuality in Greece and Rome: A Sourcebook of Basic Documents*. Berkeley /Los Angeles/ London: University of California, 2003. P. 256-257.

⁶⁰² *Phaedr. Fabl. IV. 16*. «*Rogavit alter tribadas et molles mares quae ratio procreasset, exposuit senex: "Idem Prometheus, auctor uulgi fictilis qui, simul offendit ad fortunam, frangitur, naturae partes ueste quas celat pudor cum separatim toto finxisset die, aptare mox ut posset corporibus suis, ad cenam est inuitatus subito a Libero; ubi inrigatus multo uenas nectare sero domum est reuersus titubanti pede. Tum semisomno corde et errore ebrio adplicuit uirginale generi masculino, et masculina membra adposuit feminis. Ita nunc libido prauo fruitur gaudio.*».

⁶⁰³ *Mart. VII. 67*. «*Pedicat pueros tribas Philaenis et tentigine saeuior mariti undenas dolat in die puellas. Harpasto quoque subligata ludit et flauescit haphe, grauesque draucis halteras facili rotat lacerto, et putri lutulenta de palaestra uncti uerbere uapulat magistri: nec cenat prius aut recumbit ante quam septem uomuit meros deunces;*».

або мати збільшений клітор – для проникнення, за допомогою якого вони будуть відчувати задоволення⁶⁰⁴.

Аналіз візуальних джерел з даної тематики дозволяє ідентифікувати лише два давньоримських зображення на відміну від Стародавньої Греції. Перше належить до століття імператора Августа, це рельєф, який наразі знаходиться у Британському музеї. На ньому зображено дві вільновідпущениці Фонтя Елевсіс та Фонтя Хелена з руками складеними у «*dextrarum iunctio*» (це особливий церемоніальний жест під час заключення шлюбу) (Рис. В. 3. 40)⁶⁰⁵. Даний рельєф зазнавав реконструкцій у пізній античності: вуалі на обличчях жінок були прибрані, обличчю однієї з них надали чоловічих рис, а іншій доробили обручку.

Особливу увагу дослідників привертає згадуваний церемоніальний жест. Існує багато інтерпретацій зображення. Деякі науковці зазначають, що «*dextrarum iunctio*» використовувався не лише в шлюбній церемонії та міг бути запозиченим з більш ранніх культур. У грецькому та етруському поховальному мистецтві, він символізував прощання та вічну відданість⁶⁰⁶. С. Уокер ідентифікує Елевсіс та Хелену як матір і дочку. Виходячи з цього, вона розглядала даний жест як прояв батьківської любові⁶⁰⁷. Інші дослідники все ж визначають рельєф як «втілення одностатевого кохання» та шлюбну церемонію⁶⁰⁸, роблячи зноску на вище згадану письмову джерельну базу, яка припускає, що статеві стосунки між жінками існували у римському соціумі.

⁶⁰⁴ Hallett J. *Roman Sexualities...* P. 30-31.

⁶⁰⁵ Hersch K. *The Roman Wedding: Ritual and Meaning in Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. P. 200.

⁶⁰⁶ D'Angelo M. *Women Partners in the New Testament*. *JFSR*. 1990. Vol. 16/1. P. 65-86.

⁶⁰⁷ Walker S., Burnett A. *The Image of Augustus*. London: British Museum Publications, 1981. P. 36-41.

⁶⁰⁸ Sanfelice P. *Homoeroticism and performances: representations of bodies and human relationships in ancient Rome in paintings of Pompeii*. *Heródoto - Revista do Grupo de Estudos e Pesquisas sobre a Antiguidade Clássica e suas Conexões Afro-asiáticas*. 2018. Vol. 2/2. P. 332.

Але постає питання: «Чому ми бачимо зображення настільки відкрите та з викликом до звичаїв Давнього Риму, якщо такого роду стосунки суворо засуджувались та висміювались суспільством?». Ми вважаємо, що тут є мало ймовірним еротичний контекст, адже, навіть не дивлячись на згадки про одностатеве кохання між жінками у літературних римських джерелах, жодних згадок про шлюбні церемонії такого типу в досліджуваний період не зустрічається. Також ми хочемо зауважити, що даного роду поховальний портрет вільновідпущеників не був єдиним зображенням одностатевого *dextrarum iunctio*, відомого у римському мистецтві. У даному контексті варто згадати поховальний рельєф з музею Ватикану, на якому зображено двоє чоловіків з аналогічним жестом (Рис. В. 3. 41). Проте надпис на ньому, надає більш детальну інформацію про їх стосунки, а саме, що це був вияв сімейної любові між сином та батьком⁶⁰⁹. Таким чином, повертаючись до аналізу поховального портрета Елевсіс та Хелени, ми можемо припустити, що даний жест рукостискання й справді вказував на сімейні стосунки між ними, проте скоріш за все він характеризував дружбу, віру та надію зустрітись у загробному житті.

Друге зображення більш відкрите та має сексуальний характер – це фреска з терм Помпей, на якій знаходяться дві фігури, які займаються оральними статевими практиками (Рис. В. 3. 42). До нас дана фреска дійшла в доволі поганій якості, тому стать людини яка стоїть з правого боку – невизначена, фігура з лівого боку завдяки смужці на грудях (*strophium*) ідентифікується як жіноча⁶¹⁰. Італійська вчена Дж. Якобеллі у своєму дослідженні інтерпретує першу фігуру – чоловічою статтю, апелюючи до зображень такого роду на кераміці та лампах⁶¹¹. Але, нам здається, більш доцільним трактування Дж. Кларка, який визначив сцену, як статевий акт

⁶⁰⁹ CIL VI 2911. «Dis manibus. Q. Flavio Critoni coniugi bene merentifilioque Q. Flavio Proclilo militi coh [ortis] XII urb [anae] Bassi filio pientissimo Iunia Procitla fecirb.».

⁶¹⁰ Olson K. *Dress and the Roman Woman: Self-Presentation and Society*. London and New York: Routledge, 2008. P. 52.; Rich A. *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. New York: D. Appleton & Company, 1881. P. 625.

⁶¹¹ Jacobelli L. *Le pitture erotiche delle Terme Suburbane...* P. 47.

жінка-жінка⁶¹². Адже навіть, якщо розглядати як прибране жіноче волосся на фресковому живописі часів правління Августа, то ми впізнаємо типову помпейську зачіску (Рисунок В. 3. 43). Фігура також не є написаною в темніших кольорах притаманних римській традиційній чоловічій іконографії. Тому це дає вагомі підстави інтерпретувати зображення на фресці, як сексуальну практику двох жінок.

Ще одна проблема, яка привертає увагу – соціальний статус зображуваних. З одного боку матрона не дозволила б собі, ризикуючи своєю репутацією, займатись даною практикою. Але декілька показових епізодів з Овідія «Метаморфоз» (Іфіс та Іанфи) (Ovid. Met. IX. 666-797) та сатир Ювенала (Туллія та Мавра) (Juven. II), відтворюють жінок достатньо високого соціального статусу, які не ховаючись проявляють свої почуття. Аналіз як візуальних, так і писемних джерел, свідчить про те, що сексуальні стосунки між жінками вважались неприйнятними у Давньому Римі та мали менше розповсюдження, аніж у Давній Греції. Більшість писемних згадок припадає саме на період Пізньої Республіки та Ранньої Імперії. Майже всі латинські автори відкрито засуджують та висміюють одностатеве кохання серед жінок, і це не є дивним, тому що римський – детально структурований світ, не сприймав домінування жінки, навіть на рівні еротичних стосунків. Судячи із джерел, дані практики створювали загрозу маскулінності. Адже якщо жіноча половина може домінувати у статевому акті, то чому вона не могла домінувати у політичному житті? Роблячи образ «tribas» – уособленням «грецької гендерної хвороби» та наділяючи його найжахливішими якостями, чоловіки фактично зберігали своє місце на соціальній верхівці.

Статевий акт між вільними чоловіками з римським громадянством будь-якого віку також вважався неприйнятним. Адже один з них повинен в такому випадку стати пасивним та втратити панівну позицію. Тому, мабуть, одним з найбільш рідкісних та спірних експонатів, на якому була зображена дана девіація є

⁶¹²Clarke J. Look Who's Laughing at Sex... P. 168.

Кубок Уоррена (27 р. до Р. Х. – 14 р. після Р.Х.)⁶¹³. Умовно він поділений науковцями на дві сторони: А (статевий акт дорослий чоловік плюс дорослий чоловік) та В (статевий акт дорослий чоловік плюс хлопчик раб) (Рис. В. 3. 7)⁶¹⁴. В даному контексті ми звернемось до аналізу першої, адже на ній зображений трансгресивний статевий акт між двома дорослими чоловіками. Цікавим є той факт, що вони зображені рівними партнерами у сексі та дуже схожими зовнішньо у розмірі тіла, типі обличчя та зачісками. Єдина відмінність, на якій наголосив американський вчений Дж. Кларк – це те, що в одного з партнерів нема бороди – давня традиція, якою позначали проникнуту молодь⁶¹⁵. Чому ж художник порушив правила та зобразив цей заборонений акт? Щодо цього існують різні думки⁶¹⁶, наприклад, дослідник К. Вермел, запропонував ідентифікувати цих двох чоловіків як еліту з роду Августа (а саме як Тиберія та Друза Молодшого), які були спіймані під час статевого акту, тому в його інтерпретації – це політична сатира⁶¹⁷. Проте, Дж. Кларк спростував версію попередника, наголосивши на тому що, по-перше,

⁶¹³ Кубок Уоррена (названий на честь колекціонера Едварда Перрі Уоррена) – давньоримський срібний питний кубок, прикрашений двома рельєфними зображеннями чоловічих одностатевих актів. Більшістю вчених датується часом правління династії Юліїв-Клавдіїв (I ст. після Р.Х.). З 1999 р. зберігається в колекції Британського Музею. Див. докл.: Frost S. The Warren Cup: Highlighting Hidden Histories. *Int. J. Art Des. Educ.* 2007. Vol. 26/1. P. 63-72.

⁶¹⁴ Pollini J. The Warren Cup: Homoerotic Love and Symposial Rhetoric in Silver. *The Art Bulletin.* 1999. Vol. 81/1. P. 21-52.

⁶¹⁵ Clarke J. Representations of the Cinaedus in Roman Art Evidence of “Gay” Subculture? *J. Homosex.* 2005. Vol. 49. P. 2-4.

⁶¹⁶ Вчена Дж. Нілс, беручи до уваги грецький стиль зображення, ідентифікувала пару як чоловіки-повії, які розважали еліту на симпозиумі. Браян Роуз вважає, що кубок Уоррена – це кубок влади, і на зображенні чоловік з бородою – іноземець (I ст. після Р.Х. у римлян не було моди на бороду), на основі цього він робить припущення, що на кубку зображено панування влади римлян над всім іноземним світом. Див.: Rose B. *Dynastic Commemoration and Imperial Portraiture in the Julio-Claudian Period.* Cambridge: Cambridge University Press, 1997. P. 82-83.

⁶¹⁷ Vermeule C. Augustan and Julio-Claudian Court Silver. *AntK.* 1963. Vol. 6/1. P. 33- 46.

чоловіки не схожі між собою, що саме по собі виключає їх сімейний зв'язок, по-друге, дані фігури написані у типовому августинському стилі. І він же запропонував сприймати даний девіантний сюжет як свого роду фантазію замовника, яку могла собі дозволити заможна людина для приватного користування⁶¹⁸. Тому, безумовно, ми можемо припустити, що на кубку й справді могли бути зображені два дорослі вільні римляни.

Наступними для розгляду є групові статеві практики, які були доволі розповсюдженими у римському суспільстві (Tac. Ann. VI. 1; Svet. Tib. XLIII)⁶¹⁹. Варто одразу відзначити, що маргінальність даної практики визначав соціальний статус, гендер та роль того, хто брав у ній участь. Так, якщо елітний римлянин займав у ній проникаючу (активну) роль, а девіантні «інші» пасивну, то дана групова практика цілком вважалась прийнятною. Проте у римській мистецькознавчій традиції зустрічались і певні виключення.

Звернемось у даному контексті до аналізу фрески з Помпейських терм, що презентує сексуальну групову практику – сцена VI (Рис. В. 3. 44). На ній ми бачимо, як чоловік проникає анально в іншого чоловіка, а той натомість у жінку. Статус першого учасника даного статевого акту не викликає питань, адже він «проникаючий» (активний), а значить не робить ніяких девіантних дій. Натомість цікавою є ідентифікація партнера, який розташований посередині, адже він бере на себе активну та пасивну роль одночасно, що суперечить римській гендерно-соціальній схемі, яка передбачає сувору стратифікацію на актив/пасив. Тоді постає питання, до якої соціальної категорії його можна віднести: до *vir* чи до маргінальних «інших»?

⁶¹⁸ Clarke J. Looking at Lovemaking... P. 89-91.

⁶¹⁹ Sv. Tib. XLIII. «Secessu vero Caprensi etiam sellaria excogitavit, sedem arcanarum libidinum, in quam undique conquisiti puellarum et exoletorum greges monstrosique concubitus repertores, quos spintrias appellabat, triplici serie conexi, in vicem incestarent coram ipso, ut aspectu deficientis libidines excitaret».

Аналізуючи давньоримську джерельну базу та законодавчі акти, стає очевидним, що статеві стосунки між вільними дорослими громадянами (*vir*) не приймалися суспільством (*Aus. Epig. LXXXIX; Juven. II. 43-48; Sueton. Dom. VIII. 4*)⁶²⁰. Тому попри його дуальну роль у статевому акті, ми можемо зазначити, що це девіантний «інший» – *cinaedus*. Людина, яка відкинула його статеву ідентифікацію, одягається женоподібно, бере участь у діях, які виходять за межі моралі *vir* та проникається орально та анально (*Juven. II; Cic. In Ver. II. 2. 192; Phaed. Fab. V. 1. 12-18; Pet. Sat. XXI, XXIII; Mart. X. 98; Catull. XVI. 29; Suet. Aug. LXVIII; CIL IV 1825, 2319b, 4917*). Такого роду діяльність не була типовою для еліти. Тому скоріш за все, ми можемо віднести його до нижчого стану: раба або вільновідпущеника. Вони визнавались як категорія *infamia* (*Gell. VI.12; Juven. VI. 225-235, 246-264; Mart. VII. 67, VII.70; Svet. Tib; Sen. Cont. 1, 2, 23; Ovid. Met. IX. 666-797*)⁶²¹.

Статус жінки, яка піддається анальному проникненню на фресці є зрозумілим. Як ми вже підкреслили раніше, для елітної жінки припустимим вважався, лише вагінальний акт з одним чоловіком. Відповідно до цього, зображувана скоріш за все належала до категорії девіантних «інших» (повія, рабиня або вільновідпущениця).

Мастурбація як статева практика, вважалась досить огидною та стигматизованою давньоримським суспільством. Вважається, що слово *masturbator* виникло у римській імперії у 84 чи 85 – 103 р. після Р.Х., хоча точне походження даного терміну не з'ясоване, дослідники вважають, що це слово походить від поєднання *manus* рука та *stuprum* що значить «розпуста чи осквернення» плюс *perpetrare* проникати⁶²². Проте дана практика мала й багато синонімів у Давньому Римі: *frico, sollicito, tango, tracto, tntso* и *trudo*⁶²³. У латинських літературних

⁶²⁰ Berger A. *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*. Philadelphia: American Philosophical Society, 1953. P. 559.

⁶²¹ Hallett J. *Roman Sexualities...* P. 69.

⁶²² Adams J. *The Latin Sexual Vocabulary...* P. 208-211.

⁶²³ *Ibid.* P. 184-186.

джерелах, мастурбація згадується лише у негативному ключі та пов'язується з *manus sinistra*, тобто лівою рукою. Вона вважалась в більшості культур «нечистою» рукою для сексуальних або екскреторних функцій. Такі латинські автори як Марціал, Овідій, Люцилій та інші згадували це (Mart. IX. 41; Lucil. 307; Ovid Ars Am. II. 706; Ovid. Met. XIII. 111; Catull XII. 1, XXIX)⁶²⁴. Спираючись на літературні джерела, ми можемо визначити причини маргіналізації даної практики у римлян. По-перше, самозадоволення порушувало ідеал римського *vir*, бо воно не вело до продовження роду, адже навіть Артемідор у своєму соннику писав, що: «Бачити уві сні рукоблудство означає поєднання з рабом або рабинею, тому що руки, які керують тілом, по суті ніби його служники, якщо ж рабів він не має, то це заподіяння шкоди через марну трату сім'я...» (Artem. I. 25). По-друге, мастурбація асоціювалась з імпотенцією. Недієздатний статевий орган вважався чимось соромливим та огидним, без нього чоловік не міг бути активним, не міг проникати, та автоматично прирівнювався до *puer* або *cinaedus*, втрачаючи свій соціальний та політичний статус у соціумі (Juven. IX. 130-3; Catull. XVI. 2; Priap. XXV. 3, XL. 4, LXXIII.1). Як приклад, образ Секстіла в епіграмі Марціала, статус якого автоматично ставиться під сумнів, з тієї причини, що його не приваблюють губи Ветілли, тому його називають такими соромливими термінами як міньйон, мужоложник чи бабій (Mart. II. 28)⁶²⁵. Також у багатьох латинських джерелах практика мастурбації використовувалась задля збудження сексуально недієздатних чоловіків. В даному контексті варто згадати десяту сатиру Ювенала, в якій він жорстоко іронізував над імпотенцією якогось чоловіка: «В'ялий твій член

⁶²⁴Mart. IX. 41. «Pontice, quod numquam futuis, sed *paelice laeva* uteris et Veneri servit amica manus...»; Lucil. 307. «at *laeva lacrimas* muttoni absterget arnica...», Ovid. Ars am. II. 706. «*nee manus* in lecto *laeva* iacebit iners...».

⁶²⁵ Mart. II. 28. «Rideto multum qui te, Sextille, *cinaedum* dixerit et *digitum porrigito medium*. Sed nec *pedico* es nec tu, Sextille, *fututor*, *caldia Vetustinae* nec tibi *bucca placet*. Ex istis nihil es fateor, Sextille: quid ergo es? Nescio, sed tu scis res *superesse duas*.».

збуджувати перестали втомлені пальці, і не підняти ніколи в'ялої голівки йому» (Juven. X. 206)⁶²⁶.

Саме тому зображення даної практики у римському мистецтві дуже рідкісне, і нами ідентифіковано, лише одне за досліджуваний період (I ст. до Р.Х. – I ст. після Р.Х.) – це фреска з будинку VI. 16. 33 в Помпеях, названа американською вченою К. Мозер «Thermopolio Phallus»⁶²⁷, адже на ній зображено двоє мастурбуючих чоловіків в туніках, розташовані симетрично по боках від великого фалоса (Рис. В. 3. 45). Вона побіжно згадувалась деякими зарубіжними археологами, проте не піддавалась детальній ідентифікації⁶²⁸. Ми можемо припустити, що зображення даної девіації мало апотропний та релігійний контекст, адже поруч, як відзначив американський вчений Т. МакГінн⁶²⁹, знаходився стіл з Вакханською гермою. Таким чином, чоловіки на фресці скоріш за все були вакханці⁶³⁰, які могли виконувати обряд поклоніння Богу Вакху для посилення статевих сил. І це не було б дивним, враховуючи те, що локація, де знаходився даний живопис, визначена більшістю археологів як лупанар (бордель)⁶³¹. На користь цієї інтерпретації свідчить й той факт, що мастурбування категорично не сприймалось римським суспільством, і тому, у жодній якості, навіть жарту не знаходимо зображень.

⁶²⁶ Докл. див.: Федченко Є. Проблема «impotentia» в соціокультурному просторі Стародавнього Риму. *Шевченківська весна – 2017* : Матеріали XV міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, м. Київ, 16 березня 2017 р. Київ, 2017. С. 42-45.

⁶²⁷ Claudia M. Naked Power: The Phallus as an Apotropaic Symbol in the Images and Texts of Roman Italy : Senior Honors Thesis / The University of Pennsylvania, 2006. P. 111.

⁶²⁸ Guzzo P., Scarano V. Ex corpore lucrum facere. La prostituzione nell'antica Pompei. Roma: L'Erma di Bretschneider, 2009. P. 39.; McGinn T. The Economy of Prostitution... P. 276.

⁶²⁹ Ibid. P. 276.

⁶³⁰ Докл. див. підрозділ 2. 3.

⁶³¹ Eschebach L., Muller-Trollius J. Gebäudeverzeichnis und Stadtplan der antiken Stadt Pompeji. Köln: Böhlau, 1993. P. 231.

Натомість можна припустити, що дана фреска створена і зберігається, лише завдяки тому, що це хоч і гротескна, проте релігійна практика.

Тепер звернемось до розгляду однієї з найбільш неприродних та неприйнятних сексуальних парафілій для римлян – це статевий акт з тваринами (зоофілія – сучасний термін)⁶³². У латинських джерелах, люди, які відчували тягу до тварин, згадувались лише в негативному контексті (Juven. VI. 314-334)⁶³³. Яскравим прикладом, виступала якась матрона у «Метаморфозах» Апулея, яка заплатила гроші за сексуальні втіхи з головним героєм Люцієм, який був на той час перетвореним на віслюка (Apul. Met. X. 19-22)⁶³⁴. У творі прослідковувалась значна іронія та глузування над нею, адже автор назвав аморальну жінку – «asinaria Pasiphaae», тобто «Пасіфаєя з віслюком», натякаючи на античний міф⁶³⁵.

⁶³² Даний фрагмент про статеві стосунки з тваринами взятий з тез: Федченко Є. Bestialitas: значення сексуальних практик між людьми та тваринами у давньоримському суспільстві. *Шевченківська весна – 2021* : історія : Матеріали XIX міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, м. Київ, 26 березня 2021 р. Київ, 2021. С. 187-191.; Fögen T., Thomas E. Interactions between animals and humans in Graeco-Roman antiquity. Berlin: De Gruyter, 2017. P. 39-60.

⁶³³ Juven. Sat. VI. 314-334. «hic si quaeritur et desunt homines, mora nulla per ipsam quo minus inoposito clunem summittat asello.»

⁶³⁴ Apul. Met. X. 19. «Fuit in illo conventiculo matrona quaedam pollens et opulens. Quae more ceterorum visum meum mercata ac dehinc multiformibus ludicris delectata per admirationem adsiduam paulatim in admirabilem mei cupidinem incidit; nec ullam vaesanae libidini medelam capiens ad instar asinariae Pasiphaae complexus meos ardentem exspectabat, grandi denique praemio cum altore depecta est noctis unius concubitum».

⁶³⁵ В міфі про Пасіфаю, йдеться про царицю Криту, яку прокляв бог моря Посейдон, після чого вона відчула сексуальне тяжіння до білого бика, якого він надіслав їй. Від даного статевого акту, народився відомий монстр Мінотавр (напівтварина та напівлюдина). Латинські автори, згадують її образ частіше за все, у негативному значенні, як жінки-монстра з надмірними сексуальними апетитами. Докл. див.: Smith W. Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology. Vol. 3. London: J. Murray, 1873. P. 133.

Найймовірніше, дана статевая практика вважалась аморальною, не лише через неприродність таких стосунків, але й через страх запламування римської крові, адже римляни згадували наслідок статевого акту Пасіфаї та бика – народження дитини-монстра (Мінотавра). У зв'язку з цим, як влучно відзначила німецька вчена Д. Хільденманн, звинувачення у зоофілії використовувалось у якості інвективи супроти ворогів, переважно жіночої статі⁶³⁶.

У римській візуальній традиції, відкидаючи міфологічні сюжети (ми свідомо не беремо міфологічні сюжети, адже в більшості з них в образі тварини виступав Бог Юпітер, який сприймався глядачами як людина), дана девіація представлена доволі малою кількістю зображень, переважно на кераміці.

Нами виділено два основних сюжетних типи: 1) Нілотський карикатурний; 2) Зображення статевої сцени з вісликом/ конем (різні версії ідентифікації)⁶³⁷.

Перший тип зображення зоофілії, який зустрічався у мистецтві Стародавнього Рима – це «Нілотський пейзаж». Ми розглянемо його на прикладі керамічної олійної лампи на якій: жінка вступала у статевий акт з крокодилом (Рисунок. В. 3. 46). Який же контекст міг мати даний трансгресивний сюжет для римлян, та хто міг бути зображений на ньому? Одразу звернемо увагу на той факт, що у 31 р. до Р.Х відбулась колонізація Єгипту римлянами, тому такого роду еротичні зображення в єгипетському стилі могли мати соціальне значення⁶³⁸. Тому, нам здається, цілком вірогідною думка вчених, які апелюють до того, що це була політична карикатура на роман Клеопатри (остання цариця елліністичного Єгипту з македонської династії Птолемеїв) та Марка Антонія (давньоримський політик)⁶³⁹.

⁶³⁶ Hindermann J. Zoophilie in Zoologie und Roman. Sex und Liebe zwischen Mensch und Tier bei Plutarch, Plinius dem Alteren, Aelian und Apuleius. *Dictynna*. 2011. Vol. 8. P. 1-27.

⁶³⁷ Докл. див.: Bruneau P. Illustrations antiques du Coq et de l'Ane de Lucien. *BCH*. 1965. Vol, 89/2. P. 349-357.

⁶³⁸ Versluys M. *Aegyptiaca Romana: Nilotic Scenes and the Roman Views Of Egypt*. Leiden: Brill, 2002. P. 285-299.

⁶³⁹ Докл. див. підрозділ 2.1.

Оскільки за часів імператора Августа в народному уявленні, його політичний суперник – Антоній, і справді став єгипетським монстром, переможеним та сексуально поневоленим аморальною Клеопатрою⁶⁴⁰.

Зображення ж статевої сцени з віслюком/конем були більш розповсюдженими та з'являються в основному на дешевих римських олійних лампах (I ст. після Р.Х.), віднайдених у різних місцях: від Корінфу до Афін (Рис. В. 3. 47; Рис. В. 3. 48) Серед даного сюжетного типу французький дослідник Ф. Бруно робить, ще детальнішу каталогізацію, виокремлюючи такі основні сюжети: а) сексуальна позиція жінка стоїть на колінах на ліжку, тварина позаду неї; б) тварина лежить на спині, жінка сидить на ній; в) жінка наполовину витягнута на ліжку і тварина дивиться на неї поміж її ніг. Існує припущення, що це ілюстрації згаданого вище роману Апулея «Метаморфози» (II ст. після Р.Х.) або ж його попередника грецького автора Люціуса. Проте ми дозволимо собі відкинути дану версію, бо їх твори датуються пізнішим часом аніж зображення⁶⁴¹. Англійська ж дослідниця К. Джонс, аналізуючи даний сюжет, висунула думку, що це могли бути гумористичні або сатиричні сцени⁶⁴², що було, наш погляд, більш вірогідним, адже віслюк завжди був символом розбрату, сміху та дурощів пов'язаних з богом Пріапом (Ovid. *Fast.* I. 391-440, VI. 319-348)⁶⁴³.

Таким чином, статевий акт з твариною був частиною римських уявлень, однак прийнятним вважався лише для гібридних істот та негромадян (іноземців та інших).

Отже, ми можемо стверджувати, що в основі римських сексуальних девіацій була закладена гендерна та соціальна інверсія. Адже в більшості заборонених

⁶⁴⁰ Федченко Є. Сексуальність і гумор у Давньому Римі: переосмислення та нові варіації. *Eminak*. 2019. № 3(27). С. 194.; Chauveau M. *Cléopâtre au-delà du mythe*. Paris: Liana Levi, 1998. P. 144.

⁶⁴¹ Bruneau P. *Illustrations antiques du Coq et de l'Ane de Lucien*. *BCH*. 1965. Vol, 89/2. P. 349-357.

⁶⁴² Johns C. *Sex or Symbol...* P. 110.

⁶⁴³ Radice B. *Who's Who in the Ancient World*. New York: Stein and Day, 1971. P. 121.

статевих практик, жінка займала роль чоловіка як у випадку – статевої практики жінка плюс жінка, або ж мінялась з ним ролями – практика кунілінгус та жінка зверху (*venus pendula*). Також можна виокремити виключно соціальні парафілії, де основне значення грав статус та роль тих, хто брав у них участь. До них можна віднести: феляцію (той хто виконував дану практику, піддавався маргіналізації), мастурбація (не вела до продовження роду та асоціювалось з імпотенцією), групова практика (якщо в тебе неактивна роль та ти виконуєш оральні практики, зазначені вище) та сексуальна практика дорослий вільний чоловік плюс дорослий вільний чоловік. До окремих неприродних римських сексуальних девіацій, безумовно, варто віднести і статевий акт з тваринами (зоофілія).

У візуальній римські традиції зображення вищезгаданих сексуальних девіацій не набуло значної популярності, проте ті парафілійні сюжети та образи, які дійшли до нас є більш демократичними, аніж писемні сюжети. На мистецьких витворах зі статевими сценами, ми бачимо розподіл ролей, який не відповідав моральним та етичним правилам давньоримського суспільства (матрони займаються оральними практиками, *vir* підпадають під пасивні дії у позиції жінка зверху та інше).

Проаналізувавши велику кількість трансгресивних сюжетів, ми можемо стверджувати, що більшість художників зображали дані сексуальні девіації у гумористичному контексті (практика *cunnilingus*. сцена IV з помпейських терм) або як карикатуру (нілотський пейзаж «Статевий акт жінка та крокодил»). Проте, не можливо відкидати, і певні соціальні зміни: покращення становища жінки, вплив закордонних тенденцій та інше⁶⁴⁴, які відбулись у Давньому Римі в досліджуваний перехідний період (I ст. до Р.Х. – I ст. після Р.Х.). Тому цілком ймовірно, що на трансгресивних зображеннях почали й справді з'являтися не лише девіантні «інші» але й еліта (фреска з помпейських терм зі статевим актом жінка плюс жінка, кубок Уоррена та т. п.).

⁶⁴⁴ Докл. див. розділ 2.

ВИСНОВКИ

На основі комплексного аналізу соціальних конструктів гендеру та сексуальності у релігійних і соціально-політичних практиках та візуальній культурі Давнього Риму, можна зробити такі узагальнюючі висновки:

- Виявлено, що в історіографії гендеру та сексуальності в Давньому Римі можна виділити три головні періоди: *I період (XVIII ст. – 1929 р.)* характеризується формуванням підґрунтя для наукового дослідження гендеру та сексуальності в античності (І. Вінкельман, З. Фрейд, І. Блох та інші); *II період (1929 – 1960 р.)* проміжний, ознаменований двома головними подіями – створенням школи Анналів (1929 р.) та закладанням основ філософії фемінізму (фр. вчена С. де Бовуар). Історіографічний напрямок «Історія жінок» в контексті дослідження повсякденного життя виходить на перший план; *III період (1960 р. – по теперішній час)* «сексуальна революція» та активізація розвідок з тематики гендеру та сексуальності у Давньому Римі. Встановлено, що в наукових розробках заявленої тематики превалює два історіографічних напрямки: 1) М. Фуко та його послідовники (влада/підкорення); 2) Феміністичний (започаткувала С. Померой). Дана проблематика й досі залишається у центрі уваги багатьох зарубіжних дослідників. Однак значна кількість питань ще й досі є відкритою, зокрема пов'язані з дослідженням гендеру та сексуальності у давньоримській візуальній культурі: кераміка (артефакти з долини Рон та інші) та нові археологічні відкриття (наприклад: фреска Леда та лебедь, Помпеї 2018 р., шлюбна колісниця з еротичними зображеннями, Помпеї 2021 р. та інші).

- Розглянуто джерельну базу дисертаційної роботи й визначено, що вона представлена широким спектром джерел: наративних, документальних (законодавчих), епіграфічних та візуальних. Залучення різноманітного виду матеріалів, дозволило комплексно дослідити конструкти гендеру та сексуальності у всіх сферах життя Давнього Риму.

- З'ясовано, що синтетичність характеру досліджуваної проблеми вимагає інтердисциплінарний підхід. Він обумовив використання теоретико-методологічних напрацювань різноманітних галузей соціогуманітарних знань

(гендерної історії, історії сексуальності, історії мистецтва, філології, соціології, антропології, психології, релігієзнавства, соціальної антропології, археології, кінокритики та імагології) із головним фокусом на методах історичної науки. Варто підкреслити, що визначальними для вивчення заявленої тематики були підходи таких історичних субдисциплін як гендерна історія та історія сексуальності.

- Досліджено, що римська гендерно-соціальна структура мала домінантно-патріархальний характер, основи якого були закладені ще за часи створення Риму як міста. На основі аналізу причин, передумов та соціокультурних факторів, які посприяли цьому, ми вирізняємо 4 основних аспекти. 1) *психологічний*, напряду взаємопов'язаний із «комплексом неповноцінності». Відсутність славетного походження та відомих прізвищ у римському родоводі й сформувало домінантний характер та імперські міфи. Прагнення до домінації в політичному житті, вилилося у прагнення домінування в приватній сфері. Таким чином, домінація та насильство, виступали основою римських сексуальних та шлюбних стосунків: Марс (Бог війни) та Венера (Богиня кохання) не просто поставали у міфології «божественними батьками» Риму, але й інтегрувалися у психологію римлян. 2) *традиційний*. Римське суспільство за своїм характером було суворо традиційним та патріархальним, тому не є дивним те, що саме «цінності пращурів» й формують правильні гендерні моделі та ролі. Від них і беруть свій початок інститути морально-етичного контролю: цензура та патронат. В основі даних інституцій генерувалася бінарна схема активу/пасиву чи домінації/підкорення (цензор/римське суспільство, патрон/клієнт), яка надалі займає центральне місце в гендерно-соціальній структурі Давнього Риму. 3) *військовий*. Затяжні римські війни та численні завоювання відігравали не останню роль у формуванні соціально-гендерної схеми суспільства. Адже в основі «непроникаючої моделі» та неприйняття пасивності лежала саме військова етика та дисципліна, за якою гендерна двозначність та сексуальна пасивність прирівнювалась до військової поразки. 4) *колоніальний*. Перебування військової еліти на іноземних територіях сформувало нову колоніальну деструктивну гендерно-соціальну схему, елементи якої згодом активно перенеслися на терени самого центру римської імперії. У такий

спосіб римлян поглинув процес еллінізації, який викликав зміни у всій соціокультурній структурі суспільства.

- Сформована 4-х ступенева римська гендерно-соціальна модель: *1 ступінь* – *vir* (чоловік за статю та гендером); *2 ступінь* (перехідний) – вільнонароджені юнаки (недоторкані, захищені законодавством); *3 ступінь* – матрони та елітні дівчата (певні привілеї, недоторканість тіла); *4 ступінь* – девіантні «інші»: раби, вільновідпущеники, маргінальні професії (незахищені тіла від фізичних та сексуальних посягань). Виявлено, що сексуально-соціальні прерогативи належать елітним станам, зокрема *vir* (дорослим громадянам чоловікам). Натомість пасивні соціальні ролі відводяться підвладним суспільним верствам будь-якої статі. Зазначено, що основним стандартом за якими визначалось право безпеки та захисту тіла римлян від посягань (фізичних та сексуальних) є положення у соціальній ієрархії. У ході аналізу джерельної бази, висвітлено й зміни у положенні елітної жінки досліджуваного періоду. Прослідковано, що поява владних та активних жінок напряму пов'язана з утвердженням Імперії, збільшенням статків після численних війн та еллінізацією, що відображали соціокультурні зміни у житті римлян.

- За античними джерелами висвітлено, що конструкти гендеру та сексуальності й релігія у римлян є взаємопов'язаними та взаємодоповненими елементами. Відзначено, що для побудови римської культової системи важливою була участь як чоловіків, так і жінок. Оскільки релігійні приписи, розподіл за культурами почасти відбувались на основі біологічної статі вірян, участь в релігійному житті ставала елементом побудови соціально відповідних гендерних ідентичностей. Прослідковано, що в основі жіночих культів лежала сексуальність та фертильність, натомість релігійність чоловіків була репрезентована їх соціально-політичним положенням.

- Окрема увага була приділена вивченню ролі жінки у структурі релігійної ієрархії давніх римлян. Досліджено, що у цій сфері суспільних стосунків жіноча складова не поступалась чоловічій. Адже визначальним для римлян був культ Вести, а одним з основних божеств та матір'ю Риму виступає жіноча богиня –

Венера. Також варто відзначити, що участь римлянок у релігійних обрядах була абсолютно структурована та відповідала соціальному стану та сексуальній поведінці. Культурні ідентифікувались як ті що підходять для жінок високого чи низького статусу, молодих чи старих, одружених чи тих, що не були у шлюбі, поважних чи маргінальних.

- Досліджено, скрізь призму теорії колективного несвідомого та архетипів швейцарського психолога К. Юнга та його послідовників, що в основі більшості жіночих римських поклонінь лежав архетип Великої Матері. Він проглядається та еволюціонує в образах різних богинь: від богині Венери до іноземних божеств Ісиди та Кібели. Водночас з'ясовано, що в чоловічих римських культурах прослідковується архетипічний образ фалоса (універсальний атрибут маскулітності), уособленням якого є Бог Пріап.

- Прослідковано трансформації, яких зазнала давньоримська релігія під час кризи Республіки та становлення Імперії. Відзначено, що від початку у більшості релігійних інститутів культивувалась чистота та цнота (інститут Весталок та культ Доброї Богині), проте з активізацією політики експансії та розширенням територіальних меж на перший план виходять неприборкана чуттєвість та розпусні святкування, які починають становити реальну загрозу для *mas maiorum* та соціальних підвалин Давнього Риму (Вакханалії та східні культури Кібели й Ісиди);

- Встановлено, що сексуальне мистецтво у Давньому Римі було популярним серед різних суспільних прошарків та відповідно виконувало значну кількість функцій. Нами виділено 5 основних функцій: соціальна, релігійна, гумористична, економічна та «порнографічна». *Соціальна функція* даного роду мистецтва знаходила своє вираження у тогочасних модних тенденціях та підкресленні статусу власника. Звертаючись до сучасної теорії кіно (Л. Мальва, К. Кловер), ми можемо припустити, що в основі більшості такого роду сюжетів була закладена культура влади та сили. В маскулітному римському суспільстві, де елітний чоловік (*vir*) займав завжди домінуючу позицію, еротичні зображення вважались виразом влади через гендер. Як приклад, міфологічні картини не мали конкретного сексуального змісту, скоріш замість цього розглядались як окремий жанр, частіше за все з

використанням сучасних теорій бачення, щоб надати перевагу чоловіку-глядачу. Не менш важливою була й *релігійна (апотропічна) функція* сексуального мистецтва. Адже, судячи з великої кількості «фалічних» мотивів у римських художніх сюжетах та місць їх локації (вхід у житло, перехрестя, кути та інше), дана символіка активно використовувалась римлянами у цілях апотропії, тобто захисту від пристриту. З релігійною функцією напряду була пов'язана *гумористична*, адже сміх для римлян слугував захистом від темних сил. Саме тому гіперфалічні божества (Бог Пріап, Гермес та інші) та карикатурні істоти (ефіопи, пігмеї та інші) виступали об'єктами веселощів та вперше чергу апотропії. Звернувшись до аналізу закладів публічного характеру, таких як лупанар й таверна, нами була визначена *економічна (рекламна) функція* сексуального мистецтва. Проституція була розповсюджена та законодавчо врегульована у давніх римлян, тому не було дивним, що за допомогою відкритого характеру зображень, власники вищезгаданих закладів могли рекламувати види сексуальних послуг, які надавались в них. І, звісно, враховуючи значний пласт літературних та візуальних джерел, можна говорити про «*порнографічну*» (для задоволення) функцію даного виду мистецтва. Варто відзначити, що різні стани населення активно користувались та колекціонували «порнографічний» матеріал для власної стимуляції та сексуальних насолод.

- Систематизовані та класифіковані римські сексуальні парафілії. Доведено, що більшість з них були сформовані на основі гендерно-соціальної інверсії. Оскільки при аналізі джерельної бази виявлено, що майже у всіх девіантних статевих практиках відбувається зміна гендерних ролей. Яскравим прикладом є такі сексуальні практики, як статевий акт жінка плюс жінка, оральна практика кунілінгус або жінка-зверху. Також нами марковані виключно соціальні парафілії, в яких вагоме значення мав стан та роль (активна/пасивна) тих, хто займався ними. До них віднесено: феляцію (той хто виконував дану практику піддавався маргіналізації), мастурбацію (не вела до продовження роду та асоціювалось з імпотенцією), групову практику (якщо в тебе неактивна роль та ти виконуєш оральні практики, зазначені вище) та сексуальну практику дорослий вільний

чоловік плюс дорослий вільний чоловік. До окремої групи неприродних римських сексуальних девіацій віднесено – статевий акт з тваринами (зоофілію).

- Встановлено, що у римській візуальній традиції зображення сексуальних парафілій не зазнало розповсюдження, проте ті художні сюжети та образи, які збереглись до сьогодні, мають більш демократичний характер аніж наративи.

На даних відбитках ми спостерігаємо абсолютне порушення римської гендерно-соціальної схеми (матрони займаються оральними практиками, віг підпадають під пасивні дії у позиції жінка зверху та інше). У ході аналізу значної кількості трансгресивних сюжетів, нами виявлено, що основними персонажами на них виступали девіантні «інші». А саме зображення мало частіше за все гумористичний контекст (практика *sunnilingus*. сцена IV з помпейських терм) або слугувало карикатурою (нілотський пейзаж «Статевий акт жінка та крокодил»). Проте варто підкреслити, що через певні соціально-політичні зміни (покращення становища жінки, еллінізація та інше) в досліджуваний перехідний період (I ст. до Р.Х. – I ст. після Р.Х.), ми можемо говорити про появу на трансгресивних візуальних сюжетах й еліти (кубок Уоррена, фрески з помпейських терм).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Appian's. Roman History: in IV volumes / transl. by H. White. Cambridge: Harvard University Press, 1961-1972.
2. Apulei. Metamorphoseon. Libr. XI. Lugduni Batavorum: apud Van der Eyk et Vygh, 1786. 818 p.
3. Apuleius L. Metamorphoses. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/apuleius.html>. (дата звернення: 29.04.2021).
4. Artemidori D. Oneirocriticon. Libr. V. Lipsiae: Teubner, 1963. 359 p.
5. Augustinus A. De civitate dei. Libr. XXII. Lipsiae: Teubner, 1877. 664 p.
6. Aurelius V. Liber de Caesaribus: praecedunt origo gentis romanae et liber de viris illustribus romae, subsequitur epitome de caesaribus. Leipzig: Teubner, 1970. 226 p.
7. Ausonius. Ausonius. Vol I. Cambridge: Harvard University Press, 1919. 448 p.
8. Carmina Priapea URL: <http://www.thelatinlibrary.com/priapea.html>. (дата звернення: 29.04.2021).
9. Catulli, Tibulli, Propertii. Carmina: Accedunt Laevii, Calvi, Cinnae, aliorum reliquiae et Priapea. Lipsiae: Teubner, 1880. 146 p.
10. Catullus V. Carmina. Oxonii: Oxford University Press, 1958. 113 p.
11. Cicero M. De haruspicum responsis oratio. Milano: A. Mondadori, 1968. 70 p.
12. Cicero M. De legibus libri. Berolini: Apud F. Vahlenum, 1883. 208 p.
13. Cicero M. De oratore. Lipsiae: Teubner, 1969. 412 p.
14. Cicero M. Epistulae. Oxonii: E Typographeo Clarendoniano, 1903. 400 p.
15. Cicero M. Orationes. Vol. III. Lipsiae: Tauchnitz, 1862. 473 p.
16. Cicero M. Scripta quae manserunt omnia. Opera rhetorica. Pars 1. Vol. II. Lipsiae: Teubner, 1893. 449 p.
17. Cicero M. Scripta quae manserunt omnia. Pars IV. Vol. II. Lipsiae: Teubner, 1889-98. 450 p.

18. *Corpus inscriptionum Latinarum*. Vol. IV [Inscriptiones parietariae Pompeianae Herculaneses Stabianae]. Hannover: Unbekannter Einband, 1968. 433 p.
19. *Corpus Inscriptionum Latinarum* Vol. VI [Inscriptiones urbis Romae Latinae. Pars I. Inscriptiones sacrae. Augustorum, magistratum, sacerdotum. Laterculi et tituli militum]. Berolini: Georgium Reimerum, 1876. 873 p.
20. *Corpus Priapeorum*. URL: https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost01/Priapea/pri_corp.html (дата звернення: 29.04.2021).
21. Diodorus S. *Bibliotheca historica*. Paris: A. Firmin-Didot, 1878. 759 p.
22. Dio's Roman History: in 9 Volumes / transl. by Cary E. London: William Heinemann, 1914-1955.
23. Gellius A. *Noctes Atticae*. Oxonii: E. Typographeo Clarendoniano, 1968. 654 p.
24. Halicarnasensis D. *Antiquitatum Romanorum quae supersunt*. Lipsiae: Teubner, 1888. 408 p.
25. Horatius F. *Ad codices saeculi noni decimique exactum commentario critico et exegetico illustratum edidit Franciscus Ritter*. Vol. 1, Carmina et epodi. Lipsiae: W. Engelmann, 1856. 494 p.
26. Horatius F. *Ad codices saeculi noni decimique exactum commentario critico et exegetico illustratum edidit Franciscus Ritter*. Vol. 2, Satirae et epistulae. Lipsiae: W. Engelmann, 1857. 654 p.
27. Horatius F. *Sermones*. Libr. I. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/horace/serm1.shtml>. (дата звернення: 29.04.2021).
28. Horatius F. *Sermones*. Libr. II. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/horace/serm2.shtml>. (дата звернення: 29.04.2021).
29. *Imperatoris Iustiniani opera*. URL : <http://www.thelatinlibrary.com/justinian.html>. (Дата звернення: 29. 04. 2021).
30. *Iurisprudentiae anteiustinianae quae supersunt* / ed. by E. Huschke. Lipsiae: Teubner, 1886. 903 p.

31. Juvenal D. *Saturae XIV*. London: Cambridge University Press, 1970. 473 p.
32. Lactantius L. *Divinarum institutionum*. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/lactantius.html> (Дата звернення: 29. 04. 2021).
33. Lex Julia de adulteriis (18 B.C.). URL: <http://www.csun.edu/~hcfl004/Adulteriis.html>. (дата звернення: 29.04.2021).
34. Livius T. *Ab urbe condita*. Libr. I -V. Oxonii: E. Typographeo Clarendoniano, 1979. 391 p.
35. Livius T. *Ab urbe condita*. Libr. VI - X. Oxonii: E. Typographeo Clarendoniano, 1984. 386 p.
36. Livius T. *Ab urbe condita*. Libr. XXI-XXV. Oxonii: E. Typographeo Clarendoniano, 1964. 413 p.
37. Livius T. *Ab urbe condita*. Libr. XXXVI-XL. Oxonii: E. Typographeo Clarendoniano, 1999. 394 p.
38. Lucretius T. *De rerum natura*. Brixiae: Thomas Ferrandus, 1473. 292 p.
39. Macrobius. *Saturnalia*. Vol. 1. Leipzig: Teubner, 1963. 466 p.
40. Martialis V. *Epigrammaton libri*. Lipsiae: Teubner, 1912. 407 p.
41. Martialis V. *Epigrammaton libri*. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/martial.html>. (дата звернення: 29.04.2021).
42. Maximi V. *Dictorum factorumque memorabilium libri novem*. Argentorati Strassburg: Typographia Societatis, 1783. 498 p.
43. Ovidius P. *Amores, Medicamina faciei feminae, Ars amatoria, Remedia amoris*. Oxonii: Clarendon Press, 1961. 260 p.
44. Ovidius P. *Fastorum*. Libr. III. Oxford: Clarendon Press, 1936. 141 p.
45. Ovidius P. *Heroides*. Londini: Apud T. & T. Payne, 1789. 136 p.
46. Ovidius P. *Metamorphoses*. Lipsiae: Teubner, 1852. 317 p.
47. Ovidius P. *Tristium liber secundus*. Oxford: Clarendon, 1924. 295 p.
48. Paulus I. *Sententiarum ad filium*. Libr. V. Lipsiae: Weidmannos, 1867. 770 p.
49. Petronius T. *Satyricon, Ejusdemque Fragmenta*. Oxford: Clarendon Press, 1975. 233 p.
50. Phaedrus. *Fabulae Aesopiae*. Oxonii: Clarendoniano, 1934. 110 p.

51. Plautus T. *Comoediae*. Berolini: Weidmann, 1896. 574 p.
52. Plinius C. *Epistolae et panegyricus*. Lipsiae: Teubner, 1870. 432 p.
53. Plinius C. *Epistulae*. Bloomington: Indiana University Press, 1962. 399 p.
54. Plinius G. *Naturalis Historia*. Libr. I-VI. Lipsiae: Teubneri, 1870. 261 p.
55. Plinius G. *Naturalis Historia*. Libr. VII-XV. Lipsiae: Teubneri, 1875. 424 p.
56. Plinius G. *Naturalis Historia*. Libr. XVI-XXIV. Lipsiae: Teubner, 1857. 297 p.
57. Plinius G. *Naturalis Historia*. Libr. XXIII-XXXII. Lipsiae: Teubner, 1880. 312 p.
58. Plinius G. *Naturalis Historia*. Libr. XXXIII-XXXVII. Lipsiae: Teubneri, 1878. 180 p.
59. Plutarchus L. *Vitae parallelae*. Lipsiae: Teubner, 1908. 504 p.
60. Plutarchus L. *Quaestiones Romanae: Accedunt Plutarchi quaestiones Romanae, gr. lat. cum eiusdem Zuerii Boxhornii commentario*. Lugduni Batavorum: Lopes De Haro; Lugduni Batavorum: Christianus, 1637. 148 p.
61. Propertius S. *Elegiarum*. Libr. IV. Lipsiae: Teubner, 1958. 252 p.
62. *Res Gestae Divi Augusti*. *The Acnivements of the Divine Augustus*. Oxford: Oxford Univeristy Press, 1983. 96 p.
63. Sallusti C. *Catilina, Iugurtha, Orationes Et Epistulae Excerptae De Historiis*. Leipzig: Teubner, 1919. 170 p.
64. Sallustius G. *Bellum Catilinae*. Leipzig: Teubner, 1933. 56 p.
65. Seneca Maior. *Controversiae. Suasoriae*. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/seneca.html>. (Дата звернення: 29. 04. 2021).
66. Seneca Minor. *Ad Lucilium epistulae morales*. Oxonii: E Typographeo Clarendoniano, 1966. 554 p.
67. Seneca Minor. *Dialogorum libri III, IV, V: De ira*. Io. Bapt. Paraviae: Aug. Taurinorum, 1963. 133 p.
68. Seneca Minor. *Moral Essays, Vol. I : De Providentia. De Constantia. De Ira. De Clementia*. Cambridge: Harvard University Press, 1928. 480 p.
69. Seneca Minor. *Naturales quaestiones. Vol. 1*. London: Harvard University Press, 1971. 450 p.
70. Suetonius G. *De vita Caesarum. Libri VIII*. Lipsiae: Teubner, 1907. 375 p.

71. Tacitus C. The Histories. The Annals: in 4 Volumes / transl. by C. Moore, J. Jackson. Cambridge: Harvard University Press, 1936-1952.
72. Tacitus C. De origine et situ Germanorum. Cornelius Tacitus. Oxford: Clarendon Press, 1938. 230 p.
73. Tacitus C. Historiarum libri. Oxford: Clarendon Press, 1911. 262 p.
74. Terenti A. Comoediae. Oxford: Oxford University Press, 1958. 329 p.
75. Tertullian. Apology and De Spectaculis. Minucius Felix: Octavius. Cambridge: Harvard University Press, 1931. 480 p.
76. Tibulli. Elegiae cum carminibus pseudotibullianis. Hildesheim: Olms, 1965. 105 p.
77. Varro T. De lingua Latina. Lipsiae: Teubneri, 1910. 340 p.
78. Vergili M. Aeneis [Text]: in usum scholarum. Lipsiae: Teubneri, 1872. 356 p.
79. Vergili M. Bucolica et Georgica. London: Macmillan, 1965. 396 p.
80. Vitruvius De architectura. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/vitruvius.html>.
(Дата звернення: 29. 04. 2021).

Переклади

81. Аврелий Августин. О граде Божиим. Москва: АСТ, 2000. 1296 с.
82. Аппиан Александрийский. Римская история. / отв. ред. Е. Голубцова. Москва: Наука, 1998. 726 с.
83. Апулей. Метаморфозы, или Золотой осёл / пер. с лат. М. Кузмина. Москва: Гослитиздат, 1956. 280 с.
84. Артемидор. Сонник / пер. с древнегреч. М. Гаспарова, И. Левинской, В. Зилитинкевич. Санкт-Петербург: Кристалл, 1999. 448 с.
85. Вергилий. Буколики. Георгики. Энеида. Москва: Художественная литература, 1979. 550 с.
86. Витрувий. Десять книг об архитектуре / пер. с лат. Ф. Петровский. Москва: Всесоюзная Академия Архитектуры, 1936. URL: <http://antique.totalarch.com/vitruvius>. (Дата звернення: 29. 04. 2021).

87. Гораций К. Собрание сочинений в одном томе. Санкт-Петербург: Биографический ин-т, Студия биографика, 1993. 415 с.
88. Катулл В. Книга стихотворений / под ред. М. Гаспарова. Москва: Наука, 1986. 301 с.
89. Катулл. Тибулл. Проперций. Москва: Гос. изд-во худож. лит-ры, 1963. 512 с.
90. Ливий Т. История Рима от основания города. В 3 т. / сост. коммент. Н. Боданская, Г. Чистяков, В. Смирин, Ф. Михайловский. Москва: Ладомир, 2005. Т. 1. Кн. I-X. 701, [3] с.; Т. 2. Кн. XXI-XXXIII. 808, [8] с.; Т. 3. Кн. XXXIV-XLV. 794, [6] с.
91. Максим В. Достопамятные деяния и изречения / пер. с лат. С. Трохачева. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2007. 308 с.
92. Марциал М. Эпиграммы / пер. Ф. Петровского. Санкт-Петербург: Комплект, 1994. 448 с.
93. Цицерон М. Речи. В двух томах / под ред. М. Грабарь-Пассек. Москва: Изд. АН СССР, 1962. Т. 1: 81-63 до н.э. 452 с. Т. 2: 62-43 до н.э. 406 с.
94. Овидий П. Любовные элегии. Метаморфозы. Скорбные элегии / пер. С. Шервинского. Москва: Худож. лит., 1983. 512 с.
95. Овидий П. Элегии и малые поэмы / пер. с лат. М. Гаспарова, С. Ошерова, Ф. Петровского. Москва: ХЛ., 1973. 528 с.
96. Плавт. Избранные комедии. В 3 т. / пер. с лат. А. Артюшкова. Москва-Ленинград: Academia, 1933-1937. Т. I. 607 с.; Т. II. 569 с.; Т. III. 394 с.
97. Плиний Младший. Письма. Книги I-X / под ред. А. Доватур. Москва: Наука, 1982. 408 с.
98. Плиний Старший. Естественная история. URL: http://annales.info/ant_lit/plinius/index.htm. (Дата звернення: 29. 04. 2021).
99. Плутарх. Сравнительные жизнеописания: в 2 т. / отв. ред. С. Аверинцев. Москва: Наука, 1994. Т. 1. 704 с. Т. 2. 672 с.
100. Саллюстий Г. Сочинения / пер. с лат. В. Горенштейна; отв. ред. Е. Штаерман. Москва: Наука, 1981. 224 с.

101. Светоний Г. Жизнь двенадцати цезарей. / пер. с лат. М. Гаспарова. Москва: Худож. лит., 1990. 255 с.
102. Сенека Л. Нравственные письма к Луцилию. / пер. с лат. С. Ошерова. Москва: Наука, 1977. 384 с.
103. Сенека Л. Философские трактаты. / пер. Т. Бородай. Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. 400 с.
104. Тацит П. Анналы. Малые произведения. История. / под ред. А. Бобович, Я. Боровский, М. Сергеенко. Москва: Лажомир, 2003. 984 с.
105. Теренций. Комедии. / под ред. М. Покровского. Москва-Ленинград: Academia. 1934. 643 с.
106. Федр. Басни. / пер. с лат. М. Гаспарова. Москва: Изд. АН СССР, 1962. 264 с.
107. Цицерон М. Диалоги. О государстве. О законах / Отв. ред. С.Л. Утченко. Москва: Наука, 1966. 228 с.
108. Цицерон М. Избранные сочинения / под. ред. Гаспарова, С. Ошерова, В. Смирин. Москва: Художественная литература, 1975. 456 с.

Література

1. Адам и Ева. Альманах гендерной истории. Институт всеобщей истории РАН. URL: <https://roii.ru/publications/adam-and-eve>. (дата звернення: 29.04.2021).
2. Адарюкова А. Женщина в Древнем Риме в раннюю республику. *Гендерная история: pro et contra. : межвуз. сб. дискус. материалов и программ*. Санкт-Петербург: Нестор, 2000. С. 93-96.
3. Адлер А. Наука жить. Киев: Port-Royal, 1997. 288 с.
4. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. Москва: Академический проект, 2011. 232 с.
5. Андреев Ю. Миноийский матриархат (Социальные роли мужчины и женщины в общественной жизни минойского Крита). *ВДИ*. 1992. № 2. С. 3-14.
6. Балко О. Принципи правового регулювання шлюбних відносин у Давньому Римі. *Юридична Україна*. 2012. № 11. С. 23-28.

7. Бирд М. SPQR: История Древнего Рима. Москва: Альпина нон-фикшн, 2017. 696 с.
8. Биркхойзер-Оэри С. Мать. Архетипический образ в волшебной сказке. Москва: Когито-Центр, 2010. 256 с.
9. Блок М. Апология истории или Ремесло историка. Таллин: Ээсти раамат, 1983. 184 с.
10. Болен Ш. Боги в каждом мужчине. Архетипы, управляющие жизнью мужчин. Москва: София, 2008. URL: <http://psylib.org.ua/books/bolen02/txt10.htm>. (Дата звернення: 29. 04. 2021).
11. Булавина Т. Эссенциализм. *Словарь гендерных терминов* / под ред. А. Денисова. Москва: Региональная общественная организация «Восток-Запад: Женские Инновационные Проекты»: Информация XXI век, 2002. URL: <http://www.owl.ru/gender/380.htm>. (дата звернення: 29.04.2021).
12. Введение в гендерные исследования / ред. И. Жеребкина. Харьков: Харьковский центр гендерных исследований, 2001. 707 с.
13. Веблен Т. Теория праздного класса. Москва: Прогресс, 1984. 394 с.
14. Вовк В. «Жіноче питання» у римському праві. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія: Юридична*. 2008. Вип. 3. С. 3-9.
15. Вошинина А. Очерк истории древнеримского искусства. Москва: Государственный Эрмитаж, 1947. 81 с.
16. Гендерная история Древней Греции: Хрестоматия / сост. Л. Селиванова. Москва: ИВИ РАН, 2009. Кн. 1. 284 с.
17. Гендерный подход в исторических науках: рождение, методы, перспективы. *Женщина. Гендер. Культура* / отв. ред. Н. Пушкарева, Е. Трофимова, З. Хоткина. Москва: РЛШГИ, 1999. С. 14-28.;
18. Голда Д. Дарвінізм. *Енциклопедія Сучасної України* / гол. редкол. І. Дзюба, А. Жуковський, М. Железняк та ін. НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=23639. (дата звернення: 29. 04. 2021).

19. Гучина О. Римская женщина в правление Августа. *Гендерная история: pro et contra*.: межвуз. сб. дискус. материалов и программ. Санкт-Петербург: Нестор, 2000. С. 96-101.
20. Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / під ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів: ВНТЛ-Класика. 250 с.
21. Де Бовуар С. Второй пол. Санкт-Петербург: Азбука-Аттикус, 2017. 928 с.
22. Женщина в античном мире: Сб. ст. РАН. Ин-т всеобщ. истории, Рос. ассоц. Антиковедов / Отв. ред. Л. Маринович, С. Сапрыкин. Москва: Наука, 1995. 275 с.
23. Жеребкина И. Женское политическое бессознательное. Проблема гендера и женское движение в Украине. Харьков: ХЦГИ; Ф-Пресс, 1996. 376 с.
24. Зеленский В. Толковый словарь по аналитической психологии. Москва: Litres, 2018. 336 с.
25. Зорина Н. Деформация гендерного кода поведения элиты в контексте кризиса позднеримского общества (к постановке вопроса). *Методологические и историографические вопросы исторической науки*. 2007. № 28. С. 270-278.
26. Зорина Н. Свадьба Нерона со Спором: девиантный казус или деформация традиции? *Вестник ТГУ. История. Томск*. 2009. № 2/6. С. 96-100.
27. Кларк К. Нагота в искусстве. Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2004. 480 с.
28. Кнабе Г. Быт и история в античности. Москва: Наука, 1988. 272 с.
29. Кнабе Г. Древний Рим – история и повседневность. Москва: Искусство, 1986. 207 с.
30. Коротеева В. Теории национализма в зарубежных социальных науках. Москва: РГГУ, 1999. 140 с.
31. Кочеров С. Римский стоицизм как соединение этической теории и моральной практики. *Этическая мысль*. 2016. Т. 16. № 1. С. 31-45.
32. Кравець В. Проблеми міжстатевих та шлюбно-сімейних стосунків у Античній Греції / *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2013. № 12. С. 78-89.

33. Кучеренко Л. Женщины рода Клавдиев. *Гендерная теория и историческое знание: Материалы второй международной научно-практической конференции* / Отв. ред. А. Павлов, В. Семенов. Сыктывкар: Изд-во СыктГУ, 2005. С. 236-241.
34. Кучеренко Л. Образ римской женщины Ранней Республики в сочинении Тита Ливия. *Гендерная теория и историческое знание. Материалы международной научно-практической конференции* / Отв. ред. А. Павлов. Сыктывкар: Изд-во СыктГУ, 2003. С. 54-56.
35. Лапина Л. Историческая имагология: проблема методов и категории. *Ученые записки орловского государственного университета*. 2019. № 4/85. С. 28-32.
36. Лившиц Г. Социально-политическая борьба в Риме 60-х годов I века до н. э. и заговор Катилины. Минск: БГУ, 1960. 208 с.
37. Літературознавча енциклопедія: у 2 т. / під ред. Ю. Ковалів. Київ: ВЦ «Академія», 2007. Т. 2: М-Я. 624 с.
38. Лихт Г. Сексуальная жизнь в Древней Греции. Москва: КРОН-ПРЕСС, 1995. 400 с.
39. Малви Л. Визуальное удовольствие и нарративный кинематограф / *Антология гендерной теории* / под ред. Е. Гаповой, А. Усмановой. Минск: ПроPILEI, 2000. С. 280-297.
40. Малютіна І. Категорія "жінка" в публічному і приватному праві Стародавнього Риму. *Юридична наука*. 2013. № 3. С. 28-34.
41. Маргарян Е. Образ врага в римской литературе эпохи принципата*. *«Критика и семиотика»*. 2015. № 2. С. 367-383.
42. Машкин Н. История Древнего Рима. Москва: Высшая школа, 1947. 679 с.
43. Машкин Н. Принципат Августа. Происхождение и социальная сущность. Москва-Ленинград: Изд-во Академии Наук СССР, 1949. 686 с.
44. Міняйло Н. Колегія весталок у релігійному та політичному житті Давнього Риму (VII ст. – 27 р. до Р.Х.): дис. ... канд. іст. наук. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2015. 205 с.

45. Мони́к Ю. Фаллос. Священный мужской образ. Москва: Инфра-М, 2000. 136 с.
46. Муравьева М. Гендерная история в российском вузе: нужна ли она? *Гендерная история: pro et contra*. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2000. С. 3-20.
47. Муравьева М. Гендерная история. *Словарь гендерных терминов* / под ред. А. Денисова. Москва: Информация 21 век, 2002. С. 39-40.
48. Муравьева М. История сексуальности. *Словарь гендерных терминов* / под ред. А. Денисова. Москва: Информация 21 век, 2002. URL: <http://www.owl.ru/gender/094.htm>. (дата звернення: 29.04.2021).
49. Никитчанова Е. Регулирование имущественных отношений между супругами в римском и современном праве. *IVS ANTIQVVM. Древнее право*. 2000. № 1/6. С. 268-276.
50. Нойманн Э. Великая мать. Глубинная психология и психоанализ. Москва: КДУ, 2012. 412 с.
51. Нойманн Э. Происхождение и развитие сознания. Москва: Рефл-бук; Киев: Ваклер, 1998. 462 с.
52. Павлов А. Римская античная familia в свете «новой социальной истории»: новые подходы современной западной историографии (обзор). *Гендерная теория и историческое знание: Материалы научных семинаров* / Отв. ред. А. Павлов. Сыктывкар: Изд-во СыктГУ, 2004. С. 149-199.
53. Пинчукова И. Гендерный подход в исторической науке. *Известия Алтайского университета*. 2007. №4/2(56). С. 117-120.
54. Портнягина И. Знатная римлянка в период поздней Республики. *Мнемон. исследования и публикации и по истории античного мира*. 2005. №4. С. 265- 274.
55. Пушкарева Н. Гендерная проблематика в исторических науках. *Введение в гендерные исследования. Ч. I* / под ред. И. Жеребкиной. Харьков-СПб: Алетейя, 2001. 708 с.

- 56.Пушкарева Н. Гендерные исследования и исторические науки. *Гендерные исследования*. 2000. № 3. С. 166-187.
57. Пушкарева Н. Гендерный подход в исторических исследованиях. *Вопросы истории*. 1998. № 6. С. 41-62.
- 58.Репина Л. Гендерная история: проблемы и методы исследования. *Новая и новейшая история*. 1997. № 6. С. 41-58.
- 59.Репина Л. Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого. Очерки. Хрестоматия. Москва: РОССПЭН, 2002. 352 с.
- 60.Репина Л. Пол, власть и концепция «разделенных сфер», от истории женщин к гендерной истории. *«Новая историческая наука» и социальная история* / под. ред. Л. Репиной. Москва: ЛКИ, 1998. С. 135-153.
- 61.Саид Э. Ориентализм. Западные концепции Востока. Санкт-Петербург: Русский Мирь, 2006. 639 с.
- 62.Селевко Ю. Значение приданого в жизни римлянки в эпоху Поздней республики. *Вестник Харьковского национального университета. Харьков: История*. 2006. № 728. С. 74-76.
- 63.Селевко Ю. Новые тенденции в образовании женщин эпохи Поздней Республики. Классическая и византийская традиция. 2009. / под ред. Болгов Н. С. Белгород: БелГУ, 2009. С. 74-76.
- 64.Селевко Ю. Социально-правовое и имущественное положение женщин в Римской Республике (V–I вв. до н.э.): дис... канд. ист. наук (07.00.02) / Харьковский Национальный университет им. В.Н. Каразина. Харьков, 2011. 185 с.
- 65.Селиванова Л. Античная история и гендер / *Мир Клио. Сборник статей в честь Лорины Петровны Репиной*. Москва: «ИВИ РАН», 2007. Т. 1. С. 54-67.
- 66.Селиванова Л. Гендерные исследования в антиковедении. *Адам & Ева. Альманах гендерной истории*. 2007. №14. С. 7-36.
67. Селиванова Л. Инцестный брак: мифологическая традиция и свидетельства истории. *Адам и Ева. Альманах гендерной истории*. 2006. № 11. С. 7-41.

68. Селиванова Л. О некоторых новых направлениях в исторической науке (в связи с монографией Т. Г. Мякина «Сапфо. Язык, мировоззрение, жизнь». Санкт-Петербург: Алетея, 2004. 240 с., ил.). *Проблемы истории, филологии, культуры*. 2006. Вып. XVI/1. С. 318.
69. Сергеенко М. Жизнь древнего Рима. Москва-Ленинград: Наука, 1964. 336 с.
70. Сергеенко М. Помпеи. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1949. 315 с.
71. Словарь античности / под ред. Й. Ирмшер, Р. Йоне. Москва: Прогресс, 1989. 704 с.
72. Словарь латинских крылатых слов / под ред. Ширяева Т. Ростов н/Д: Феникс, 2000. 448 с.
73. Словник гендерних термінів / за заг. ред. В. Шевченко. Черкаси: Чабаненко Ю., 2016. 336 с.
74. Скотт Дж. Гендер: полезная категория исторического анализа. Введение в гендерные исследования. Ч.2. Хрестоматия / под ред. С. Жеребкина. Харьков: ХЦГИ, 2001. С. 405-437.
75. Теория и методология гендерных исследований. Курс лекций / Под общей ред. О. Ворониной. Москва: МЦГИ-МВШСЭН-МФФ, 2001. 416 с.
76. Теория и методология истории: учебник для вузов / отв. ред. В. Алексеев, Н. Крадин, А. Коротаев, Л. Гринин. Волгоград: Учитель, 2014. 504 с.
77. Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / отв. ред. А. Чубарьян. Москва: Аквилон, 2014. 543 с.
78. Топчиян Ю. Брак и семья в восприятии римлян республиканского периода. *Ярославский педагогический вестник*. 2005. № 2. С. 49-54.
79. Утченко С. Древний Рим. События. Люди. Идеи. Москва. Москва: Наука, 1969. 316 с.
80. Федченко Є. Bestialitas: значення сексуальних практик між людьми та тваринами у давньоримському суспільстві. *Шевченківська весна – 2021: історія* : Матеріали ХІХ міжнародної наукової конференції студентів,

- аспірантів та молодих вчених, м. Київ, 26 березня 2021 р. Київ, 2021. С. 187- 191.
81. Федченко Є. Гендер і сексуальність у релігійних практиках Давнього Риму. *Емінак*. 2017. № 2(2). С. 32-38.
82. Федченко Є. Жіночий гомоеротизм: девіантне явище у соціально-політичній системі Стародавнього Риму. *Шевченківська весна – 2017. Історія : Матеріали XV Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*, м. Київ, 2018. С. 42-45.
83. Федченко Є. Ідентифікація статі та влади: гендер, сексуальність та соціальна стратифікація у Давньому Римі. *East European Scientific Journal*. 2021. №1(65). С. 44-49.
84. Федченко Є. Проблема «*impotentia*» в соціокультурному просторі Стародавнього Риму. *Шевченківська весна – 2017. Історія : Матеріали XV міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених*, м. Київ, 16 березня 2017 р. Київ, 2017. С. 42-45.
85. Федченко Є. Сексуальність і гумор у Давньому Римі: переосмислення та нові варіації. *Eminak*. 2019. № 3(27). С. 189-200.
86. Федченко Є. Стандарти та девіантність: сексуальні образи у мистецтві Стародавнього Риму. *Eminak*. 2018. № 4(1). С. 74-81.
87. Федченко Є. «Фалічні мотиви» у мистецтві Стародавнього Риму. *Шевченківська весна – 2018. Історія : Матеріали XVI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*, м. Київ, 2018. С. 102- 105.
88. Федченко Є. Функції та місце сексуальності у римському зображальному мистецтві. Стародавнє Причорномор'я. Випуск XII / гол. ред. І. Немченко. Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2018. С. 539-547.
89. Философский словарь / авт.-сост. С. Подопригора, А. Подопригора. Ростов н/Д: Феникс, 2013. 564 с.

90. Фромм Э. *Анатомия человеческой деструктивности*. Москва: Республика, 1994. 447 с.
91. Фромм Э. *Бегство от свободы; Человек для себя*. Минск: ООО «Попурри», 2000. 378 с.
92. Фуко М. *Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет*. Москва: Касталь, 1996. 448 с.
93. Фуко М. *Забота о себе. История сексуальности*. Киев: Дух и литера, Грунт, Рефл-бук, 1998. 288 с.
94. Фуко М. *Использование удовольствий. История сексуальности*. Санкт-Петербург: Академический проспект, 2004. 432 с.
95. Хачатрян Л. Мораль викторианской Англии как следствие «Культурного взрыва». *Вестник Московского государственного университета культуры и искусств*. 2015. № 1 /63. С. 216-218.
96. Цветаева Г. *Дом и частная жизнь. Античная цивилизация : сб/ Акад. наук СССР, Ин-т археологии / отв. ред. В. Блаватский*. Москва: Наука, 1973. С. 97- 116.
97. Цуркан А. Имперское сознание римлян как мифологический феномен (к вопросу о специфике римского мифа). *Вестник ВГУ*. 2001. №1. С. 180-193.
98. Чернышов Ю. *Древний Рим: мечта о золотом веке*. Москва: Ломоносовъ, 2013. 240 с.
99. Чикалова И. От редактора: Женская и гендерная история на постсоветском пространстве. *Женщины в истории: возможность быть увиденными. Выпуск 1 / под ред. И. Чикаловой*. Минск: БГПУ, 2001. 320 с.
100. Чисталев М. Антиегипетская пропаганда Октавиана Августа в римской поэзии: образ Клеопатры как врага Рима. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*. 2014. № 1/2. С. 293-300.
101. Чисталев М. Реакция римских властей на распространение египетских культов в Риме (I в. до н.э. - I в. н.э.). *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*. 2012. № 5/1. С. 193-200.

102. Шапинская Е. Образ Другого в текстах культуры: политика репрезентации. Москва: URSS, 2012. 216 с.
103. Шаров К. Древний Рим и женщины-администраторы. *ΣΧΟΛΗ*. 2019. Vol. 13. 1. С. 106-114.
104. Шеховцова Е. Женщина и власть в культуре древних цивилизаций: римские императрицы: дисс. кандидата исторических наук: 24.00.01 / Ярослав. гос. пед. ун-т им. К.Д. Ушинского. Ярославль, 2008. 237 с.
105. Широкова Н. Британский поход Клавдия*. *МНЕМОН. Исследования и публикации по истории античного мира*. 2008. № 7. С. 245-260.
106. Штаерман Е. Кризис античной культуры. Москва: Наука, 1975. 184 с.
107. Юнг К. Архетип и символ. Москва: Ренессанс, 1991. 343 с.
108. Юнг К. Душа и миф: шесть архетипов. Киев: Государственная библиотека Украины для юношества, 1996. 384 с.
109. Юнг К. Концепция коллективного бессознательного. *Человек и его символы* / К. Юнг, М.-Л. фон Франц, Дж. Хендерсон. Москва: Серебряные нити, 1997. С. 337-346.
110. Юнг К. Структура психики и архетипы. Москва: Академический проект, 2015. 328 с.
111. Adams J. *The Latin Sexual Vocabulary*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1982. 272 p.
112. *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities* / ed. by W. Smith. London: John Murray, 1875. 1294 p.
113. Ajootian A. *Natus Difformis: Hermaphrodites in Greek and Roman Art* : diss. Doctor of Philosophy / Bryn Mawr College, 1990. 176 p.
114. Aldhouse-Green M. *Boudica Britannia: Rebel, War-leader, and Queen*. New York: Pearson Education Limited, 2006. 286 p.
115. Ambasciano L. *The Gendered Deep History of the Bona Dea Cult*. 2016. *Journal of cognitive historiography*. 2016. Vol 3/1-2. P. 134-156.

116. Andersen D. *The Extraordinary Effeminate The Characterization of Marcus Antonius in Cicero's Second Philippic* : MA Thesis / University of Queensland, 2013. 67 p.
117. Arditi M. *Il fascino e l'amuleto control del fascino presso gli antichi*. Naples: Dalla Stamperia Reale, 1825. 68 p.
118. Astin A. *Regimen Morum*. *JRS*. 1988. Vol. 78. P. 14-34.
119. Bachofen J. *Das Mutterrecht: eine Untersuchung über die Gynaikokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur*. Stuttgart: Verlag von Kraiss und Hoffmann, 1861. 435 p.
120. Bailey D. *A catalogue of the lamps in the British Museum Roman provincial lamps*. London: British Museum, 1988. 560 p.
121. Baharal D. *Public Image and Women at Court in the Era of Adoptive Emperors (A. D. 98-180). The case of Faustina the Younger*. *Studies in Latin literature and Roman history*. 2000. Vol. 10. P. 328-344.
122. Baldwin B. *Horace on Sex Source*. *Am. J. Philol.* 1970. Vol. 91/4. P. 460- 465.
123. Barnes C. *The Refined Roman Society: Analysis of Roman Lamps and a Decorative Lamp Holde*. *The Land of Israel/Palestine Through the Ages Section: Spunaugle*, 2014. 18 p.
124. Barret A. *Livia: First Lady of Imperial Rome*. London: Yale University Press, 2002. 445 p.
125. Barrow R. *Gender, Identity and the Body in Greek and Roman Sculpture*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. 246 p.
126. Barrow R. *The Incongruous Body: Portrait of 'Marcia Furnilla' as Venus*. *Gender, Identity and the Body in Greek and Roman Sculpture* / ed. by R. Barrow., M. Silk. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. P. 110-122.
127. Beard M. *Pompeii: The Life of a Roman Town*. London: Profile Books, 2008. 360 p.
128. Beard M. *Re-Reading Vestal Virginty*. *Women in Antiquity: New Assessments* / ed. by R. Hawley., B. Levick. London: Routledge, 1995. P. 169-177.

129. Beard M. The Sexual Status of Vestal Virgins. *JRS*. 1980. Vol. 70. P. 12-27.
130. Becker H. *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*. New York: The Free Press, 1963. 179 p.
131. *Before Sexuality: The Construction of Erotic Experience in the Ancient Greek World* / ed. by D. Halperin, J. Winkler, F. Zeitlin. Princeton: Princeton University Press, 1990. 552 p.
132. Berg R., Neudecker R. *The Roman courtesan: archaeological reflections of a literary topos*. Roma: Institutum Romanum Finlandiae, 2018. 248 p.
133. Berger A. *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*. Philadelphia: American Philosophical Society, 1953. P. 559.
134. Beyen H. *Les domini de la Villa de la Farnesine*. Amsterdam: Studio varia Carolo Guilielmo Vollgraff a disdpulis oblata, 1948. P. 3-21.
135. Blanshard A. *Sex: Vice and Love from Antiquity to Modernity*. Chichester: Wiley-Blackwell, 2010. 219 p.
136. Bloch I. *Das Sexuelleben unserer Zeit in seinen Beziehungen zur modernen Kultur*. Berlin: L. Marcus, 1908. 840 p.
137. Blondell R. Ormand K. *Ancient Sex: New Essays. Classical memories/modern identities*. Columbus: Ohio State University Press, 2015. 342 p.
138. Bond S. *Trade and Taboo: Disreputable Professions in the Roman Mediterranean*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2016. 316 p.
139. Bonfante L. Nudity as a Costume in Classical Art. *AJA*. 1989. Vol. 93/4. P. 543- 570.
140. Bowden H. *Mystery cults of the ancient world*. Princeton: Princeton University Press, 2010. 256 p.
141. Bowditch L. Propertius and the Gendered Rhetoric of Luxury and Empire: A Reading of 2.16. *Comparative Literature Studies*. 2006. Vol. 43/3. P. 306-325.
142. Boyd B. Virtus Effemin ata and Sallust's Sempronia. *Transactions of the American Philological Association*. 1987. Vol. 117. P. 183-201.
143. Boylan R. Eros the Man, Eros the Woman: Conflicting Identities and Gender Construction in the Catullan Corpus. *Classics Honors Projects*. 2004. Vol. 18.

URL:

https://digitalcommons.macalester.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1021&context=classics_honors. (Дата звернення: 29. 04. 2021).

144. Bradley K. On the Roman Slave supply and Slave breeding. *Slavery & Abolition: A Journal of Slave and Post-Slave Studies*. 1987. Vol. 8/1. P. 42-64.
145. Brendel O. The Scope and Temperament of Erotic Art in the Greco-Roman World. New York: Basic Books, 1970. 106 p.
146. Brickell C. The Sociological Construction of Gender and Sexuality. *The Sociological Review*. 2006. Vol. 54/1. P. 87-113.
147. Brisson L. Sexual Ambivalence: Androgyny and Hermaphroditism in Graeco-Roman Antiquity. Berkeley: University of California Press, 2002. 195 p.
148. Bruneau P. Illustrations antiques du Coq et de l'Ane de Lucien. *BCH*. 1965. Vol, 89/2. P. 349-357.
149. Byrne. S., Cueva E. A Companion to the Ancient Novel. Oxford: Wiley-Blackwell, 2014. 612 p.
150. Campana A. Le spintriae: tessere romane con raffigurazioni erotiche. La Donna Romana. Immagini di vita quotidiana / Atti del Convegno di Atina, 7, Atina: Editrice Diana, 2009. 174 p.
151. Cantarella E. Bisexuality in the Ancient World. New Haven: Yale University Press, 2002. 286 p.
152. Cantarella E. Secondo natura: La bisessualità nel mondo antico. Milano: Feltrinelli Editore, 2016. 320 p.
153. Carcopino J. La vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'Empire. Paris: Hachette, 1939. 348 p.
154. Caro S., Nitti P., Sampaolo V. Catalogue d'exposition Pompéi, un art de vivre. Gallimard: Fondation Dina Vierny-Musée Maillol, 2012. 224 p.
155. Carvalho R. Trocando de sexo: uma reflexão sobre gênero nas Metamorfoses de Ovídio. *Gênero, religião e poder na Antiguidade: contribuições interdisciplinares* / ed. by L. Leite, G. Silva, R. Carvalho. Vitória: GM, 2012. P. 58-70.

156. César M. Museo nazionale di Napoli Musée royal de Naples: peintures, bronzes et statues érotiques du cabinet secret. Paris: A. Ledoux, 1836. 328 p.
157. Cesare L., Ferrero G. La donna delinquente: La prostituta e la donna normale. Torino: L. Roux, 1893. 640 p.
158. Chatelard A. Minorité juridique et citoyenneté des femmes dans la Rome républicaine. *Clio FGH*. 2016. Vol. 1/43. P. 23-46.
159. Chauveau M. Cléopâtre au-delà du mythe. Paris: Liana Levi, 1998. 120 p.
160. Chrysanthos S. Sex and Power in Cassius Dio's Roman History. The Case of Elagabalus. *Mnemosyne*. 2020. Vol. 74/4. P. 1-28.
161. Clarke J. Art in the Lives of Ordinary Romans: Visual Representation and Non-Elite Viewers in Italy, 100 B.C.-A.D. 315. Berkeley: University of California Press, 2006. 383 p.
162. Clarke J. Before Pornography: Sexual Representation in Ancient Roman Visual Culture. *Pornographic Art and the Aesthetics of Pornography* / ed. by H. Maes. London: Palgrave Macmillan. P. 141-161.
163. Clarke J. Look Who's Laughing at Sex: Men and Women Viewers in the Apodyterium of the Suburban Baths at Pompeii. *Roman Gaze: Vision, Power, and the Body* / ed. by D. Fredrick. Baltimore-London: Johns Hopkins University Press, 2002. P. 149-82.
164. Clarke J. Looking at Laughter: Humor, Power, and Transgression in Roman Visual Culture, 100 B.C. - A.D. 250. Berkeley: University of California Press, 2007. 321 p.
165. Clarke J. Looking at Lovemaking Constructions of Sexuality in Roman Art, 100 B.C. – A.D. 250. Berkeley: University of California Press, 1998. 372 p.
166. Clarke J. Pornography. *The Encyclopedia of Ancient History*. URL: <https://doi.org/10.1002/9781444338386.wbeah22228> (дата звернення: 29. 04. 2021).
167. Clarke J. Representations of the Cinaedus in Roman Art. *J. Homosex*. 2005. Vol. 49. P. 271-298.

168. Clarke J. *Roman Sex: 100 B.C. – A.D. 250*. New York: Harry N. Abrams, 2014. 168 p.
169. Clarke J. *The Houses of Roman Italy, 100 B.C.–A.D. 250: Ritual, Space, and Decoration*. Berkeley: University of California Press, 1991. 411 p.
170. Clarke J. Three Uses of the Pygmy and the Aethiops at Pompeii: Decorating, ‘Othering,’ and Warding off Demons. *Nile into Tiber: Egypt in the Roman World. Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis Studies* / ed. by L. Bricault, M. Versluys. Leiden: Brill, 2007. P. 155-169.
171. Clemente M. *The Oxford Handbook of Greek and Roman Art and Architecture*. New York: Oxford University Press, 2015. 728 p.
172. Clover C. *Men, Women, and Chainsaws: Gender and the Modern Horror Film*. Princeton: Princeton University Press, 1992. 280 p.
173. Collins P. *Black Feminist Thought: knowledge, consciousness, and the politics of empowerment*. New York: Routledge, 2000. 384 p.
174. Collins P. Toward a New Vision: Race, Class, and Gender as Categories of Analysis and Connection. *Race, Sex & Class*. 1993. Vol. 1/1. P. 25-45.
175. Conron R. *A History of Taste: Erotic Representation and Senses of Propriety in the Roman Empire*: diss. Doctor of Philosophy / Columbia University, 2004. 722 p.
176. Cooley A. *The Cambridge Manual of Latin Epigraphy* University of Warwick. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. 554 p.
177. Corbeill A. Dining Deviants in Roman Political Invective. *Roman Sexualities* / ed. by M. Skinner, J. Hallet. Princeton: Princeton University Press, 1997. P. 99-128.
178. Corbeill A. *Sexing the World: Grammatical Gender and Biological Sex in Ancient Rome*. Princeton: Princeton University Press, 2015. 216 p.
179. Cornell T. Some observations on the «crimen incesti ». *Le délit religieux dans la cité antique. Actes de la table ronde de Rome* / ed. by M. Torelli. Rome: École Française de Rome, 1981. P. 27-37.

180. Cult and Votive Monuments in the Roman Provinces: Proceedings of the 13th International Colloquium on Roman Provincial Art, Bucharest - Alba Iulia - Constanța, 27th of May-3rd of June 2013: Within the Framework of Corpus Signorum Imperii Romani / ed. by C.-G. Alexandrescu. Cluj-Napoca: Mega Publishing House, 2015. 384 p.
181. D'Alleva A. *Methods & Theories of art history*. London: Laurence King Publishing, 2005. 186 p.
182. D'Ambra E. *Roman Women*. Cambridge Introduction to Roman Civilization. Cambridge & New York: Cambridge University Press, 2007. 215 p.
183. Damer E. Gender Reversals and Intertextuality in Tibullus*. *Classical World*. 2014. Vol. 107/4. P. 493-514.
184. D'Angelo M. Women Partners in the New Testament. *JFSR*. 1990. Vol. 16/1. P. 65- 86.
185. Dasen V. *Dwarfs in Ancient Egypt and Greece*. Oxford: Oxford University Press, 1993. 354 p.
186. Davidson J. Dover, Foucault and Greek Homosexuality: Penetration and the Truth of Sex. *Past & Present*. 2001. Vol. 170. P. 3-51.
187. Davies G. *Gender and Body Language in Roman Art*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. 357 p.
188. D'avino M. *La donna a Pompei*. Napoli: Loffredo, 1964. 124 p.
189. Davis W. Winckelmann's "homosexual" teleologies'. *Sexuality in ancient art* / ed. by N. Kampen. New York: Cambridge University Press, 1996. P. 262-76.
190. De Beauvoir S. *Le Deuxième Sexe*. Paris: Gallimard, t.1 et t. 2. 1949. 400 p. et 588 p.
191. DeBrohun J. The Gates of War (and Peace): Roman Literary Perspectives. *War and Peace in the Ancient World* / ed. by K. Raaflaub. Hoboken: Blackwell Publishing, 2007. P. 256-278.
192. DeFelice J. *Roman Hospitality: The Professional Women of Pompeii*. Warren Center: Shangri-La Publications, 2001. 306 p.

193. De la Bedoyere G. *Domina: The Women Who Made Imperial Rome*. London: Yale University Press, 2018. 408 p.
194. Devitt A. *Sites of the Sex Trade: Spatial Analysis and Prostitution at Pompeii* : thes. Master of Arts / McMaster University, 2014. 112 p.
195. Dillon M. *Ancient Rome: From the Early Republic to the Assassination of Julius Caesar*. London: Taylor & Francis, 2005. 800 p.
196. Dillon K., Welch S. *Representations of War in Ancient Rome*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 365 p.
197. Dover K. *Greek Homosexuality*. Cambridge: Harvard University Press, 1989. 246 p.
198. Domingo R. Family Law in Ancient Roman Law. *SSRN Electronic Journal*. 2017. P. 1-26.
199. Dompson T. Philadelphus' Procession: Dynastic Power in a Mediterranean Context. *Studia Hellenistica*. 2000. Vol. 36. P. 365-388.
200. Doro L. The Evil Eye and the Lucky Hunchback. *Antoich-on-the-Orontes* / ed. by R. Stillwell. Princeton: Princeton University Press, 1941. P. 220-232.
201. Drinkwater M. "His Turn to Cry:" Tibullus' Marathus Cycle (1.4, 1.8 and 1.9) and Roman Elegy. *The Classical Journal*. 2013. Vol. 107/4. P. 423-450.
202. Dunbabin K. *Baiarum Grata Voluptas: Pleasures and Dangers of the Baths*. *PBSR*. 1989. Vol. 57. P. 6-46.
203. Dunbabin K. *Invida Rumpantur Pectora: The Iconography of Phthonos*. *JbAC*. 1983. Vol. 26. P. 7-37.
204. Duncan A. Infamous performers: comic actors and female prostitutes in Rome. *Prostitutes and Courtesans in the Ancient World* / ed. by C. Faraone, L. McClure. Madison: University of Wisconsin Press, 2006. P. 252-273.
205. Dundas G. Augustus and the Kingship of Egypt. *Zeitschrift für Alte Geschichte*. 2002. Vol. 51/4. P. 433-448.
206. Dunn D. *In the Shadow of Vesuvius: A Life of Pliny*. London: William Collins, 2019. 352 p.

207. Dyer J., Surtees A. *Exploring Gender Diversity in the Ancient World*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020. 280 p.
208. Edwards C. *The Politics of Immorality in Ancient Rome*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993. 244 p.
209. Eger A. Age and male sexuality: 'queer space' in the Roman bath-house. *JRA*. 1996. Vol. 65. P. 131-52.
210. Elsner J. *Art and the Roman Viewer*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. 375 p.
211. Eribon D. *L'Infréquentable Michel Foucault*. Paris: Epel, 2001. 196 p.
212. Erim K. A New Relief Showing Claudius and Britannia from Aphrodisias. *Britannia*. 1982. Vol. 13. P. 277-281.
213. Eschebach L., Muller-Trollius J. *Gebäudeverzeichnis und Stadtplan der antiken Stadt Pompeji*. Köln: Böhlau, 1993. 500 p.
214. Evans J., Hall S. *Visual Culture*. London; Thousand Oaks: Sage Publications Ltd, 1999. 478 p.
215. Eyben E. *Restless Youth in Ancient Rome*. London: Routledge, 2003. 376 p.
216. Eyben E. The beginning and end of youth in roman antiquity. *Paedagogica Historica: International Journal of the History of Education*. 1993. Vol. 29/1. P. 257-285.
217. Eyben E. Was the roman «youth» an «adult» socially? *L'Antiquité Classique*. 1981. T. 50. P. 328-350.
218. Famin C. *Musée royal de Naples: peintures, bronzes et statues érotiques du cabinet secret, avec leur explication*. éditeur non identifié, 1836. 159 p.
219. Fantham E., Foley H., Kampen N. *Women in the Classical World: Image and Text*. Oxford: Oxford University Press, 1994. 430 p.
220. Faraone C., McClure L. *Prostitutes and courtesans in the ancient world*. Madison: University of Wisconsin Press, 2006. 496 p.
221. Feitosa L. *Amor e Sexualidade: o masculino e o feminino em grafites de Pompéia*. São Paulo: Annablume/Fapesp, 2005. 166 p.

222. Feldman B. Jung's infancy and childhood and its influence upon the development of analytical psychology. *Journal of Analytical Psychology*. 1992. Vol. 7/3. P. 255-74.
223. Fitzgerald W. *Catullan Provocations: Lyric Poetry and the Drama of Position*. Berkeley: University of California Press, 1999. 319 p.
224. Fögen T., Thomas E. *Interactions between animals and humans in Graeco-Roman antiquity*. Berlin: De Gruyter, 2017. 487 p.
225. Fowler D. The Feminine Principal: Gender in the *De Rerum Natura*. *Epicureismo Greco e Romano: Atti del Congresso Internazionale Napoli, 19-26 Maggio 1993* / ed by G. Giannantoni, M. Gigante. Vol. 2. Naples: Bibliopolis. P. 813-822.
226. Foxhall L., Salmon J. *When Men Were Men: Masculinity, Power, and Identity in Classical Antiquity*. London and New York: Routledge, 1998. 270 p.
227. Foxhall L. *Studying Gender in Classical Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. 188 p.
228. Frank T. *Roman Imperialism*. New York: Macmillan, 1929. 365 p.
229. Frazel T. 'Priapus' Two Rapes in Ovid's *Fasti*. *Arethusa*. 2003. Vol. 36/1. P. 61-97.
230. Fredrick D. Beyond the Atrium to Ariadne: Erotic Painting and Visual Pleasure in the Roman House. *Classical Antiquity*. 1995. Vol. 14. P. 266-87.
231. Freud S. *Die Traumdeutung*. Leipzig: Franz Deuticke, 1899/1900. 386 p.
232. Freud S. *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie*. Göttingen: V&R unipress, 2015. 184 p.
233. Freud S. *Totem und Tabu. Einige Übereinstimmungen im Seelenleben der Wilden und der Neurotiker*. Leipzig-Wien: Hugo Heller, 1913. 149 p.
234. Freud to Stefan Zweig (February 7, 1931). *Letters of Sigmund Freud, 1873-1939* / ed. by E. Freud, L. Freud. Cambridge: Harvard University Press, 1961. 464 p.
235. Friedlander L. *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von August bis zum Ausgang der Antonine Iere partie*. Leipzig: S. Hirzel, 1888. 711 p.

236. Frost S. The Warren Cup: Highlighting Hidden Histories. *Int. J. Art Des. Educ.* 2007. Vol. 26/1. P. 63-72.
237. Funari P. A vida quotidiana na roma antiga. São Paulo: Annablume, 2003. 146 p.
238. Funari P. Falos e Relações Sexuais: Representações Romanas para além da Natureza. *Amor, Desejo e Poder na Antiguidade: Relações de Gênero e Representações do Feminino* / ed. by P. Funari, L. Feitosa, G. Silva. Campinas-São Paulo: UNICAMP, 2003. P. 317-325.
239. Funari P. La cultura popular en la Antigüedad Clásica. Sevilha: Graficas Sol, 1989. 120 p.
240. Gabba E. Dionysius and the History of Archaic Rome. Berkeley: University of California Press, 1991. 253 p.
241. Galinsky G. Venus in a Relief on the Ara Pacis Augustae. *AJA.* 1966. Vol. 70/3. P. 223-243.
242. Garnsey P., Saller R. The Roman Empire: Economy, Society and Culture. California: University of California Press, 1987. 231 p.
243. Garraffoni R., Sanfelice P. A religiosidade em Pompeia: Memória, sentimentos e diversidade. *Mneme - Revista de Humanidades.* 2011. Vol. 12/30. P. 204-226.
244. Gedi N., Elam Y. Collective Memory – What Is It? *History and Memory.* 1996. Vol. 1. P. 30-50.
245. Gender and Sexuality in Juvenal's Rome Satire 2 and Satire 6 / ed. by C. Sulprizio, S. Blake. Norman: University of Oklahoma Press, 2020. 185 p.
246. Giordano C. Perfumes, Unguents, and Hairstyles in Pompeii. Roma: Bardi, 2007. 93 p.
247. Giovannini M. Woman: A Dominant Symbol within the Cultural System of a Sicilian Town. *Man.* 1981. Vol. 16. P. 408-426.
248. Girod V. Les femmes et le sexe dans la Rome Antique. Paris: Tallandier, 2013. 368 p.

249. Gordon P. Some Unseen Monster: Rereading Lucretius on Sex. *The Roman Gaze: Vision, Power, and the Body* / ed. by D. Fredrick. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 2002. P. 86-109.
250. Graham J. Messallina - The Longest Shadow. Lulu. com, 2018. 226 p.
251. Grant M. Eros a Pompei. Il gabinetto segreto del Museo di Napoli. Milano: A. Mondadori, 1974. 171 p.
252. Grant M. Erotic Art in Pompeii. The Secret Collection of the National Museum of Naples. New York: Morrow Press, 1975. 167 p.
253. Greenidge A. Infamia Its Place in Roman Public and Private Law. Whitefish: F Literary Licensing LLC, 2014. 219 p.
254. Grummond N. Pax Augusta and the Horae on the Ara Pacis Augustae. *AJA*. 1990. Vol. 94. P. 663-677.
255. Guzzo P., Scarano V. Ex corpore lucrum facere. La prostituzione nell'antica Pompei. Roma: L'Erma di Bretschneider, 2009. 184 p.
256. Guzzo P., Scarano V. Veneris figurae: Immagini di prostituzione e sfruttamento a Pompei. Electa Napoli: Soprintendenza archeologica di Napoli e Caserta, 2000. 79 p.
257. Hallett C. The Roman Nude. Heroic Portrait Statuary 200 B.C. – A.D. 300. Oxford: Oxford University Press, 2005. 391 p.
258. Hallett J., Skinner M. Roman Sexualities. Princeton: Princeton University Press, 1997. 343 p.
259. Hallett J. Women as Same and Other in the Classical Roman Elite. *Helios*. 1989. Vol. 16/1. P. 59-78.
260. Halperin D. How to do the history of homosexuality. Chicago: University of Chicago Press, 2002. 208 p.
261. Halperin D. Is There a History of Sexuality? *History and Theory*. 1989. Vol. 28/3. P. 257-274.
262. Hammer D. A Companion to Greek Democracy and the Roman Republic. Malden: Wiley-Blackwell, 2014. 552 p.

263. Harsgor M. Total History: The Annales School. *Journal of Contemporary History*. 1978. Vol. 13/1. P. 1-13.
264. Henry M., James S. Woman, City, State: Theories, Ideologies, and Concepts in the Archaic and Classical Periods. *A Companion to Women in the Ancient World* / ed. by S. James, S. Dillon. Hoboken: Wiley-Blackwell, 2012. P. 84-95.
265. Hersch K. The Roman Wedding: Ritual and Meaning in Antiquity. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 341 p.
266. Heyob S. The Cult of Isis Among Women in the Graeco-Roman World. Leiden: Brill, 1975. 140 p.
267. Hindermann J. Zoophilie in Zoologie und Roman. Sex und Liebe zwischen Mensch und Tier bei Plutarch, Plinius dem Alteren, Aelian und Apuleius. *Dictynna*. 2011. Vol. 8. P. 1-27.
268. Holford-Strevens L. Aulus Gellius: An Antonine Scholar and His Achievement. Oxford: Oxford University Press, 2004. 460 p.
269. Hölkeskamp K.-J. Reconstructing the Roman Republic: An Ancient Political Culture and Modern Research. Princeton/Oxford: Princeton University Press, 2010. 189 p.
270. Hölkeskamp K.-J., Stein-Hölkeskamp E. Von Romulus zu Augustus Große Gestalten der römischen Republik Herausgegeben. München: Beck, 2000. 394 p.
271. Hölscher T. Römische Bildsprache als semantisches System. Heidelberg: Universitätsverlag Carl Winter, 1987. 75 p.
272. Hölscher T. Visual Power in Ancient Greece and Rome: Between Art and Social Reality. Oakland: University of California Press, 1987. 426 p.
273. Hubbard T. Homosexuality in Greece and Rome: A Sourcebook of Basic Documents. Berkeley /Los Angeles/ London: University of California, 2003. 558 p.
274. Hyam R. Empire and sexuality: The British experience. Manchester: Manchester University Press, 1990. 256 p.
275. Impelluso L. A Guide to Imagery: Nature and Its Symbols. Los Angeles: J. Paul Getty Museum, 2004. 384 p.

276. Ingram D. Sallust, Empire, and Excess. *The Trinity Papers (2011 - present) (2018)*. Trinity College Digital Repository, Hartford, CT. URL: <https://digitalrepository.trincoll.edu/trinitypapers/67>. (дата звернення: 29. 04. 2021).
277. Isler-Kerényi C. Iconographical and Iconological Approaches. *The Oxford Handbook of Greek and Roman Art and Architecture* / ed. by C. Marconi. New York: Oxford University Press, 2015. P. 557-579.
278. Jacobelli L. Le pitture erotiche delle Terme Suburbane di Pompei. Roma: L'Erma di Bretschneider, 1995. 132 p.
279. Johns C. Sex or Symbol: Erotic Images of Greece and Rome. London: Taylor & Francis, 1982. 160 p.
280. Johnson M. Sexuality in Greek and Roman Society and Literature. A Sourcebook. London and New York: Routledge, 2005. 280 p.
281. Joshel S., Murnaghan S. Women and Slaves in Greco-Roman Culture: Differential Equations. London: Routledge, 2005. 304 p.
282. Joshel S. The Body Female and the Body Politic: Livy's Lucretia and Verginia. *Sexuality and Gender in the Classical World: Readings and Sources* / ed. by L. McClure. New York: John Wiley & Sons, 2008. P. 163-190.
283. Jung C. Four Archetypes: Mother, Rebirth, Spirit, Trickster. London: Routledge Classic, 2005. 192 p.
284. Kajava M. Cornelia Africana f. Gracchorum. *Issue*. 1989. Vol. 23. P. 119- 131.
285. Kampen N., Bergmann B. Sexuality in ancient art: Near East, Egypt, Greece, and Italy. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. 299 p.
286. Karras R. Active/Passive, Acts/Passions: Greek and Roman Sexualities. *AHR*. 2000. Vol. 105/4. P. 1250-1265.
287. Kaster C. Emotion, Restraint, and Community in Ancient Rome. Oxford: Oxford University Press, 2005. 264 p.
288. Kaster C. The Shame of the Romans. *Transactions of the American Philological Association (1974-2014)*. 1997. Vol. 127. P. 1-19.

289. Kaufman R. The Patron-Client Concept and Macro-Politics: Prospects and Problems. *CSSH*. 1974. Vol. 3. P. 284-308.
290. Kleiner D. *Cleopatra and Rome*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 2005. 340 p.
291. Koberlein E. *Caligula und die ägyptischen Kulte*. Meisenheim am Glan, 1962. 87 p.
292. Koloski-Ostrow A. Violent Stages in Two Pompeian Houses: Imperial Taste, Aristocratic Response, and Messages of Male Control. *Naked Truths: Women, Sexuality, and Gender in Classical Art and Archaeology* / ed. by A. Koloski-Ostrow, C. Lyons. London: Routledge, 1997. P. 243-66.
293. Krafft-Ebing R. *Psychopathia sexualis*. Stuttgart: Verlag von Ferdinand enke, 1886. 110 p.
294. Krenkel W. Pueri meritorii. *WZR*. 1979. Vol. 28. P. 179-189.
295. Kristof V. The macula servitutis of Roman freedmen. Neque enim aboletur turpitude, quae postea intermissa est? *Revue belge de philologie et d'histoire*. 2016. T. 94. Vol. 1. P. 131-164.
296. Kroppengberg I. Law, Religion, and Constitution of the Vestal Virgins. *Law and Literature* 22. 2010. Vol. 3. P. 418-439.
297. Krüger J. *Nero: der römische Kaiser und seine Zeit*. Köln: Böhlau, 2013. 620 p.
298. Laes C., Goodey C., Rose M. *Disabilities in Roman Antiquity: Disparate Bodies A Capite ad Calcem*. Leiden: BRILL, 2013. 332 p.
299. Langlands R. *Sexual Morality in Ancient Rome*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 399 p.
300. Larson J. *Greek and Roman sexualities: A sourcebook*. London: Bloomsbury / Continuum, 2012. 320 p.
301. Latham J. "Fabulous Clap-Trap": Roman Masculinity, the Cult of Magna Mater, and Literary Constructions of the galli at Rome from the Late Republic to Late Antiquity. *J. Relig.* 2012. Vol. 92/1. P. 84-122.

302. Lauren R. Ovid's Military Metaphor and Gender Transgression in Amores. *Comparative Humanities Review*. 2008. Vol. 2/6. P. 46-50.
303. Laurence R. Roman Pompeii: Space and Society. London: Routledge, 1996. 158 p.
304. Leal E. The Empire's Muse: Roman Interpretations of the Amazons Through Literature and Art : MA thesis / San Diego State University, 2010. 137 p.
305. Lecky E. History of European Morals from Augustus to Charlemagne. Longmans, Green, and Company, 1869. Vol. 1. 498 p.
306. Leiva A. Messaline, impératrice et putain. Auxonne: Le Murmure, 2014. 608 p.
307. Lerner G. The Creation of Patriarchy. Oxford: Oxford University Press, 1987. 334 p.
308. Lewis I. Ecstatic religion: an anthropological study of spirit possession and shamanism. Harmondsworth: Penguin, 1971. 223 p.
309. L'Hoir F. Tacitus and Women's Usurpation of Power. *Classical World*. 1994. Vol. 88/1. P. 5-25.
310. L'Hoir F. The rhetoric of gender terms: man, woman, and the portrayal of character in Latin prose. Leiden: BRILL, 1992. 216 p.
311. Ling R. Roman Painting. Cambridge: Cambridge University Press, 1991. 278 p.
312. Ling R. The insula of Menander at Pompeii: interim report. *AntJ*. 1983. Vol. 63. P. 4-57.
313. Lovatt H. The eloquence of Dido: exploring speech and gender in Virgil's Aeneid. *Dictynna*. 2013. Vol. 10. P. 1-18.
314. Lundgren A. The pastime of Venus: an archaeological investigation of male sexuality and prostitution in Pompeii : thes. Master / University of Oslo, 2014. 93 p.
315. Lyne R. The Neoteric Poets. *The Classical Quarterly*. 1978. Vol. 28/1. P. 167-187.

316. MacMullen R. Roman Attitudes to Greek Love. *Historia*. 1982. Vol. 31. P. 484-502.
317. Maes H. Pornographic Art and the Aesthetics of Pornography. London: Palgrave Macmillan UK, 2013. 321 p.
318. Mann K. Reading Gender in Phaedrus' Fabulae. *The Classical Journal*. 2019. Vol. 115/2. P. 201-227.
319. Mannheim K. Historismus. *Archiv fuer Sozial- wissenschaft und Sozialpolitik*. 1924. Vol. 52. P. 1-60.
320. Manuwald G. Plautus and Terence in Their Roman Contexts. *The World of Roman Comedy* / ed. by M. Dinter. Cambridge: Cambridge University Press, 2019. P. 17-31.
321. Manzano G. La “no mujer”: categorización social de la prostituta libre en roma. *Antesteria*. 2012. № 1. P. 29-36.
322. Marsh T. Neo-Freudians. *Encyclopedia of Personality and Individual Differences* / ed. by V. Zeigler-Hill, T. Shackelford. Cham: Springer, 2017. URL: https://link.springer.com/referenceworkentry/10.1007/978-3-319-28099-8_1399-1?page=43. (дата звернення: 29.04.2021).
323. Masterson M., Rabinowitz N., Robson J. Sex in Antiquity: Exploring Gender and Sexuality in the Ancient World. *Rewriting antiquity*. London and New York: Routledge, 2015. 567 p.
324. Mau A. Pompeii, its Life and Art. New York: Macmillan, 1902. 557 p.
325. Maxwell A. Pompeian Frescoes in The Metropolitan Museum of Art. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*. 1988. Vol. 45. 56 p.
326. Mazurek T. Light My Fire: An Overview, Typology, and Analysis of Erotic Roman Lamps. New York: IEMA Brown Bag, 2013. 10 p.
327. McClure L. Sexuality and Gender in the Classical World: Readings and Sources. New York: John Wiley & Sons, 2008. 336 p.
328. McGinn T. Pompeian brothels and social history. *Pompeian Brothels, Pompeii's Ancient History, Mirrors and Mysteries, Art and Nature at Oplontis, &*

- the Herculaneum 'Basilica'* / ed. by T. McGinn, P. Carafa. Portsmouth R.L.: JR Suppl. 47. P. 7-47.
329. McGinn T. *Prostitution, Sexuality, and the Law in Ancient Rome*. New York: Oxford University Press, 1998. 416 p.
330. McGinn T. *The Economy of Prostitution in the Roman World*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2004. 250 p.
331. Mcnelis C. Ovidian strategies in early imperial literature. *A Companion to Ovid* /ed by P. Knox. Malden: Wiley-Blackwell, 2009. P. 397-410.
332. Miller J. Ovid's Liberalia. *Ovid's Fasti. Historical Readings at its Bimillennium* /ed. by G. Herbert-Brown. Oxford: Oxford University Press, 2002. P. 199-225.
333. Molacek E. *Roman Wall Painting and the Art of Vision*. : Doctoral thesis / The University of Virginia, 2014. 431 p.
334. Moreau P. *Des aberrations du sens g n sique*. Paris: Asselin et Cie, 1880. 304 p.
335. Morris I., Scheidel W. *The Dynamics of Ancient Empires: State Power from Assyria to Byzantium*. Oxford: Oxford University Press, 2009. 400 p.
336. Moser C. *Naked Power: The Phallus as an Apotropaic Symbol in the Images and Texts of Roman Italy*: Senior Honors Thesis / The University of Pennsylvania, 2006.
URL:<http://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1010&context=uhf>
_2006. (дата звернення: 29.04.2021.).
337. Mountz A. "The Other". *Key Concepts in Human Geography* / ed. by C. Gallaher, C. Dahlman, M. Gilmartin, A. Mountz. London: SAGE Publications, 2009. 393 p.
338. Mulvey L. *Visual and Other Pleasures*. Bloomington: University of Indiana Press, 1989. 215 p.
339. Naselli D. *Practicas Sexuales en el imperio romano amantes y clientes*. *Huellas de la Historia*. 2012. Vol. 34. P. 1-16.

340. Neumann E. *The Great Mother. An analysis of archetype*. Princeton: Princeton University Press, 1974. 185 p.
341. Nghiem N. *Roman Rape: An Overview of Roman Rape Laws from the Republican Period to Justinian's Reign*. *MJGL*. 2006. Vol. 75. P. 75-112.
342. Nichols M. *Author and Audience in Vitruvius' De Architectura*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. 238 p.
343. North J. *Gender and Cult in the Roman West: Mithras, Isis, Attis. Women and the Roman City in the Latin West* / ed. by E. Hemelrijk, G. Woolf. Leiden: BRILL, 2013. P. 109-127.
344. Nyström A. *Das Geschlechtsleben und seine Gesetze*. Berlin: Hermann Walther Verlagsbuchhandlung G.m.b.H., 1906. 286 p.
345. Ogilvie M. *Women in science: antiquity through the nineteenth century: a biographical dictionary with annotated bibliography*. Cambridge: MIT Press, 1986. 272 p.
346. Oliensis E. *Erotics and gender. The Cambridge Companion to Horace* / ed. by S. Harrison. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. P. 221-234.
347. Oliensis E. *Sons and Lovers: Sexuality and Gender in Virgil's Poetry. The Cambridge Companion to Virgil* / ed. by C. Martindale. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. P. 425-444.
348. Olson K. *Dress and the Roman Woman: Self-Presentation and Society*. London and New York: Routledge, 2008. 192 p.
349. Olson K. *Matrona and Whore: Clothing and Definition in Roman Antiquity. Prostitutes and Courtesans in the Ancient World* / ed. by C. Faraone, L. McClure. Madison: University of Wisconsin Press, 2006. P. 186-204.
350. Orizaga Y.-M. *Self-Presentation And Identity In The Roman Empire, Ca. 30 BCE to 225 CE: thesis* / Portland State University, 2013. 148 p.
351. Orlin E. *Foreign Cults in Rome. Creating a Roman Empire*. Oxford: Oxford University Press, 2010. 248 p.
352. Orlin E. *Why a second temple for Venus Erycina?* *Latomus*. 2000. Vol. 10. P. 70-90.

353. Oxford Latin Dictionary, second edition / ed. by P. Glare. Oxford: Oxford University Press, 2012. 2150 p.
354. Padgug R. Sexual Matters: On Conceptualizing Sexuality in History. *Radical History Review*. 1979. Vol. 20. P. 3-23.
355. Pailler J. Bacchanalia. La répression de 186 av. J.- C. à Rome et en Italie: vestiges, images, tradition. Rome: École française de Rome, 1988. 868 p.
356. Palacios J. Miradas sobre lo femenino: discurso, estereotipos y representación. *Asparkia: Investigación Feminista*. 2014. Vol. 25. P. 92-110.
357. Palmer R. Mutinus Titinus: A Study in Etrusco-Roman Religion and Topography. Roman Religion and Roman Empire: Five Essays / ed. by R. Palmer. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1974. P. 187-206.
358. Panofsky E. Studies in Iconology: Humanist Themes in the Art of the Renaissance. New York: Oxford University Press, 1939. 262 p.
359. Parker H. Love's body anatomized: the ancient erotic handbooks and the rhetoric of sexuality. *Pornography and representation in Greece & Rome* / ed. by A. Richlin. New York: Oxford University Press, 1992. P. 90-111.
360. Parker H. Loyal Slaves and Loyal Wives: The Crisis of the Outsider-Within and Roman Exemplum Literature. *Women and Slaves in Greco-Roman Culture: Differential Equations* / ed. by S. Joshel, Sh. Murnaghan. London: Routledge, 1998. P. 157-178.
361. Parker H. The Teratogenic Grid. *Roman Sexualities* / ed. by J. Hallett, M. Skinner. Princeton: Princeton University Press, 1997. P. 47-63.
362. Parker H. Why were the Vestals Virgins? or the chastity of women and the safety of the roman state. *AJP*. 2004. Vol. 125/4. P. 563-601.
363. Parker R. Miasma: pollution and purification in early Greek religion. Oxford: Clarendon Press, 1983. 413 p.
364. Penner T., Stichele K. Mapping Gender in Ancient Religious Discourses. Austin: BRILL, 2007. 580 p.

365. Penrose W. *Bold with the Bow and Arrow: Amazons and the Ethnic Gendering of Martial Prowess in Ancient Greek and Asian Cultures* : PhD diss. / City University of New York, 2006. 210 p.
366. Peradott J. *Women in Antiquity*. Length: *Arethusa*, 1973. 166 p.
367. Perry M. *Gender, Manumission, and the Roman Freedwoman*. New York: Cambridge University Press 2014. 269 p.
368. Phang S. *Roman Military Service: Ideologies of Discipline in the Late Republic and Early Principate*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 334 p.
369. Pierce K., Deacy S. *Rape in Antiquity: Sexual Violence in the Greek and Roman Worlds*. London: Bloomsbury Academic, 2002. 288 p.
370. Pierre G. *L'Amour à Rome*. Paris: Hachette, 1963. 348 p.
371. Poliakova O., Asotskyi V. Dionysus Cult as a Prototype of Autonomous Gender. *Антропологічні виміри філософських досліджень*. 2019. P. 155-165.
372. Pollini J. The Warren Cup: Homoerotic Love and Symposial Rhetoric in Silver. *The Art Bulletin*. 1999. Vol. 81/1. P. 21-52.
373. Pomeroy S. *Goddesses, Whores, Wives and Slaves: Women in Classical Antiquity*. London: Pimlico, 1994. 265 p.
374. *Pompeii & Herculaneum central antikvariatet catalogue 73*. Stockholm: Vitt Grafiska, 2013. 50 p.
375. *Pompei. Pitture e Mosaici. Vol. V.* / ed. by G. Carratelli. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1990. 1036 p.
376. Quignard P. *El sexo y el espanto*. Buenos Aires: El Cuenco de Plata, 2005. 208 p.
377. Rabinowitz N., Auanger L. *Among Women: from the homosocial to the homoerotic in the ancient world*. Austin: University of Texas Press, 2002. 389 p.
378. Radice B. *Who's Who in the Ancient World*. New York: Stein and Day, 1971. 225 p.

379. Raehs A. Zur Ikonographie des Hermaphroditen: Begriff und Problem von Hermaphroditismus und Androgynie in der Kunst. Frankfurt am Main: P. Lang, 1990. 127 p.
380. Rakoczy T. Böser Blick: Macht des Auges und Neid der Götter: Eine Untersuchung zur Kraft des Blickes in der griechischen Literatur. Verlagsgemeinschaft: Gunter Narr Verlag, 1996. 318 p.
381. Rantala J. Gender, Memory, and Identity in the Roman World. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2019. 328 p.
382. Rech H. Mos Maiorum: Wesen und Wirkung Der Tradition in Rom : Doctoral thesis / Philipps-Universität zu Marburg, 1936. 112 p.
383. Reeves J. Co-Opted, Cults and the Classics: Highlighting the Magna Mater Cult in Rome. Honors Projects, 2019. 59 p.
384. Reymond N. Meretrix Augusta: A Literary Examination of Messalina in Tacitus and Juvenal. Hamilton: McMaster University, 2000. 240 p.
385. Rich A. Dictionary of Greek and Roman Antiquities. New York: D. Appleton & Company, 1881. 764 p.
386. Richard B. Women and Politics in Ancient Rome. New York: Routledge, 1992. 310 p.
387. Richardson S., Kamen D. Revisiting Roman Sexuality: Agency and the Conceptualization of Penetrated Males. *Sex in Antiquity: Exploring Gender and Sexuality in the Ancient World* / ed. by M. Masterson., N. Rabinowitz. London: Routledge, 2015. P. 449-460.
388. Richlin A. Invective against Women in Roman Satire. *Arethusa*. 1984. Vol. 17 /1. P. 67-80.
389. Richlin A. Not before Homosexuality: The Materiality of the Cinaedus and the Roman Law against Love between Men. *JHSex*. 1993. Vol. 3/4. P. 523-573.
390. Richlin A. Reading boy-love and child-love in the Greco-Roman world. *Sex in Antiquity: Exploring Gender and Sexuality in the Ancient World* / ed. by M. Masterson, N. Rabinowitz. London: Routledge, 2015. P. 352-373.

391. Richlin A. *The Garden of Priap sexuality and aggression in roman humor.* Oxford: Oxford University Press, 1992. 358 p.
392. Richlin A. *Pornography and Representation in Greece and Rome.* Oxford: Oxford University Press, 1992. 317 p.
393. Riedl M. The Containment of Dionysos: religion and politics in the Bacchanalia affair of 186 BCE. *International Political Anthropology.* 2012. Vol. 5. P. 113-133.
394. Riggsby A. Public and Private in Roman Culture: The Case of the Cubiculum. *JRA.* 1997. Vol. 10. P. 36-56.
395. Robert K. *Invisible Romans.* Cambridge: Harvard University Press, 2011. 371 p.
396. Roberts H. *Encyclopedia of Comparative Iconography: Themes Depicted in Works of Art.* London: Routledge, 2013. 1150 p.
397. Roller L. *In Search of God the Mother: The Cult of Anatolian Cybele.* Berkeley: University of California Press, 1999. 400 p.
398. Rose B. *Dynastic Commemoration and Imperial Portraiture in the Julio-Claudian Period.* Cambridge: Cambridge University Press, 1997. 314 p.
399. Rousselle A. *Porneia: On Desire and the Body in Antiquity.* Oxford: Blackwell, 1988. 213 p.
400. Rowland I. *Vitruvius and His Influence. A Companion to Roman Architecture / ed. by R. Ulrich, C. Quenemoen.* Malden and Oxford: Blackwell, 2014. P. 412-425.
401. Rupke J. *A Companion to Roman Religion.* Malden: Blackwell, 2007. 542 p.
402. Russell B. Wine, Women, and the Polis: Gender and the Formation of the City-State in Archaic Rome. *Greece & Rome.* 2003. Vol. 50/1. P. 77-84.
403. Rwason B. *Children and childhood in roman Italy.* Oxford: Oxford University Press, 2003. 419 p.
404. Sailer R. *Personal Patronage under the Early Empire.* Cambridge: Cambridge University Press, 1982. 232 p.

405. Saller R. Pater Familias, Mater Familias, and the Gendered Semantics of the Roman Household. *Classical Philology*. 1999. Vol. 94/2. P. 182-197.
406. Sanfelice P. Homoeroticism and performances: representations of bodies and human relationships in ancient Rome in paintings of Pompeii. *Heródoto - Revista do Grupo de Estudos e Pesquisas sobre a Antiguidade Clássica e suas Conexões Afro-asiáticas*. 2018. Vol. 2/2. P. 332-364.
407. Scheid J. Les rôles religieux des femmes à Rome, un complément. Les femmes antiques entre sphère privée et sphère publique / R. Frei Stolba, A. Bielman, O. Bianchi. Berne: Peter Lang, 2003. P. 137-51.
408. Schilling R. La religion romaine de Vénus depuis les origines jusqu'au temps d'Auguste. Paris: Boccard, 1954. 442 p.
409. Schrenck-Notzing A. Die Suggestions-Therapie bei krankhaften Erscheinungen des Geschlechtssinnes: mit besonderer Berücksichtigung der conträren Sexualempfindung. Stuttgart: Verlag von Ferdinand Enke, 1892. 314 p.
410. Schultz C. Women's religious activity in the Roman Republic. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1999. 234 p.
411. Scott J. Gender: A Useful Category of Historical Analysis. *American Historical Review* 91. 1986. Vol. 5. P. 1053-75.
412. Scott M. Space and Society in the Greek and Roman Worlds. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. 212 p.
413. Seebohm T. Hermeneutics. Method and Methodology. Dordrecht: Springer Netherlands, 2004. 284 p.
414. Seltman C. Women in Antiquity. London: Thames and Hudson, 1956. 224 p.
415. Severy-Hoven B. Master Narratives and the Wall Painting of the House of the Vettii, Pompeii. *Gender & History*. 2012. Vol. 24/3. № 3. P. 540-580.
416. Sexo, desnudo y erotismo en Augusta Emerita. Mérida: Museo Nacional de Arte Romano, 2016. 95 p.
417. Shea L. An Augustan Accident: The Paradox of Augustan Sex and Marriage Laws and Augustan Ideology. *The Gettysburg Historical Journal*. 2020. Vol. 19.

URL:

<https://cupola.gettysburg.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1252&context=ghj>.(дата звернення: 29.04.2021).

418. Skinner M. *Clodia Metelli: the tribune's sister*. Oxford and New York: Oxford University Press, 2011. 195 p.
419. Skinner M. *Ego Mulier: The Construction of Male Sexuality in Catullus*. *Oxford Readings in Classical Studies: Catullus* / ed. by J. Gaisser. Oxford: Oxford University Press, 2007. P. 447-475.
420. Skinner M. *Sexuality in Greek and Roman Culture*. Malden: Blackwell, 2005. 343 p.
421. Smelik A. *Feminist Film Theory*. *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Gender and Sexuality Studies, First Edition* / ed. by N. Naples. Hoboken: John Wiley & Sons, 2016. P. 1-5.
422. Smith T. *A Report: The Sexual Revolution?* *The Public Opinion Quarterly*. 1990. Vol. 54/3. P. 415-435.
423. Smith W. *A Dictionary of Greek and Roman biography and mythology*. London: John Murray, 1880. 1115 p.
424. Snowden F. *Blacks in Antiquity*. Cambridge: Harvard University Press, 1970. 390 p.
425. *Space and Spatial Analysis in Archaeology* / ed. by E. Jeffrey, D. Seibert, D. Fernandez, M. Zender. New Mexico: University of New Mexico Press, 2006. 430 p.
426. Spaeth B. *The Roman Goddess Ceres*. Austin: University of Texas Press, 2010. 308 p.
427. Staples A. *From Good Goddess to Vestal Virgins: Sex and Category in Roman Religion*. London: Routledge, 1998. 207 p.
428. Stevenson R., Hall J. *Human Malformations and Related Anomalies*. Oxford: Oxford University Press, 2005. 1495 p.
429. Stewart A. *Imag(in)ing the Other: Amazons and Ethnicity in Fifth-Century Athens*. *Poetics Today*. 1995. Vol. 16/4. P. 571-597.

430. Strong A. *Prostitutes and Matrons in the Roman World*. Cambridge University Press, 2016. 304 p.
431. Surtees S., Jennifer D. *Exploring Gender Diversity in the Ancient World*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020. 280 p.
432. Symonds J. *Male Love: A Problem in Greek Ethics and Other Writings*. Pagan Press, 1983. 161 p.
433. Takács S. *Vestal Virgins, Sibyls, and Matrons: Women in Roman Religion*. Austin: University of Texas Press, 2008. 220 p.
434. Tatum W. Cicero and the Bona Dea scandal. *Class. Philol.* 1990. Vol. 85. P. 202-208.
435. Taylor R. Two Pathic Subcultures in Ancient Rome. *JHSex.* 1997. Vol. 7/3. P. 319-371.
436. Tesse S. The impact of Roman expansion and colonization on ancient Italy in the Republican period. From diffusionism to networks of opportunity. *The Peoples of Ancient Italy/ ed. by G. Farney, G. Bradley*. Boston and Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2017. P. 1-39.
437. *The Oxford Classical Dictionary (3 rev. ed.) / ed. by S. Hornblower, A. Spawforth*. Oxford: Oxford University Press, 2005. 1704 p.
438. *The Roman Courtesan: Archaeological reflections of a literary topos / ed. by R. Berg, R. Neudecker*. Roma: Institutum Romanum Finlandiae, 2018. 248 p.
439. Thompson L. *Romans and Blacks*. London and Oklahoma: Routledge & Oklahoma University Press, 1989. 253 p.
440. Trentin L. *The Hunchback in Hellenistic and Roman Art*. London: Bloomsbury Publishing, 2015. 192 p.
441. Varone A. *Eroticism in Pompeii*. Los Angeles: J. Paul Getty Museum, 2001. 115 p.
442. Vermeule C. Augustan and Julio-Claudian Court Silver. *AntK.* 1963. Vol. 6/1. P. 33- 46.
443. Versluys M. *Aegyptiaca Romana: Nilotic Scenes and the Roman Views Of Egypt*. Leiden: Brill, 2002. 509 p.

444. Versnel H. The Festival for Bona Dea and the Thesmophoria. *Greece & Rome*. 1992. Vol. 39/1. P. 31-55.
445. Verstraete B. Slavery and the social dynamics of male homosexual relations in ancient Rome. *J. Homosex*. 1980. Vol. 5. P. 227-36.
446. Veyne P. La famille et l'amour sous le Haut Empire romain. *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*. 1978. Vol. 33. P. 35-63.
447. Veyne P. Les Gladiateurs ou la mort en spectacle. *L'Histoire*. 2004. Vol. 290. P. 78-83.
448. Veyne P. Sexe et Pouvoir à Rome. Paris: Tallandier, 2005. 224 p.
449. Walcot P. Plutarch on Sex. *Greece & Rome*. 1998. Vol. 45/2. P. 166-187.
450. Walker S., Burnett A. The Image of Augustus. London: British Museum Publications, 1981. 47 p.
451. Wallace-Hadrill A. Engendering the Roman House. *I Claudia: Women in Ancient Rome* / D. Kleiner, S. Matheson. New Haven: Yale University Press, 1996. P. 104-115.;
452. Wallace-Hadrill A. Houses and Society in Pompeii and Herculaneum. Princeton: Princeton University Press, 1994. 272 p.
453. Wallace-Hadrill A. Rome's Cultural Revolution. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 502 p.
454. Wallace-Hadrill A. The social spread of Roman luxury: sampling Pompeii and Herculaneum. *PBSR*. 1990. Vol. 58. P. 58-77.
455. Wallace R. An Introduction to Wall Inscriptions from Pompeii and Herculaneum. Mundelein: Bolchazy-Carducci Publishers, 2005. 136 p.
456. Walters J. Invading the Roman Body: Manliness and Impenetrability in Roman Thought. *Roman Sexualities* / ed. by J. Hallett, M. Skinner. Princeton: Princeton University Press, 1997. P. 29-44.
457. White R. Luxury at Rome: avaritia, aemulatio and the mos maiorum. *Ex Historia*. 2014. Vol. 6. P. 117-143.
458. Wiedemann T. Adults and Children in the Roman Empire. London: Routledge, 1989. 248 p.

459. Wildfang R. Rome's Vestal Virgins. A study of Rome's Vestal priestesses in the late Republic and early Empire. London and New York: Routledge, 2006. 158 p.
460. Williams C. Greek Love at Rome. *The Classical Quarterly*. 1995. Vol. 45/2. P. 517-539.
461. Williams C. Roman Homosexuality: Ideologies of Masculinity in Classical Antiquity. Oxford: Oxford University Press, 1999. 395 p.
462. Williams C. The Latin Vocabulary of the Unmanly Man: The Semantics of mollis, impudicus, pathicus, and cinaedus. *Sex in Antiquity: Exploring Gender and Sexuality in the Ancient World* / ed. by M. Masterson., N. Rabinowitz. London: Routledge, 2015. P. 461-481.
463. William S. A Dictionary of Greek and Roman Antiquities. London: John Murray, 1859. 1319 p.
464. Wilson M. The Needed Man: The Evolution, Abandonment, and Resurrection of the Roman Dictatorship : diss. PhD / CUNY Academic Works, 2017. URL: https://academicworks.cuny.edu/gc_etds/1998. (дата звернення: 28. 04. 2021).
465. Winckelmann J. Geschichte der Kunst des Alterthums. Dresden: Waltherischen Hof-Buchhandlung, 1764. 431 p.
466. Wise J. Gender, Rhetoric, Authority: Ovid's Fasti and Augustan Thought on Women: diss. ... Ph. D. / University of North Carolina at Chapel Hill Graduate School, 2017. 281 p.
467. Witzke S. Gender and Sexuality in Plautus. *A Companion to Plautus* / ed. by: G. Franko, D. Dutsch. Hoboken: John Wiley & Sons, 2020. P. 331-346.
468. Worthen M. Sexual Deviance and Society: A sociological examination. London: Routledge, 2016. 435 p.
469. Wuilleumier A. Les médaillons d'applique gallo-romains de la vallée du Rhône. Paris: Les Belles Lettres, 1952. 189 p.
470. Wylie K. Satyric and Heroic Mimes: Attitude as the Way of the Mime in Ritual and Beyond. Jefferson: McFarland, 1994. 264 p.

471. Younger J. *Sex in the Ancient World from A to Z*. London and New York: Routledge, 2005. 217 p.
472. Zanker P. *Augustus und die Macht der Bilder*. München: C.H. Beck, 1987. 368 p.
473. Zanker P. *Pompeii: Public and Private Life*. Cambridge: Harvard University Press 1998. 251 p.
474. Zanker P. *The Power of Images in the Age of Augustus*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1988. 385 p.
475. Zanker P. *Un'arte per l'impero: funzione e intenzione delle immagini nel mondo romano*. Milano: Electa, 2002. 236 p.
476. Zhaoyin YI. The Gender Roles and Social Status of Vestal Virgins in Ancient Rome. *Journal of Shanghai Normal University (Philosophy & Social Sciences Edition)*. 2012. Vol. 6. URL: http://en.cnki.com.cn/Article_en/CJFDTotat-SSFS201206015.htm. (дата звернення: 29. 04. 2021.).

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій за темою дисертації,

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Федченко Є. Гендерно-соціальна модель Давнього Риму: військовий та колоніальний аспекти. *Věda a perspektivy*. 2021. №2 (2). С. 107-115.
2. Федченко Є. Сексуальність і гумор у Давньому Римі: переосмислення та нові варіації. *Eminak*. 2019. № 3(27). С. 189-200.
3. Федченко Є. Стандарти та девіантність: сексуальні образи у мистецтві Стародавнього Риму. *Емінак*. 2018. № 4(1). С. 74-81.

Список публікацій за темою дисертації,

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково

відображають наукові результати дисертації

1. Федченко Є. Bestialitas: значення сексуальних практик між людьми та тваринами у давньоримському суспільстві. *Шевченківська весна – 2021: історія* : Матеріали ХІХ міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, м. Київ, 26 березня 2021 р. Київ, 2021. С. 187- 191.
2. Федченко Є. Репрезентація та значення образу ефіопів у сексуальному мистецтві Стародавнього Риму. *Студентські культурологічні читання* : Збірник тез VI Всеукраїнської студентської наукової конференції, м. Острог, 19-20 квітня 2018 р. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2018. С. 44-47.
3. Федченко Є. Сексуальність та гумор у Давньому Римі: переосмислення та нові варіації. *Ver Kyiviens: Античне суспільство та його цивілізаційна спадщина* : абстракти доповідей та програма Міжнародної наукової конференції, м. Київ, 17 – 18 травня 2018 р. Київ, 2018. С. 44.

4. Федченко Є. «Фалічні мотиви» у мистецтві Стародавнього Риму. *Шевченківська весна – 2018. Історія* : Матеріали XVI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених, м. Київ, 2018. С. 102- 105.
5. Федченко Є. Формування гендерно-соціальної структури Давнього Риму: міф та традиція. *Ver Kyiviens: Historian and his time* : абстракти доповідей та програма Міжнародної наукової конференції, м. Київ, 14 травня 2020 р. Київ, 2020. С. 64-65.
6. Федченко Є. Функції та місце сексуальності у римському зображальному мистецтві. Стародавнє Причорномор'я. Випуск XII / гол. ред. І. Немченко. Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2018. С. 539-547.

Відомості про апробацію результатів дисертації

1. Всеукраїнська студентська наукова конференція «Студентські культурологічні читання» Національний університет «Острозька академія» (м. Острог, 19-20 квітня 2018 р.)
2. Міжнародна наукова конференція «Суспільство давньої, середньовічної і ранньомодерної доби та їх цивілізаційна спадщина» (м. Київ, 1 грудня 2017 р.).
3. Міжнародна конференція «XII читання пам'яті професора П.Й. Каришковського» (м. Одеса, 12-13 березня 2018 р.).
4. XVI Міжнародна конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна – 2018» (м. Київ, 15 березня 2018 р.).
5. Міжнародна наукова конференція «Ver Kyiviens: Античне суспільство та його цивілізаційна спадщина»(м. Київ, 17 травня 2018 р.).
6. VI Міжнародний науково-практичний семінар «Текст і образ:особливості взаємодії між наративом та візуальністю» (м. Київ, 18 жовтня 2018 р.).
7. VII Міжнародний науково-практичний семінар «Текст і образ: особливості взаємодії між наративом та візуальністю» (м. Київ, 18 жовтня 2019 р.).

8. Міжнародна наукова конференція «Ver Kyiviens 2020 Historian and his time» (м. Київ, 14 травня 2020 р.).
9. VII Всеукраїнська конференція студентів, аспірантів, докторантів та молодих вчених «ОДЕСЬКІ ЧИТАННЯ: актуальні проблеми всесвітньої історії» (м. Одеса, 24 жовтня 2020 р.).
10. Міжнародна конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна – 2021» (м. Київ, 26 березня 2021 р.).

Додаток Б

Таблиця Б. 2. 1. Х. Паркер «Тератогенна сітка» римської сексуальності. (Джерело: Parker H. The Teratogenic Grid. Roman Sexualities / ed. by J. Hallett, M. Skinner. Princeton: Princeton University Press, 1997. P. 47-63.)

HOLT N. PARKER 49

The Grid

	Orifice		
	Vagina	Anus	Mouth
Active			
Activity	<i>futuere</i>	<i>pedicare</i>	<i>irrumare</i>
Person (VIR)	{ <i>fututor</i>	<i>pedicator/pedico</i>	<i>irrumator</i>
Passive			
Activity	<i>futui</i>	<i>pedicari</i>	<i>irrumari/fellari</i>
Person			
Male (PATHICUS)	{ <i>cunnilinctor</i>	<i>cinaedus/pathicus</i>	<i>fellator</i>
Female (FEMINA)	{ <i>femina/puella</i>	<i>pathica</i>	<i>fellatrix</i>

Таблиця Б. 2. 2. К. Вільямс схема римської сексуальності. (Джерело: Williams C. Roman Homosexuality: Ideologies of Masculinity in Classical Antiquity. Oxford: Oxford University Press, 1999. P. 178.)

	Insertive	Receptive
Vaginal	<i>futuere</i>	<i>crisare</i>
Anal	<i>pedicare</i>	<i>cevere</i>
Oral	<i>irrumare</i>	<i>fellare</i>

Таблиця Б. 2. 3. Д. Камен та С. Леві-Річардсон схема римської сексуальності. (Джерело: Richardson S., Kamen D. *Revisiting Roman Sexuality: Agency and the Conceptualization of Penetrated Males*. *Sex in Antiquity: Exploring Gender and Sexuality in the Ancient World* / ed. by M. Masterson., N. Rabinowitz. New York: Routledge, 2015. P. 449-460.)

	Orifice		
	Vagina	Anus	Mouth
Penetrating			
Verb	<i>futuere</i>	<i>pedicare</i>	<i>irrumare</i>
Person	<i>fututor</i>	<i>pedicator/pedico</i>	<i>irrumator</i>
Penetrated			
Verb	<i>futui</i>	<i>pedicari</i>	<i>irrumari/fellare</i>
Person			
Male (passive)	—	<i>pedicatus/fututus</i>	<i>irrumatus</i>
Male (active)	—	<i>cinaedus/pathicus(?)</i>	<i>fellator</i>
Female	<i>femina/puella</i>	<i>pathica</i>	<i>fellatrix</i>

Таблиця Б. 3. 1. Дж. Кларк. Діаграма, яка вказує на місця локації зображень пігмеїв у Помпеях. (Джерело: Clarke J. *Art in the Lives of Ordinary Romans: Visual Representation and Non-Elite Viewers in Italy, 100 B.C.-A.D. 315*. Berkeley: University of California Press, 2006. P. 193.)

LOCATION	NUMBER	WALL SURFACE COVERED
Garden & Peristyle		
couch	1	33 percent
one wall	2	100 percent
all walls	2	100 percent
Atrium		
upper zone	1	5 percent
frieze	1	5 percent
Ala		
upper zone	1	5 percent
Tablinum		
predella	1	5 percent
Oecus		
median zone	1	10 percent
Triclinium		
median	2	10 percent
predella	1	5 percent
Cubiculum		
predella	1	5 percent
Bath		
predella	1	5 percent

FIGURE 106
Chart showing contexts of Pygmy imagery at Pompeii.

Додаток В.

Рисунок В. 2. 1. Мармуровий рельєф римський імператор Клавдій підкорює Британію (50 – 65 р. після Р.Х.). Археологічний музей Афродізіас, Афродізіас.

Рисунок В. 2. 2. Сексуальна акробатика (62 – 79 р. після Р.Х.). Таверна на вулиці Меркурія, Помпеї. (Джерело: Famin C. Musée royal de Naples: peintures, bronzes et statues érotiques du cabinet secret, avec leur explication. éditeur non identifié, 1836.).

Рисунок В. 2. 3. Рельєфна скульптура Афродіта та Анхіз (41 – 60 після Р.Х.).
Археологічний музей Афродізіас, Афродізіас.

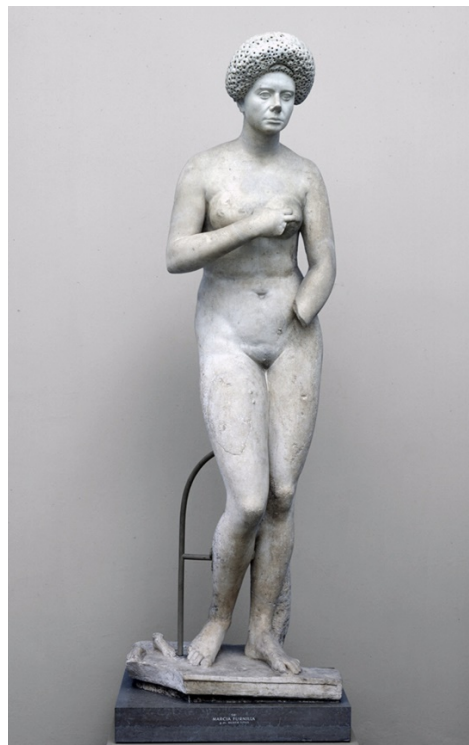

Рисунок В. 2. 4. Римська скульптура матрони зображеної у образі Афродіти
(прибл. 98 – 117 р. після Р.Х.). Нова гліптотека Карлсберга, Копенгаген.

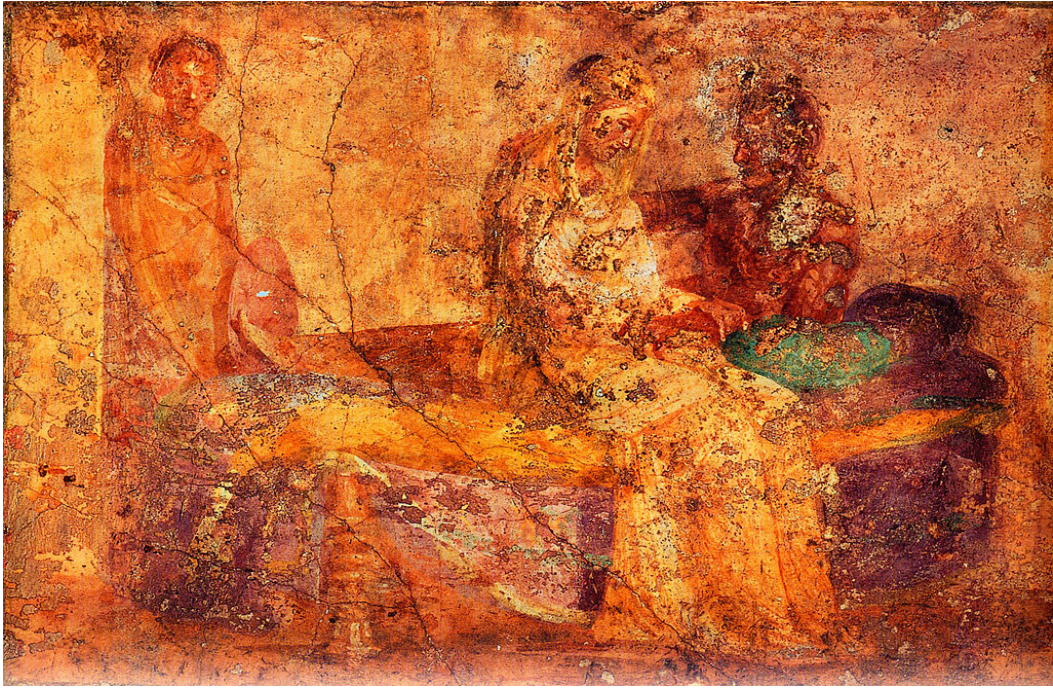

Рисунок В. 3. 1. Пара у ліжку або «Перша шлюбна ніч» (20 р. до Р.Х.) кубікулум D., Вілла Фарнезіна. Національний музей, Палаццо Массімо алле Терме, Рим.

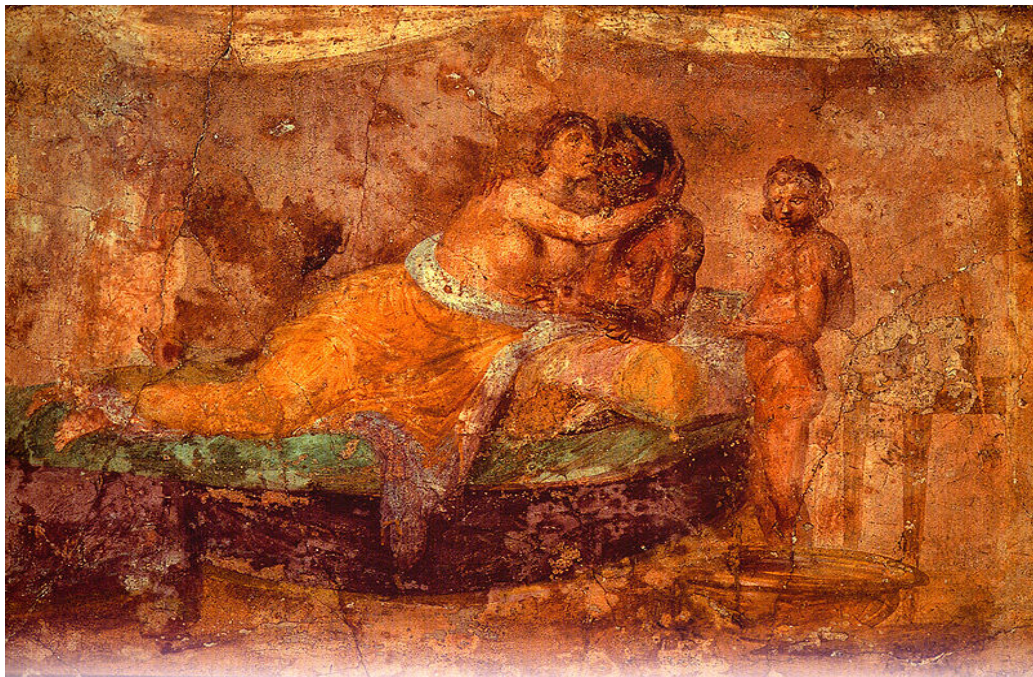

Рисунок В. 3. 2. Пара у ліжку II. (20 р. до Р.Х.) кубікулум D., Вілла Фарнезіна. Національний музей, Палаццо Массімо алле Терме, Рим.

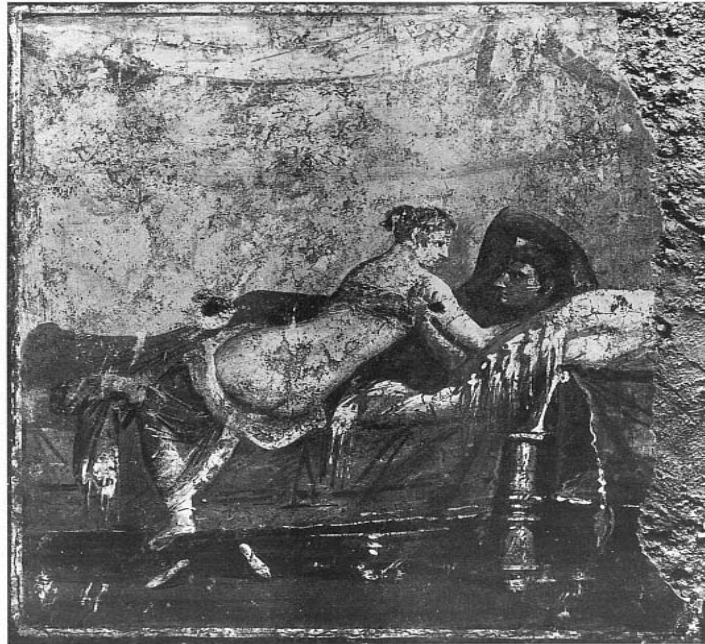

Рисунок В. 3. 3. Пара у ліжку (40 – 45 р. після Р.Х.). Будинок Прекрасного Імплювія, Помпеї. (Джерело: Clarke J. Looking at Lovemaking Constructions of Sexuality in Roman Art, 100 B.C. – A.D. 250. London: University of California Press, 1998. P. 150.).

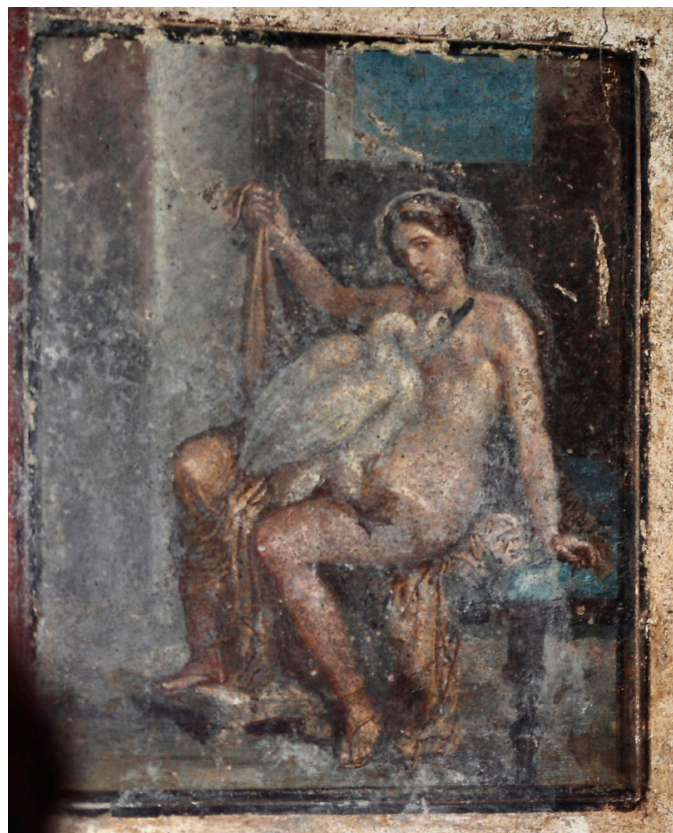

Рисунок В. 3. 4. Леда та лебедь. (I ст. після Р.Х.). Будинок на вул. Віа дель Везувіо, Помпеї.

Рисунок В. 3. 5. Еротична сцена (62 – 79 р. після Р.Х.). Будинок Століть, Помпеї.

Рисунок В. 3. 6. Еротична сцена. (62 – 79 р. після Р.Х.). Будинок Ветії, Помпеї.

Рисунок В. 3. 7. Кубок Уоррена (5 – 15 р. після Р.Х.) Британський музей, Лондон.

Рисунок В. 3. 8. Фрагмент посуду прикрашений еротичною сценою (I ст. після Р.Х.). Національний археологічний музей, Ареццо.

Рисунок В. 3. 9. Римська терракотова лампа з еротичною сценою (I ст. після Р.Х.) Британський музей, Лондон.

Рисунок В. 3. 10. Терракотова дощечка з надписом «Ніс Нісубат Felicitas» (I ст. після Р.Х.). Національний археологічний музей, Неаполь.

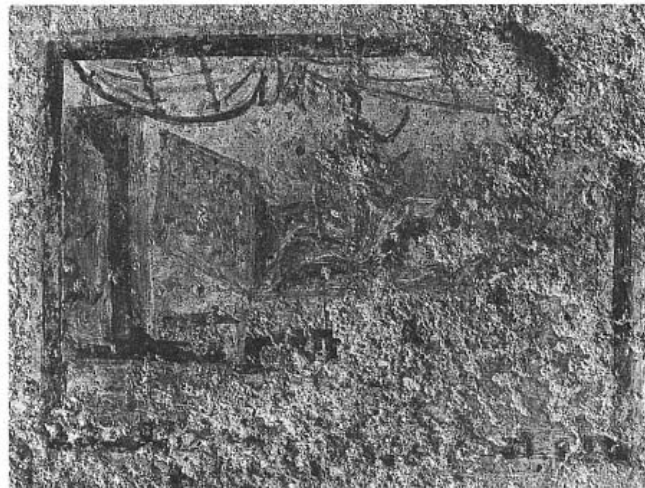
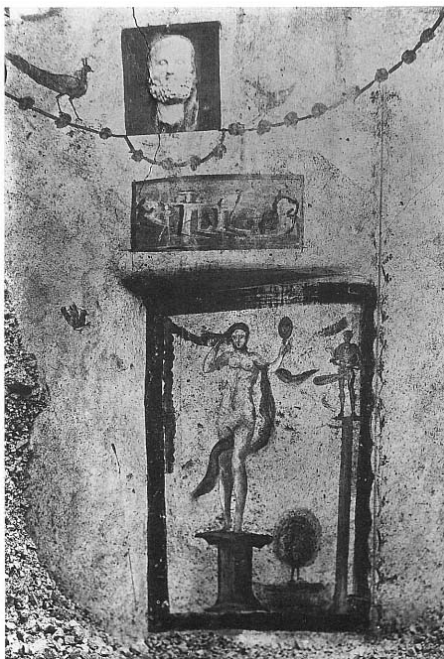

Рисунок В. 3. 11. Бронзовий Tintinnabulum у формі «фалічного лева» (I ст. після Р.Х.). Національний археологічний музей, Неаполь.

Рисунок В. 3. 12. Бронзові фалічні амулети (I – II ст. після Р.Х.). Національний археологічний музей, Неаполь.

Рисунок В. 3. 13. Зважування фалоса Пріапа (62 – 79 р. після Р.Х.). Будинок Ветії, Помпеї.

Рисунки В. 3. 14. Венера, Бог Пріап, пейзаж та мармурова голова у ніші. Будинок на І. 13. 16, Помпеї. (Джерело: Pompei. Pitture e Mosaici. Vols.I-IX / ed. by G. Carratelli. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1990. P. 928-929.)

Рисунок В. 3. 15. Статевий акт пари у ліжку. Будинок на І. 13. 16, Помпеї.

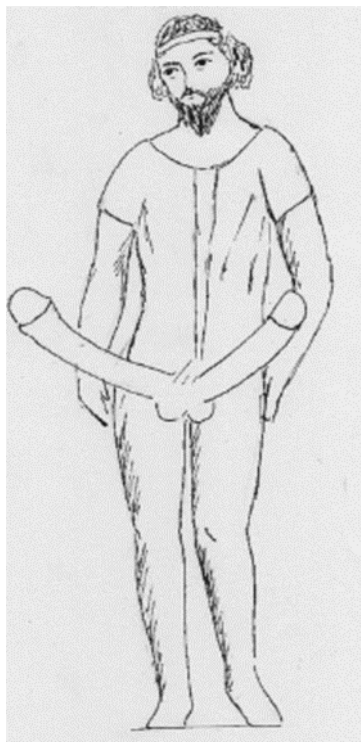

Рисунок В. 3. 16. Pīarus з подвійним фалосом (70 – 79 р. після Р.Х.). Лупанар, Північна стіна між кімнатами с і d, Помпеї.

Рисунок В. 3. 17. Напад на пристрій. Будинок Злого Ока, Антиохія.

Рисунок В. 3. 18. Чоловік хворий на гідроцель. сцена VIII (62 – 79 р. після Р.Х.).
Приміські терми, Помпеї.

Рисунок В. 3. 19. Статуетка з провінції Смірна. Лувр, Париж.

Рисунок В. 3. 20. Бронзова статуетка Stupidus («Дурень») (I ст. після Р.Х.).
Національний археологічний музей, Неаполь.

Рисунок В. 3. 21. Любовна сцена на березу Нілу (70 р. після Р.Х.). Римська фреска з Помпей. Національний археологічний музей, Неаполь.

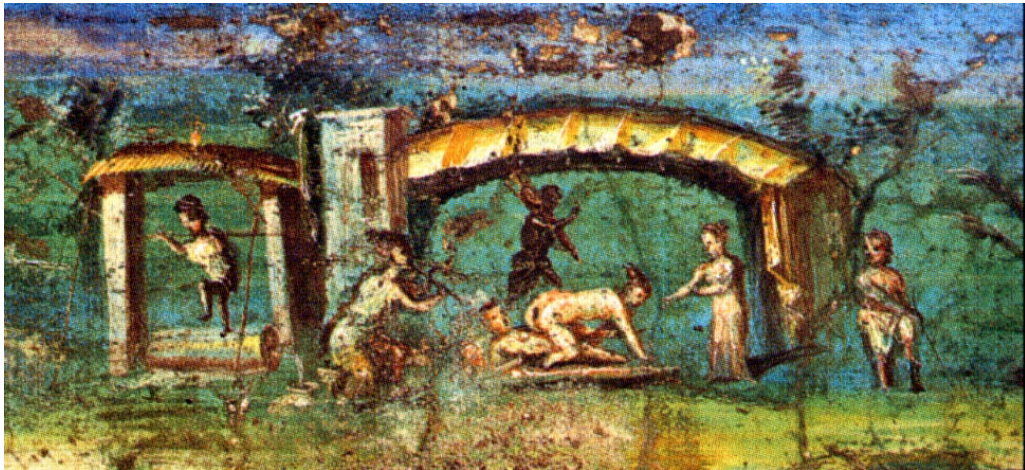

Рисунок В. 3. 22. Любовна сцена на березу Нілу (70 р. після Р.Х.). Будинок Ефебуса, Помпеї.

Рисунок В. 3. 23. Банкетування пигмеїв (45 – 70 р. після Р.Х.). Будинок Лікарів, Помпеї. Національний археологічний музей, Неаполь.

Рисунок В. 3. 24. Ефіоп – прислужник терм. Будинок Менандра, Помпеї;

Рисунок В. 3. 25. Гіперфалічні чорні гребці із зломаною амforoю. Будинок Криптопортікуса, Помпеї.

Рисунок В. 3. 26. Боротьба Гермафродіта з сатиром (45 – 79 р. після Р.Х.).

Національний археологічний музей, Неаполь.

Рисунок В. 3. 27. Терракотова чаша (I ст. після Р.Х.). Національний археологічний музей, Неаполь.

Рисунок В. 3. 28. Лампа у формі чоловіка з величезним фаллосом (I ст. після Р.Х.). Національний археологічний музей, Неаполь.

Рисунок В. 3. 29. Фрески сексуального характеру (70 – 79 р. після Р.Х.). Лупанар, Помпеї.

Рисунок В. 3. 30. Еротична фреска з графіті «Lente impelle». Помпейська Таверна, Національний археологічний музей, Неаполь.

Рисунок В. 3. 31. Пара яка споглядає еротичний живопис (62 – 79 р. після Р.Х.). Помпейський Лупанар, Національний археологічний музей, Неаполь.

Рисунок В. 3. 32. Кришка бронзового дзеркала з сюжетом чоловік-жінка пара на ліжку. Римський Палатін.

Figure 93. Male-female couple engaging in 69, terra-cotta lamp (1st c. A.D.). Cyprus Museum, inv. 2759. Photo courtesy of museum.

Рисунок В. 3. 33. Теракотова лампа з сюжетом чоловік-жінка отримують задоволення у 69 позиції (I ст. після Р.Х.) Національний музей, Кіпр. (Джерело: Clarke J. Looking at Lovemaking Constructions of Sexuality in Roman Art, 100 B.C. – A.D. 250. London: University of California Press, 1998. P. 225.)

Рисунок В. 3. 34. Практика Cunnilingus. сцена IV (62 – 79 р. після Р.Х.). Приміські терми, Помпеї.

Рисунок В. 3. 35. Практика Fellatio. сцена III (62 – 79 р. після Р.Х.). Приміські терми, Помпеї.

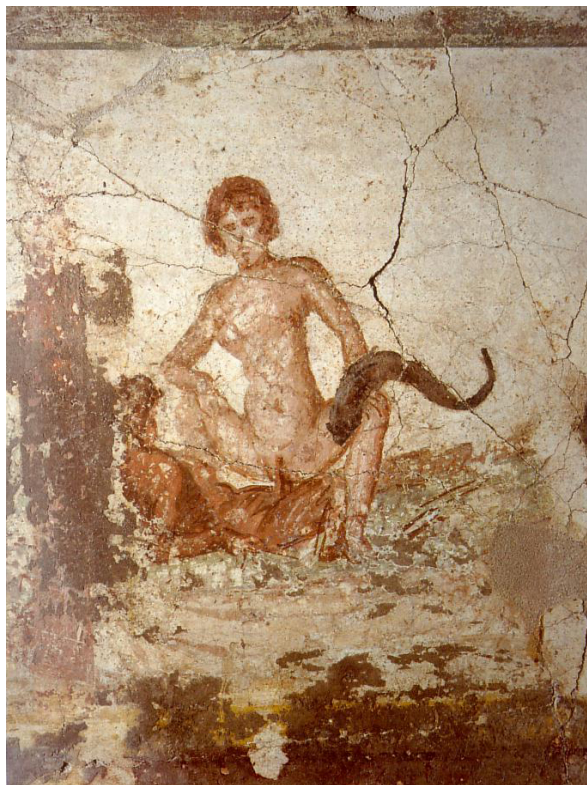

Рисунок В. 3. 36. Статева практика *Venus pendula, mulier equitans, agitare equum, vehere equo.* сцена I (62 – 79 р. після Р.Х.). Приміські терми, Помпеї.

Рисунок В. 3. 37. Чоловік і жінка займаються сексом у ліжку (бл. 62 – 79 р. після Р.Х.). Помпеї, Археологічний музей, Неаполь.

Рисунок В. 3. 38. Теракотовий медальйон із зображенням статевої практики *venus pendula* та з написом «*orte scutus est*» (II ст. після Р.Х.). Лапідарій Національний музей, Арль. (Джерело: Wuilleumier A. *Les médaillons d'applique gallo-romains de la vallée du Rhône*. Paris: Les Belles Lettres, 1952. n. 74.)

Рисунок В. 3. 39. Теракотовий медальйон із зображенням статевої практики *venus pendula aversa* та з написом «*tu sola nica*», Долина Рон. (Джерело: Wuilleumier A. *Les médaillons d'applique gallo-romains de la vallée du Rhône*. Paris: Les Belles Lettres. n. 71.)

Рисунок В. 3. 40. Мармуровий могильний рельєф двох римських жінок — вільновідпущениць (бл. I ст. після Р.Х.). Британський музей, Лондон.

Рисунок В. 3. 41. Мармуровий вівтар Флавіуса Кріто та Флавіуса Прокулуса (поч. II ст. після Р.Х.). Рим, Ватиканські музеї, Григоріанський музей світського мистецтва.

Рисунок В. 3. 42. Одностатева практика жінка плюс жінка. сцена V (62 – 79 р. після Р.Х.). Приміські терми, Помпеї.

Рисунок В. 3. 43. Фрагмент розпису поздовжньої стіни залу діонісійських містерій. Читання сувою і церемонія очищення (I ст. до Р.Х.). Вілла Містерій, Помпеї.

Рисунок В. 3. 44. Статева групова практика. сцена VI (62 – 79 р. після Р.Х.).
Приміські терми, Помпеї.

Рисунок. В. 3. 45. Thermopolio Phallus. Будинок на вулиці VI.16.3, Помпеї.
(Джерело: Pompei. Pitture e Mosaici. Vols. I-IX / ed. by G. Carratelli. Roma: Istituto
della Enciclopedia Italiana, 1990. P. 963.)

Рисунок В. 3. 46. Римська теракотова лампа з карикатурним зображенням:статевий акт жінка плюс крокодил (прибл. 48–80 р. після Р.Х.). Британський музей, Лондон.

Рисунок В. 3. 47. Римська теракотова лампа з еротичним мотивом (прибл. I–II ст. після Р.Х.). Коринф.(Джерело: Bruneau P. Illustrations antiques du Coq et de l'Ane de Lucien. *BCH*. 1965. Vol. 89/2. P. 351.)

Рисунок В. 3. 48. Римська теракотова лампа з еротичним мотивом (I – III ст. після Р.Х.). Берлінське античне зібрання, Старий музей, Берлін.